

† ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΡΥΤΣΑΣ ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΛΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΝ ΤΩ ΕΘΝΙΚΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

Η ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΣΙΣ, ΤΟ ΕΝΔΟΞΟΝ ΤΡΟΠΑΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

«Και ἐπὶ πᾶσι, τίς ὁ καθ' ἡμᾶς τῆς εὐαγγελικῆς ὑποθέσεως λόγος καὶ τίς ἂν κυρίως λεχθεῖη ὁ χριστιανισμός, οὐδ' ἑλληνισμός ἢ οὔτε ἰουδαϊσμός, ἀλλὰ καινὴ τις καὶ ἀληθὴς θεοσοφία, ἐξ αὐτῆς τῆς προσηγορίας τὴν καινοτομίαν ἐπαγομένη» (Ἐνσέβιος, Εὐαγγ. προπαρασκευῆς I, 5, 12).

ΑΘΗΝΑΙ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΠΕΤΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Α.Ε.
1944

JK
K393a

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000334315

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΑΓΝΩ ΠΑΤΡΙΩΤΗ
ΚΑΙ ΕΜΠΝΕΥΣΜΕΝΩ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩ
ΤΩ κ. ΔΗΜΗΤΡΙΩ ΑΝΤΥΠΑ
ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΩ ΝΟΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩ
ΑΝΘ' ΟΝ ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ ΗΓΑΠΗΣΕΝ
ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΧΡΙΣΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΖΗΛΟΥ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΣ
ΕΜΟΧΘΗΣΕΝ
Ο ΣΥΓΓΡΑΨΑΣ

Εἰσαγωγή.— Ἀνασκόπησις τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.*

1. Ἡ περίοδος ἀπὸ τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ μέχρι σχεδὸν τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἣν σὺν θεῷ πρόκειται νὰ διδάξωμεν, ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον συνέχειαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Κατὰ ταύτην ἐξελίσσονται σπουδαιότατα ἱστορικὰ γεγονότα, ἧτοι ἡ πρὸς ἀνατολὰς σημαντικὴ ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ῥωμαιοκρατία καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ τελευταῖον μάλιστα ἀνέτρεψε τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ ἐπὶ τῶν ἔρειπίων ἀνήγειρε νέον, τὸν βυζαντινόν, οὗτινος ἡ δημιουργία οφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἑλληνισμόν. Ἡ Ἑλλάς, ἡ ἀθάνατος Ἑλλάς, ὑπηρέτησε καὶ πάλιν εἰς τὰς προαιωνίους τοῦ Ὑψίστου βουλῆς. Αὕτη ἐγγηράσασα ἐν τῷ ἀγῶνι ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ κόσμου ἔδει νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, ἀφοῦ πᾶσα γένεσις στηρίζεται ἐπὶ τῆς φθορᾶς. Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς εἶναι πνεῦμα καὶ κέκτηται τὸ προνόμιον τοῦ αἰωνίου ἔαρος. Δὲν ἀπέθανεν, ὅπως ὅλοι οἱ ἀνατολικοὶ λαοί, ἀλλὰ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐμβολιασθεῖσα παρατείνει τὸν βίον καὶ πρωτοστατεῖ εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ κατὰ τὴν θαυμαστὴν ταύτην παλιγγενεσίαν γίνεται ὁ εἰς Χριστὸν παιδαγωγός. Εἰς τὴν συνταρακτικὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίαν κλονίζεται σύμπασα ἡ ἀνθρωπότης, ἀνατρέπονται θρόνοι καὶ βασιλεῖαι, ἀλλ' ἡ βασιλεία τοῦ πνεύματος, ἣν ὁ μέγας Ἕλλην στρατηλάτης συνέστησεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, μένει ἀσάλευτος· διότι εἶναι ὁ θρόνος τοῦ θεοῦ. Διὰ τοὺς Ἕλληνας εἶχε πρὸ πολλοῦ καταβῆ ὁ Χριστός, οἱ φιλόσοφοι ἤδη εἶχον προαναγγεῖλαι αὐτόν· ἀλλὰ τὸ σαλπιστήριον τῆς πλατωνικῆς θεολογίας ἤσμα ἔδει νὰ ἀκουσθῇ καὶ πέραν τῶν στενῶν τῆς Ἑλλάδος ὁρίων, ὁ πυθαγόρειος ἀγνισμὸς καὶ ἡ κοσμοπολιτεία τῆς Στοᾶς ἔδει νὰ ἀντηγήσῃ καὶ νὰ ἀκτινοβολήσῃ εἰς τὸ βαθὺ τῆς βαρβαρότητος ἕρεβος. Ἦτο διαμαρτυρία κατὰ τῆς ὑλοφροσύνης, τοῦ ἐγωισμοῦ καὶ τῆς γενικῆς τῶν ἡθῶν διαφθορᾶς! Ἴδου ταῦτα σημεῖα τῶν καιρῶν καὶ προμηνύματα τῆς ἐπὶ θύραις ἀναγεννήσεως τοῦ κόσμου. Οἱ Ἕλληνες φι-

* Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν Ἑλληνοχριστιανικῶν χρόνων. Ὁ λόγος ἐπρόκειτο νὰ ἐκφωνηθῇ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1943, ἀλλὰ κλεισθέντος τοῦ Πανεπιστημίου ἔμεινε καὶ ἤδη ἀναθεωρηθεὶς συνεπληρώθη καὶ ἐδιπλασιάσθη εἰς ἕκτασιν.

λόσοφοι ἦσαν οἱ προάγγελοι τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὅπως καὶ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ οἱ προφῆται.

Ἄλλ' ἐπέστη ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καλλιεργεῖται πλέον ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους, ἢ νεορὰ θρησκεία διαδίδεται εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς διὰ τῆς ἑλλην. γλώσσης καὶ γαλουχεῖται διὰ τῆς ἑλλην. φιλοσοφίας. τὸ καλλίπρεμον δένδρον αὐτῆς ποτίζεται διὰ τοῦ αἵματος πολυαρίθμων Ἑλλήνων μαρτύρων ὅθεν ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦτῳ ἡ Ἑλλάς ἐκτῆσατο ἀναφαίρεται ἐπὶ τοῦ χριστιανισμοῦ δικαιώματα, ὃν μετὰ πρωτοφανοῦς αὐταπαρνήσεως διέδωκε καὶ ὑπερήσπισεν. οὕτως εὔρηται ἠνωμένη μετ' αὐτοῦ εἰς ἀδιάσπαστον ἐνότητα, συναδελφοῦται ἢ μελειοτάτη θρησκεία μετὰ τοῦ ἀνεφίκτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρὸς κατάκτησιν τῆς οἰκουμένης ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καταφαίνεται τὸ ὑπέροχον πνεῦμα καὶ ἡ ἀνεξάντλητος τοῦ ἑλλην. γένους ζωτικότης. Δὲν ὑπέκλιπεν εἰς τὸ μοιραῖον, ἀλλ' ἐντείνει πάσας αὐτοῦ τὰς δυνάμεις, ἐντείνει τὸ ἀστραπηβόλον αὐτοῦ βλέμμα εἰς εὐρυτέρους ὁρίζοντας, ὅπου ἀνακτᾶται τὸ πατροπαράδοτον σθένος καὶ παρασκευάζεται εἰς νέαν ἔνδοξον σταδιοδρομίαν. Οὕτως ἀνδρούμενον καὶ ἐμπνεόμενον ὑπὸ τῆς νέας θρησκείας καταβάλλει ἐρυμνά τὰ θεμέλια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀφοῦ ἐπὶ δύο χιλιετηρίδας ὁ φωτοβόλος ἥλιος τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐφώτισε τὴν χώραν ταύτην προβαίνει περαιτέρω «ὡς γίγας διαδραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ» κατὰ Δαβὶδ, καὶ κατευθύνει τὸ πυρφόρον αὐτοῦ ἄρμα εἰς ἄλλας σφαίρας, ἵνα κατὰ τὴν τρίτην χιλιετηρίδα διασελαγίσῃ «τοὺς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θαιάτου καθημένους». Τὸ τέως δοῦλον ἔθνος ἀσπασάμενον τὸν χριστιανισμὸν ἀναδείκνυται ὁ κυριώτατος, ὁ πρώτιστος αὐτοῦ ἀντιπρόσωπος καὶ ἀναλαμβάνει τὴν πλέον τιμητικὴν θέσιν. Ὁ δοῦλος τῆς χθὲς Ἑλλην περιβάλλεται ἤδη τὴν αὐτοκρατορικὴν πορφύραν, ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου, καὶ γίνεται ὁ δαδοῦχος καὶ ὁ φορεὺς τοῦ εὐγενεστεροῦ ὃν οἶδέ ποτε ἡ ἀνθρωπότης, πολιτισμοῦ. Ὁ πανάγαθος θεὸς δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπιδαψιλεύσῃ τὸν πλοῦτον εἰς τὴν λεπτόγειον ἑλληνικὴν γῆν, ἀλλ' ἐπολλαπλασίασεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰ πνευματικὰ χαρίσματα. Ἡ αἰθριότης τοῦ μάγου οὐρανοῦ καὶ αἱ ἐκπλαγοὶ τῆς φύσεως καλλοῦναι εἶναι ἀνεξάντλητος πηγὴ ἐμπνεύσεων, ἡ δὲ λεπτότης τοῦ ἀέρος καὶ τὸ εὐκραὲς ἄμα καὶ εὐμετάβολον τοῦ κλίματος δξύνοισι τὴν διάνοιαν καὶ ἀνυψοῦσι εἰς ὕψη αἰθέρια· διὸ καὶ ὁ *Εὐσέβιος* ἐν τῇ *Εὐαγγελ. προπαρασκευῇ* γράφει. «τῆς Ἑλλάδος δ' οὐ κατηγορητέον ὡς λυπρᾶς καὶ ἀγόνου... εἰ δ' ἡ βάρβαρος διαφέρει ταῖς εὐκαρπείαις, πλεονεκτεῖ μὲν τροφαῖς, ἐλαττοῦται δὲ τοῖς τρεφομένοις, ὧν χάριν αἱ τροφαὶ μόνῃ γὰρ ἡ Ἑλλάς ἀψευδῶς ἀνθρωπογονεῖ φυτὸν οὐράνιον καὶ βλάστημα θεῖον ἠκριβωμένον, λογισμὸν ἀποτίκτουσα οἰκειούμενον ἐπιστήμη.» VIII, 14, 59, 398 d).

2. Δύο τῶν ἐν Ἀθήναις ἀθανάτων ῥητόρων ἐξίλαστήρια ἐγένοντο θύματα ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς πατρίδος διάφορον πρὸς τὸν Μακεδόνα Φίλιππον ἀκολουθοῦντες ἕκαστος πολιτικὴν. Ὁ ἀγαθὸς μὲν Ἴσοκράτης σωτηριωδεστάτην ἐκήρυτε τὴν εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος ἀνάμειξιν τούτου, τὸναντίον δὲ ἐπιβλαβεστάτην ὁ Δημοσθένης. καὶ τὰ μὲν πράγματα ἐδικαίωσαν τὸν πανηγυριστὴν τοῦ Φιλίππου· αὐτὸς ὅμως μυωπάζων πως ἐδίκασεν ἑαυτὸν μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην εἰς ἐκουσίαν ποινήν, τὸν ἐξ ἀσιτίας θάνατον! Ἔσπευσε βεβαίως ἐκ λιποψυχίας, καὶ δὲν ἐπέζησεν ὁ ἐμπνευσμένος πατριώτης, ὅπως ἴδῃ ἐκπληρουμένην τὴν προφητείαν αὐτοῦ, ἐν οἷς πρὸς τὸν Ἄρην ἔγραφε Μακεδόνα : «ὅτι τοῖς μὲν ὑπ' ἐμοῦ λεγομένοις πολλοὶ φθονήσουσι, τοῖς δ' αὐτοῖς τούτοις ὑπὸ σοῦ πραττομένοις ἅπαντες συνησθήσονται». (Πανηγ. 62). Τὰ κεδνὰ τοῦ Φιλίππου βουλευματα ἐπραγματώσεν ὁ ξανθὸς αὐτοῦ υἱός, ὅστις λίαν ἐπαξίως ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ συνεδρίου τῶν Ἑλλήνων «αὐτοκράτωρ στρατηγὸς ἐπὶ τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμον», καὶ ἀπεδείχθη, ὅτι οὐδέποτε ἐδόθη δικαιοτέρα ψῆφος. ὄντως ἦν ὁ ἐνδεδειγμένος ἐκδικητὴς καὶ ἄριστος ἐντολοδόχος. Ἡ φλόξ ἐκείνη, ἣν ἐν ὀνείρῳ εἶδεν ἡ Ὀλυμπιάς ἐξερχομένην ἐκ τῆς κοιλίας αὐτῆς, ἐσυμβόλιζε τοῦτο μὲν τὸν τιμωρὸν τῶν βαρβάρων, τοῦτο δὲ τὸν ἱεροφάντην, ὅστις ἔμελλε νὰ περιαγάγῃ τὴν δῶδα τοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὴν Ἀνατολήν καὶ νὰ στήσῃ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἐπὶ τῶν Σούσων καὶ τῆς Περσεπόλεως, ἡ δὲ ἅμα τῇ γεννήσει αὐτοῦ ἀποτέφρωσις τῆς ἐφεσίας Ἀρτέμιδος προεμήνυε τὴν ἐκ τῆς τέφρας ἐκείνης ἀναβλάστησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου ἔπειτα ὁ Θεολόγος θὰ ἐκήρυττε τὸν Λόγον τοῦ θεοῦ. Ὁ νεαρὸς τοῦ Βουκεφάλου δαμαστής προώριστο νὰ καταδαμάσῃ τὰ ἀτίθασα ἔθνη καὶ νὰ ἀγάγῃ αὐτὰ εἰς ἡμερότητα. Τὸ κατόρθωμα τοῦτο ὡς ἄριστον οἰωνὸν θεωρήσας ὁ πατὴρ αὐτοῦ δακρύων ἐκ χαρᾶς ἀνέκραζεν : «ὦ παῖ, ζῆτε σεαυτῷ βασιλείαν ἴσην Μακεδονία γάρ σε οὐ χωρεῖ».

3. Πάντες οἱ οἰωνοὶ ἦσαν ἄριστοι διὰ τὰς μακεδονικὰς φάλαγγας. Ἡ Ἑλλὰς ἐκαλεῖτο ἐπὶ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς. Τὸν Ἀλέξανδρον προώθει εἰς τὸ ἐγχείρημα τὸ δόγμα τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ : «Ἑλληνας δεῖ ἄρχειν βαρβάρων». Ἡ θεία πρόνοια συνήντησεν ἐν τῷ Περιπάτῳ τῶν Ἀθηναίων τοὺς δύο τούτους ἄνδρας, τὸν μεγαλύτερον νοῦν, οἷος ἦτο ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, καὶ τὸν μεγαλύτερον στρατηγόν, οἷος ἦτο ὁ μαθητὴς Ἀλέξανδρος. Ὁ μὲν δεινὸς εἰς τὸ συλλαμβάνειν ὑψηλὰς ἰδέας, ὁ δὲ δεινότερος εἰς τὸ πραγματοποιεῖν αὐτάς, θεωρίας τε καὶ πράξεως ἄριστος συνδυασμός ! ἐκεῖνος μὲν καθώριζεν κατὰ Droysen τὰ ὄρια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὗτος δὲ τὰ ὄρια τοῦ γνωστοῦ κόσμου, ὅστις συγκρίνων τοὺς δύο λαοὺς τοιαῦτα φθέγγεται (Ἐπιγ. Α', 20) : «καθ' ὅσον αἱ περὶ κόσμου ἰδέαι τῶν Ἑλλήνων εὐρύνονται καὶ ἐλευθερώτεραι γίνονται, μεταβάλλονται καὶ αἱ θρησκευτικαὶ αὐτῶν δοξασαὶ καὶ

ἡ βαθμηδὸν μετὰ μείζονος δυνάμεως ἐκδηλουμένη προσωπικότης αὐτῶν ἐπιφέρουσα ταχεῖαν μεταμόρφωσιν βαίνει πέραν τῶν συνηθειῶν τῆς πατρίδος. Ὅσον δὲ στάσιμοι καὶ ἀκίνητοι παραμένουσι οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς τόσον εὐκίνητος, τόσον ποικίλος εἶναι ὁ ἐλληνικὸς βίος... ἀφομοιώνων πρὸς ἑαυτὸν τὰ ἕξωθεν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ κτλ.». Ὁ φιλόσοφος νοῦς οὐδέποτε ἐποιήσατο ἐπιτυχεστέραν ἐκλογὴν πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ὑψίστων τῆς ἀνθρωπότητος ἰδεωδῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος «ἀπεστάλη θεόθεν ἀρμοστής καὶ διαλλακτῆς τῶν ὄλων», ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, ἵνα ἀναμείξῃ τοὺς βίους καὶ τὰ ἥθη, ἵνα ἐνοποιήσῃ τοὺς λαοὺς «ὥσπερ ἐν κρατῆρι φιλοτησίῳ»¹ καὶ διδάξῃ νὰ θεωρήσωσι πατρίδα τὴν οἰκουμένην. Μεγαλοκήρυξ τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων, ἄπερ ὑπὸ τὴν ἀνατολικὴν δεσποτείαν εἶχον ἀπολέσει τὰ ἔθνη, ἀνεγνώρισε μὲν τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν, δὲν ἐσκόπει ὁμως νὰ καθιερώσῃ τοιοῦτον ἀποκεντρωτικὸν σύστημα, ὅπερ ἐν Ἑλλάδι ἐπέφερε τὴν διάλυσιν τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν, ἀλλ' ἐσχημάτιζεν ἑαυτὸν οὕτως διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὰ ἐπὶ γῆς ἔθνη «ἐνὸς λόγου ὑπήκοα καὶ μιᾶς πολιτείας» ἕνα δὲ στενότατον τὸν πρὸς ἀλλήλους σύνδεσμον καὶ νὰ διακοσμήσῃ δι' ὁμοιομόρφων θεσμῶν, ὥστε «πάντας ἀνθρώπους μιᾶς ὑπηκόους ἡγεμονίας καὶ μιᾶς ἐθάδος διαίτης καταστήσαι» (αὐτ. 342 Α). «Πρὸς δὲ τούτοις πόλεων συνοικισμοὶ καὶ σωμάτων μεταγωγαὶ ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατὰ τοῦναντίον ἐκ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Ἀσίαν, ὅπως τὰς μεγίστας ἡπείρους ταῖς ἐπιγαμίαις καὶ ταῖς οἰκειώσεσιν εἰς κοινὴν ὁμόνοιαν καὶ συγγενικὴν φιλίαν καταστήσῃ» (Διόδωρος). Πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τούτων ὑπὲρ τὰς ἐβδομήκοντα ἀνήγειρε πόλεις καὶ ἄλλας διακοσίας οἱ διάδοχοι—«κατασπείρας τὴν Ἀσίαν τέλεισι ἑλληνικοῖς», ἵνα οἱ ἀνήμεροι καὶ θηριώδεις ἐκεῖνοι λαοὶ ὑπὸ ἀρχῶν ἑλληνικῶν διοικῶνται καὶ πανταχοῦ διασκορπίσας τὸ φῶς τοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε νὰ λέγῃ ὁ Πλούταρχος μετὰ θαυμασμοῦ: «νῦν δὲ τῆς γῆς ἀνήλιον μέρος ἔμεινεν, ὅσον Ἀλέξανδρος οὐκ εἶδεν». Ἀλλὰ τὸ πάντων ἐκπληκτικώτερον ἦν ἡ ἰδέα τῆς ἰδρύσεως παγκοσμίου κράτους, ἣν ἐπραγμάτωσεν ὁ Ἀλέξανδρος, ὥστε νὰ ἀποβῇ rex tertiarum omnium et mundi. (J u s t i n u s XII, 16). Ἦν ὄντως ἐκπληκτικὴ ἡ ἰδέα αὕτη, καὶ ἐθεωρεῖτο ὅλως ἀπραγματοποιήτος, ὥστε ὅτε τὸ πρῶτον συνέλαβεν ταύτην ὁ δαιμό-

1) Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης ἡ ἀρετῆς, λόγος Α', 329 c, ἔκδοσις Teubner 1985.

2) Αὐτ. 330 E. Εἰς τὰς πόλεις ταύτας, αἵτινες ἦσαν πολυπληθεῖς, κατόκουν καὶ Ἕλληνες, οἵτινες ἀπετέλουν οὐ μόνον τὰς ἀρχάς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι διάφοροι ὡς ἔμποροι καὶ βιομήχανοι. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ὁ στρατὸς κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν Ἕλληνες. Ἐκ τῶν ἑννεακοσίων χιλιάδων κατοίκων τῆς Ἀλεξανδρείας π. χ. τὸ τρίτον ἦσαν Ἕλληνες. Εἰς πληθυσμὸν δευτέρα ἦτο ἡ Σελεύκεια καὶ τρίτη ἡ Ἀντιόχεια.

νιος ἐκεῖνος Ἀλκιβιάδης ἐξεσυρίχθη καὶ διεσατυρίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ὡς Νεφελοκοκκυγία. Διὰ τῶν ἐν Σούσοις ἀθρόων γάμων ἠθέλησε νὰ συζεύξῃ τὸ ἀρρενωπὸν τῶν Ἑλλήνων πνεῦμα μετὰ τῆς γυναικείας αἰσθηματικότητος τῶν Ἀσιατῶν. Δύσις καὶ Ἀνατολὴ ἔμελλον νὰ συζευχθῶσιν, ἐκ δὲ τῆς συμμείξεως ταύτης, ὡς ἐν «ἐρωτικῇ κύλικι», ἔμελλε νὰ προκύψῃ νέα ἀνθρωπότης, ἥτις ν' ἀπαρτίσῃ ἐν μέγα, θεῖον ἅμα καὶ ἀνθρώπινον κράτος. Οὕτω προῖδείσθη ὁ μέγας ἀναμορφωτὴς τὸν πολιτισμὸν τοῦ μέλλοντος, τὰ δὲ σπέρματα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐβλάστησαν εὐθαλῆ ἐν τῇ ἐκχερσωθείσῃ ἐριβόλῳ τῆς Ἀσίας γῆ. Ταῦτα ἐκαλλιέργησαν καὶ προήγαγον νόμοι διεθνεῖς καὶ πανθενωτικοὶ θεσμοί. Ὅπωςδὴποτε κατεβλήθησαν ἤδη τὰ θεμέλια τῆς κοσμοκρατορίας, ἦν ὁ μὲν Ἀλέξανδρος ἐστηρίξεν ἀπλῶς εἰς τὴν σύγκρασιν καὶ ἔνωσιν τῶν λαῶν, καὶ ἴσως ἤθελεν ἐπιτύχει, ἐὰν μὴ οὗτος τόσῳ προώρως πρὶν ἢ στερεώσῃ τὸ μεγαλεπήβολον ἔργον ἀπῆρχετο τοῦ κόσμου. οἱ δὲ συνεχισταὶ Ῥωμαῖοι ἠθέλησαν νὰ ἀποτυπώσωσι τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἰδίου αὐτῶν λαοῦ ὡς ἐξοχωτέρας φύσεως, ἥτοι νὰ ἐκρωμαίσωσι τὸν κόσμον, ἀλλ' ἦσαν πολὺ μικρὸν ἔθνος, οὐχὶ ὥριμον νὰ περιλάβῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ν' ἀποπνίξῃ ἐντὸς τῆς ἀγκάλῃς πάντα τὰ λοιπὰ ἔθνη. Ὅποια ὁμως διαφορὰ μεταξὺ ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς ἀντιλήψεως! Ὁ Ἀλέξανδρος ἐφήρμοξε τὰς κοσμοπολιτικῶν Στωικῶν θεωρίας, οἵτινες ἐδίδασκον κατὰ Πλούταρχον «ἵνα μὴ κατὰ πόλεις, μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγῶμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος» (329 Α) καὶ οὕτω τὸ μεσότοιχον τῶν ἐθνῶν διέρρηξεν. Παρὰ μὲν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ ἀκούσας εἶχεν, ἵνα πρὸς μὲν τοὺς Ἕλληνας φέρεται «ἡγεμονικῶς» πρὸς δὲ τοὺς βαρβάρους «δεσποτικῶς», ἀλλ' ὁ μαθητὴς ὑπερέβη τὸν διδάσκαλον, διότι κατήργησε ταύτην τὴν διαίρεσιν, διακρίνας τοὺς μὲν ἐκ τῆς ἀρετῆς, τοὺς δὲ ἐκ τῆς κακίας (329 c). Μεθ' ὅλας ἐν τούτοις τὰς φιλελευθέρους ταύτας ἀρχὰς κατήργησε τὰς δημοκρατίας ὡς διασπώσας τὴν ἐνότητα τοῦ πλήθους καὶ ἀντεισήγαγε τὰς μοναρχίας, καὶ ὡς ὁ θεὸς μοναρχῶν διέπει ἐν πάσῃ τάξει καὶ ἀρμονίᾳ τὸ σύμπαν, οὕτω καὶ ὁ Ἀλέξανδρος περιέστειλε τὴν ὀχλοκρατίαν¹. Ἡ ἀτομικότης, ἥτις διέκρινε τὸν ἐσωτερικὸν ἐν Ἑλλάδι βίον, ἠπείλει τὴν διάλυσιν τῆς κοινωνίας. Ὅπως προαγάγῃ ὁ Ἀλέξανδρος τὴν ἰδέαν τοῦ παγκοσμίου κράτους ἔπρεπε νὰ ἀκτινοβολήσῃ καὶ μεταδώσῃ τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, τὸ μόνον δρα-

1) Τὴν ἄποψιν ταύτην εὐρέως ἐξετάζει ὁ Kaerst ἐν Geschichte des Hellenismus 1928. Τόμ. I, βιβλ. 1. Πρὸβλ. Παπαρηγοπούλου, Ἐπίλογον εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ ἑλλην. ἔθνους (Ἀθήναι 1877, σ. 85).

στικὸν μέσον, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνώσῃ αὐτοὺς εἰς ἁρμονικὴν ἐνότητα.

4. Τυς κατακτήσεις τοῦ στρατοῦ παρελάμβανον οἱ παρακολουθοῦντες ἐξ Ἑλλάδος οἰκισταὶ διὰ τὴν νέαν ὀργάνωσιν καὶ πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Αἱ ἀποικίαι ἐγκατασπεύρονται πανταχοῦ καὶ ἀποτελοῦσι δίκτυον, ἐν ᾧ ἐξυφαίνεται τὸ ἐκπλιτιστικὸν σχέδιον καὶ κέντρον, ὅθεν διασκορπίζεται τὸ γαληνιαῖον φῶς τῆς ἡμερώσεως καὶ τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ. Ὑπὸ τοῦ φωτὸς τούτου, ὅπερ ἐπέλαμψε τοῖς ἐν τῷ σκότει τῆς βαρβαρότητος καθεύδουσι, γοητευθέντες οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας καὶ ἐκ τοῦ ἀφθιάστου μεγαλείου τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκθαμβωθέντες πολιτισμοῦ, προθύμως ἀντήλλαξαν τὴν τυραννικὴν τῶν Περσῶν δεσποτείαν πρὸς τὸ φιλελεύθερον σύστημα καὶ προθύμως παρέδωκαν ἑαυτοὺς ὑπηκόους ὑπὸ τὸ μακεδονικὸν σκῆπτρον, τόσῳ εὐεργετικὸν δι' αὐτοὺς. Ὁμοίως αἱ θρησκευτικαὶ διακρίσεις ἔδει διὰ θεοκρασίας τινὸς νὰ ὀβελισθῶσι χάριν τῆς ἐνότητος τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ τῆς εἰρήνης τῆς συνειδήσεως. Αἱ ὑπάρχουσαι μεταξὺ τῶν λαῶν διαφοραὶ οὐδαμοῦ πληρέστερον ἢ ἐν τοῖς θρησκευμασιν ἠδύναντο νὰ διατυπωθῶσι (Δρούζεν Ἐπιγ. Α', 31). Ἴδιον γνῶρισμα τῶν Ἀλεξανδρινῶν χρόνων εἶναι ὁ συγκρητισμός, ἐξ οὗ προήλθεν ἡ ἀνεξιθρησκεία. Τοῦ σεβασμίου ἱερατικοῦ συλλόγου τῶν Αἰγυπτίων ὁ Ἀλέξανδρος προεστίσατο Ἑλληνα ἀρχιερέα¹, ἑλληνικοὶ δὲ θεοὶ ἀντικατέστησαν τοὺς ἐγχωρίους, καὶ οἱ Ἕλληνες ὁμοίως δὲν ἀπεστρέφοντο τοὺς ξένους. Καὶ μαρτυροῦσέ μοι ὁ ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου Α' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παμμέγιστος ναὸς τοῦ Σεράπιδος καὶ ἕτεροι εἰς τέσσαρας καὶ πλέον δεκάδας ἀνερχόμενοι εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς πόλεις πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου θεοῦ. Ἐτερον μεγαλοπρεπέστερον ναὸν αὐτοῦ ἀνήγειρεν ἐν Μέμφιδι ὁ Πτολεμαῖος τὸ Σαραπειῖον, ἐν ᾧ ἐλατρεύετο ὡς Ζεὺς-Ἄδης. Κατὰ τὸν Δρούζεν «ὡς κορυφῶμα τοῦ ἔργου τούτου τῆς διαλλαγῆς τῶν δύο στοιχείων δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ μεταφορὰ τοῦ Διὸς Ἄδου ἐκ τῆς Σινώπης εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν». Λέγεται ὅτι Πτολεμαῖος ὁ Σωτήρ εἶδε καθ' ὕπνου τὸν θεὸν καὶ ἐν τῷ χώρῳ, ἐν ᾧ ἐλατρεύετο παλαιόθεν ὁ Σάραπις καὶ ἡ Ἴσις, ἀνηγέρθη ναὸς μεγαλοπρεπῆς καὶ ὁ ἑλληνικὸς θεὸς καὶ ἡ αἰγυπτία θεὰ κοινῆς ἐτύγχανον λατρείας (Ἐπιγ. Α', 63) Οὕτως ὁ Ὀλύμπιος ἑλληνικὸς θεὸς ἐταυτίσθη ἐνταῦθα πρὸς τὸν Σάραπιν ἢ τὸν Ὀσιριν καὶ τὴν Ἴσιν. Κατ' ἀνάγκην δὲ ὠρίσθησαν ἐκεῖ καὶ ἱέρειαι κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθος, οὐδ' ὁ κάλαθος τῆς Δήμητρος ἔλειπεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου χώρου².

5. Ἡ ἀγνότης τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀπέπτη διὰ τῆς πρὸς τὸν ἰου-

1) Letronne, Ἑλλην. ἐπιγρ. ἐν Αἰγύπτῳ, τόμ. II, σ. 26.

2) Δήμιτσας, Ἱστορία τῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀθῆναι 1885, σ. 143 ἔ. Παπαρρ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 91-92.

δαϊσμόν, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, τὴν αἰγυπτιακὴν λατρείαν, τὰ ἀνατολικά μυστήρια καὶ τὰς μαγικὰς τέχνας συγκράσεως καὶ οὕτω μεγάλως ἐμετριάσθησαν αἱ εἰδωλολατρικαὶ τάσεις. Ὁ Ἀλέξανδρος ὑπῆρξεν ὁ ἰδιοφυῆς ἀνὴρ, ὅστις παρέλαβεν ἐν τῷ προορῆματι αὐτοῦ τὸν τε κοσμοπολιτισμὸν καὶ τὸν συγκρητισμὸν τοῦτον ὡς κρίκον ἐνότητος καὶ πρὸς ἀφομοίωσιν τῶν κατακτηθέντων λαῶν. Ὅθεν δικαίως παρὰ πάντων θεωρεῖται ὁ πρόδρομος τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὁ μεγαλοκήρυξ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἀλλὰ τὸ πολυτιμότερον πρὸς τοῦτο μέσον ἀπετέλεσεν ἡ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας παρὰ τοῖς βαρβάροις ἐκείνοις λαοῖς, ἦτις ἔκτοτε ἀπέβη ἡ ἐπίσημος αὐτῶν γλῶσσα. Οἱ Πύρρῳ βασιλεῖς ἐφιλοτιμοῦντο νὰ τιτλοφορῶνται ἐπὶ τῶν νομισμάτων αὐτῶν «φιλέλληνες (Διοδ. Σικ. Γ', 6). Ὁ δὲ Πλούταρχος γράφει «Περσῶν καὶ Σουσιῶν καὶ Γεδρωσίων παῖδες τὰς Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους τραγωδίας ἤγον», τρισμυρίους δὲ παῖδας τῶν βαρβάρων ἐπιλεξάμενος αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος παρέδωκε πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ μόρφωσιν τοῖς μακεδονικοῖς ἔθεσιν, ἀνακράσει καὶ κοινωνίᾳ» (β. Ἀλεξ. 691) *Τὰ γράμματα, αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι μεταφντενθεῖσαι εἰς τὴν εὐφορον παραωνίτιδα γῆν εὐρον πρόσφορον ἔδαφος καὶ σκαπανεῖς ἀρίστους.* Ἡ Ἀλεξάνδρεια διὰ τοῦ Μουσείου, ὡς ἐκαλεῖτο τὸ πανεπιστήμιον, καὶ τῆς Βιβλιοθήκης ἀνεδείχθη ἐντὸς μικροῦ νέαι Ἀθῆναι. Ὁ θέλων νὰ ἐμβυθῆνῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐξετάσῃ κατὰ τὸν νεώτατον ἱστοριογράφον αὐτοῦ Kaerst, οὐχὶ τόσον τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ συμβάντα, ὅσον τὸν εὐρὺν κύκλον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περιόδου ταύτης καὶ δὴ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ πνευματικὰ ρεύματα. Ἐντεῦθεν λίαν εὐδοκίμως συνεχίζεται ὁ πνευματικὸς τῆς Ἑλλάδος βίος καὶ νέοι ὀρίζοντες διανοίγονται ἐν ταῖς ἐπιστημονικαῖς ἐρεῦναις. Τὰ αἴτια τῆς ἤδη ἀναπτύξεως τῶν ἐπιστημῶν ἐκτίθεται ὁ Πολύβιος ὡς ἑξῆς : «ἐν μὲν γὰρ τῷ προγεγονότι χρόνῳ σπανίους ἂν εὐροί τις τῶν Ἑλλήνων τοὺς ἐπιβεβλημένους πολυπραγμονεῖν τὰ κατὰ τὰς ἔσχατίας διὰ τὸ τῆς ἐπιβολῆς ἀδύνατον· πολλοὶ γὰρ ἦσαν οἱ κατὰ θάλασσαν κίνδυνοι τότε καὶ δυσεξαριθμητοί, πολλαπλάσιοι δὲ τούτων οἱ κατὰ γῆν... Δυσχερὲς μὲν γὰρ ἐπὶ πλεον τινῶν αὐτόπτην γενέσθαι, διὰ τὸ τοὺς μὲν ἐκβεβαρβαρῶσθαι, τοὺς δὲ ἐρήμους εἶναι τόπους· ἔτι δὲ χαλεπώτερον τὸ περὶ τῶν ὀρισθέντων διὰ λόγου τι γινῶναι καὶ μαθεῖν διὰ τὸ τῆς φωνῆς ἐξηλλαγμένον. Ἐν δὲ τοῖς καθ' ἡμᾶς, τῶν μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν διὰ τὴν Ἀλεξάνδρου δυναστείαν, τῶν δὲ λοιπῶν τόπων διὰ τὴν Ῥωμαίων ὑπεροχὴν, σχεδὸν ἀπάντων πλωτῶν καὶ πορευτῶν γεγονότων, ἀπολελυμένων δὲ καὶ τῶν πρακτικῶν ἀνδρῶν τῆς περὶ τὰς πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς πράξεις φιλοτιμίας, ἐκ δὲ τούτων μεγάλας ἀφορμὰς εἰληφόντων εἰς τὸ πολυπραγμονεῖν καὶ φιλομαθεῖν περὶ τῶν προειρημένων, δέον ἂν εἴη καὶ βέλ-

τιον γινώσκειν ἀληθινώτερον ὑπὲρ τῶν πρότερον ἀγνοουμένων» (3, 58)

6. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν ἐπέδωκαν ἐν Ἑλλάδι μεγάλως, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι στενὴν καὶ συχνῶς μεμερισμένην οἰκοῦντες χώραν δὲν εἶχον συμφέροντα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τούτων (Παπαρρ. ἐνθ' ἄνωτ. 85 ἔ.). Οἱ πρεσβεύοντες, ὅτι τὸ ἔδαφος καὶ τὸ κλίμα ἔχουσι μεγίστην ἐπὶ τοῦ πνεύματος ἐπιρροήν, εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἣν διακρίνουσιν αἴθριος οὐρανός, πεδιάδες πολυχεύμονες καὶ ἀτέρμονες, τὸ δῶρον τοῦ Νείλου, πολλὰ ἐπιχειρήματα θὰ ἀντλῶσιν ἐντεῦθεν. Ὅντως ἡ θεραπεία τῶν ἐπιστημῶν τούτων καὶ ἄλλων κλάδων ἀγνώστων ἐν τῇ Ἑλλάδι τῶν κλασσικῶν χρόνων ἀποτελεῖ νέον τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἕαρ καὶ ἀθάνατον δόξαν διὰ τὸν μαθητὴν τοῦ Ἰδρυτοῦ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ γεωργία, γεωμετρία, γεωδαισία καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἐπιστῆμαι ἔσχον τοσαύτην ἐπίδοσιν, ὥστε οἱ ἀνακαλυφθέντες κατὰ χιλιάδας πάπυροι ἀποτελοῦσι πρωτότυπον φιλολογίαν ἀξίαν λόγου. Ἐντεῦθεν τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία ἐν Αἰγύπτῳ ἔσχον μεγίστην πρόοδον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀφθονία τοῦ πλούτου τῶν βασιλέων, δι' οὗ ἐπραγματοποίησαν τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια εἰς ἔργα μαρτυροῦντα ὑψιστον βαθμὸν πολιτισμοῦ. καὶ εἶναι ἀνεξήγητον πῶς ὁ πλοῦτος, ὅστις ἀλλαγῶν ἄγει εἰς εὐμάριαν, ἐνταῦθα ἐγένετο ἀπότοκος τοιαύτης πνευματικῆς κινήσεως καὶ τεραστίας προόδου. Ἐν τῷ Ἀλεξάνδρῳ στρέφεται ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, λέγει ὁ Wilamowitz. ὁ τρίτος αἰὼν εἶναι ὁ κολοφῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὅστις μόνον πρὸς τὸν τῶν νεωτέρων χρόνων δύναται νὰ συγκριθῇ¹. Ἐνταῦθα ἀνεδείχθησαν οἱ πολυῖστορες, φιλόσοφοι, ἱστορικοί, γραμματικοί, ποιηταί, σχολιασταί κτλ. ὡς φωτοβόλοι φίροι φωτίζοντες τὰς σκοτεινὰς ἀτραπούς τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Συγχρόνως δὲ περισυνελέγη τὸ κεφάλαιον τῶν γνώσεων, ὅπερ ἤρκει νὰ προσηκωθῇ τις διὰ τῆς διδασκαλίας, ἵνα καταστῇ εἰς ἄκρον πεπαιδευμένος. «Νέα εἶδη ποιήσεως δημιουργοῦνται ἀνάλογα πρὸς τὸν ἀλλοιωθέντα χαρακτῆρα τῆς μορφώσεως, πάντα δὲ τὰ φιλολογικὰ προϊόντα τῶν ξένων λαῶν, μεταφράζονται καὶ ὑποβάλλονται εἰς ἐπιστήμ. ἔρευναν... Ἡ ἐπιστήμη ἄρχεται νὰ περιλαμβάνῃ τὸν κόσμον, πανταχόθεν δὲ λαμβάνουσα τὴν ὕλην αὐτῆς καὶ πανταχοῦ ἐξαπλουμένη λαμβάνῃ ὅλως νέαν μορφήν. Ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀποβαίνει ἡ ἐστία παγκοσμίου φιλολογίας, πολιτισμοῦ ἔχοντος χαρακτῆρα κοσμοπολιτικόν, ἐν ᾧ συνεννοῦνται κατὰ τρόπον ἰδεώδη οἱ καρποὶ πάσης προγενεστέρως τέως κατεσπαρμένης ἐθνικῆς ἀναπτύξεως» (Δρούζεν Ἐπιγ. Α', 40 καὶ 69). Ἡ ἔνδοξος ἐκείνη ἐκστρατεία, ἣτις πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐπέδωκε καὶ σκοποῦς ἐπι-

1) Die griechische und lateinische Literatur und Sprache. Berlin-Leipzig 1907, σ. 84.

στημονικούς, ἐθεμελίωσε τὴν γεωγραφικὴν ἐπιστήμην, ἡ δὲ διαφάνεια τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ ἡ αἰωνία τοῦ οὐρανοῦ αἰθριότης προήγαγε τὴν ἀστρονομίαν καὶ ἐδωροφόρησεν ἡμῖν τοὺς προδρομούς τοῦ Κοπερνίκου καὶ Γαλιλαίου, οἵτινες καθώρισαν τοὺς γεωγραφικοὺς ὅρους καὶ ἐχάραξαν τοὺς πρώτους γεωγραφικοὺς χάρτας. Ἐν ταῖς πρώταις ἐκστρατεῖαις ἐπίσης ἀνεπτύχθη ἡ τε ἰατρικὴ καὶ ἡ φαρμακογνωσία, εἰς ἣν ἔπειτα ὑπετάγη ἡ βοτανικὴ ἀπολέσασα πλέον τὴν αὐτοτέλειαν.

7. Κύριον γνώρισμα τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου εἶναι ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις καὶ εὐρυτάτη διάδοσις τῶν ἀρχαίων κειμένων, ὡς καὶ τὰ νέα τῆς ποιήσεως εἶδη· π.χ. ἡ εἰδυλλιακὴ, ἣτις ἐγέννησε τοὺς μιμογράφους, τοὺς εὐθυμογράφους καὶ ἐν γένει τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἐλαφρᾶς φιλολογίας. Οὗτοι ἐσαγήνευον τὰ πλήθη καὶ ἔτερπον τοὺς κοσμικοὺς κύκλους ἐν τῇ φαιδρᾷ ἐκείνῃ κοσμοπόλει. Μετὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς τοπικῆς περιορισμένης ζωῆς οἱ διανοούμενοι εἶχον ἐνώπιον εὐρύτερον ὄριζοντα, καὶ κατώρθωσαν μὲν οὗτοι νὰ ἐνωθῶσι καὶ νὰ ἀποτελέσωσι τὸν κύκλον τῶν πολυμαθῶν, φιλοδοξούντων νὰ συνδεθῶσι πρὸς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, καίτοι ἔστεροῦντο τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος, ἀλλ' ἀπεσχίσθησαν τοῦ λαοῦ, ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἐξεζητημένην ταύτην πνευματικὴν κίνησιν. Μόνον ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις παρατηρεῖται ἡ ἀγαστὴ ἀρμονία μεταξὺ τῶν δύο τάξεων ὁμοίως καὶ ἐν τῇ γραμματεῖᾳ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ. Ἐν γένει οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εὐμοιροῦντες εὐφυΐας ἔστεροῦντο τοῦ ὑψηλοῦ ἐκείνου ἐνθουσιασμοῦ, ὑφ' οὗ ἐμπνεόμενοι οἱ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ποιηταὶ παρήγαγον τὰ ἀνέφικτα ἀριστουργήματα πρὸς μὀρφωσιν τοῦ κόσμου.¹

Ὁ Δρόυζεν, ὅστις διαρκῶς ἐξαιρεῖ τὴν φιλολογικὴν κίνησιν τῶν χρόνων τούτων τόσῳ ἄλλως ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων τῶν Διαδόχων καὶ Ἐπιγόνων ἀνεστατωμένων, γράφει τὰ ἀξιοσημεῖωτα : «Καὶ ὅμως πόσον θαυμαστὴ πόσον πολυμερῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐπιστημονικὴ δρασις τῶν χρόνων τούτων καὶ πόσον νέα ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα εἰς ἃ ἀπέληξεν, ἀποτελέσματα οὐχὶ παροδικὴν σπουδαιότητα κεκτημένα. Ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων τῶν συγχρόνων ὑπῆρξεν ἄμεσος καὶ βαθυτάτη, πολλαχῶς ἐμφαινομένη μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τῶν πολλῶν ὡς καὶ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι αὐτῶν· δύναται τις μάλιστα νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ἐξηγέρθη ὑπὲρ ἀντικειμένων ἐχόντων τὴν σπουδαιότητα καὶ διὰ τὸ δημόσιον καὶ διὰ τὰ ἄτομα. Τὰ πνευματικὰ ταῦτα ἀγαθὰ εἶχον ἀποβῆ κοινὰ εἰς σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ὅσῳ μάλιστα οἱ πόλεμοι ἐπεξετείνοντο καὶ περιπλοκαὶ μεγαλύτεραι ἐγένοντο, ὅσῳ μάλιστα

1) Βλ. K. Beloch, Griechische Geschichte τόμ. IV, 1, 1925², σ. 426 ἑ., 430 ἑ.

ἀσταθῆς καὶ εὐμετάβλητος ἢ πολιτικῆ καθίστατο, τόσῳ μείζονα ζωτικότητα... προσελάμβανον ταῦτα» (Ἐπιγ. Β', 196).

8. Διὰ τῆς ἰδρύσεως μεγάλων κρατῶν ὑπὸ ποικίλων φυλῶν ἀπηρτισμένων ἀναφαίνεται ἡ καθολικότης ἢ ὡς λέγεται νῦν ὁ κοσμοπολιτισμός, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ ἔθνους, ἐντεῦθεν μετὰ τοῦ πολιτεύματος ἠλλοιώθη καὶ ὁ κλασσικὸς πολιτισμός. Ἀλλ' οὐδὲν κακὸν ἀμιγῆς καλοῦ. Ἡ δημιουργία τοῦ ἀπεράντου κράτους ἐκτεινομένου εἰς τὰς τρεῖς ἡπείρους ἐπέπνευσεν εἰς τὸν Πολύβιον τὴν ἔννοιαν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Εἶναι παρήγορον καὶ λίαν ἱκανοποιητικὸν φαινόμενον, ὅτι ὁ βαθὺς οὗτος ἱστορικὸς ἐξήρθη ὑπερίνω τῶν χθαμαλῶν παθῶν καὶ τῆς ἀντιζηλίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπέδωκε δικαιοσύνην εἰς τὸν μέγαν στρατηλάτην. Εἰς τὸ μέγα ὄντως ἐγχείρημα αὐτοῦ ὀλίγοι τῶν Ἑλλαδικῶν συνέδραμον, πλείονες συνεπολέμουν τοῖς Πέρσαις κατ' αὐτοῦ πρὸς κοινὴν κατασχύνην, ἐσωτερικὰς δὲ ἐπαναστάσεις καὶ μυρία προσκόμματα ἐμμηχανεύοντο πρὸς καταστροφὴν τῶν ῥαγδαίων ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπιτυχιῶν αὐτοῦ, περὶ ὧν ἀπόλυτον οἱ τότε ἱστοριογράφοι καὶ ἐτήρησαν σιγὴν, πλὴν ἐξαιρέσεων. Ἐπομένως ἀναπνέομεν διεξερχόμενοι τὸν Πολύβιον. Αἰτωλοὶ καὶ Ἀκαρναῆνες ἤριζον. καὶ οἱ μὲν ἐκάλεσαν τοὺς Μακεδόνας πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν, οἱ δὲ Ἀκαρναῆνες ἀπετάθησαν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους κατηγοροῦντες τῶν Μακεδόνων καὶ ἐπαναλαμβάνοντες ὅσα κοινῇ τότε κατ' αὐτῶν διεδίδοντο. Εἰς ἀπάντησιν ὁ τῶν Αἰτωλῶν πρεσβευτῆς ἐνώπιον τῆς βουλῆς πρὸς τοῖς ἄλλοις εἶπε καὶ ταῦτα : « Πίλιν Ἀλεξάνδρῳ, διότι ἀδικεῖσθαι μὲν δόξας τὴν Θηβαίων πόλιν ἐκόλασε τοῦτο πικρῶς ὠνειδίσας (ἀποτείνεται πρὸς τὸν Λυκίσκον, τὸν πρεσβευτὴν τῶν Ἀκαρνανῶν), ὅτι δὲ τιμωρίαν ἔλαβε παρὰ τῶν Περσῶν ὑπὲρ τῆς εἰς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας ὕβρεως, οὐκ ἐποιήσω μνήμην, οὐδὲ διότι μεγάλων κακῶν κοινῇ πάντας ὑμᾶς ἔλυσε καταδουλωσάμενος τοὺς βαρβάρους καὶ παρελόμενος αὐτῷ τὰς χορηγίας, αἷς ἐκεῖνοι χρώμενοι κατέφθειραν τοὺς Ἕλληνας, ποτὲ μὲν Ἀθηναίους καὶ τοὺς τούτων προγόνους ἀγωνοθετοῦντες καὶ συμβάλλοντες, ποτὲ δὲ Θηβαίους καὶ τέλος ὑπήκοον ἐποίησε τὴν Ἀσίαν τοῖς Ἕλλησιν. (ΙΧ, 34). Ἀλλὰ τῶν ἀγαθῶν τούτων δὲν ἀπῆλυσαν μόνον οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ σύμπας ὁ κόσμος ἀπαλλαγείς τῆς δεσποτείας τῶν βαρβάρων Περσῶν καὶ ἐν γένει τῶν Ἀσιανῶν, δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι ἐκ τῆς νέας ταύτης καταστάσεως ὠφελήθη ἔπειτα καὶ ὁ χριστιανισμός. « Ἐὰν κατίσχυε τὸ περσικὸν κράτος καὶ τὸ θρησκεῦμα, ἢ τύχη αὐτοῦ ἤθελεν ἀποβῆ λίαν ἀμφίβολος. ἐσώθη... ὑπὸ τῆς καρτερίας καὶ τῆς δεξιότητος τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ», ὡς ἀποφαίνεται ἄλλος νεώτερος Ἕλληνας ἱστορικὸς ¹.

1) Παπαρρ. Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. ἔθνους, ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, Β', σ. 17. Περὶ τῆς ἀπολύτου ὀρθότητος τῆς γνώμης ταύτης βλ. κατωτέρω.

Ι. Ὁ Μακεδονικὸς πολιτισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης πρὸς ὁδοποιήσιν τοῦ χριστιανισμοῦ.

1. Ἀναντίρρητον ἐν τούτοις εἶναι, ὅτι παρὰ τὰς διακνυμάνσεις τοῦ τε πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας εἰς τὸ μωσαϊκὸν ἐκεῖνο τῶν ἐθνῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἡ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐπικράτησις αὐτῆς ἔβαινε ἀσφαλῶς. Τὸ τοιοῦτον ἐπικυροῖ τὸ ἀξιωματικὸν γεγονός τῆς μεταφράσεως τῆς Βίβλου ἐπὶ Πτολεμαίου Φιλαδελφῆος χάριν τῶν Ἰουδαίων Ἑλληνιστῶν, οἵτινες ἀπετέλουν τὴν πλειονότητα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Κατὰ Δρόυζεν ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε μετοικίσει πολλοὺς εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὴν ἄνω Αἴγυπτον Ἰουδαίους, ἐπὶ δὲ Πτολεμαίου Α' πλεῖστοι εἶχον προσέλθει ἐκουσίως, εἰς οὓς ἐδόθησαν χωρία. Ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν 5 τμημάτων εἶτα κατεῖχον τὰ 2. Κατῴκουν οὗτοι σποράδην καθ' ὅλην τὴν Αἴγυπτον ἔχοντες ἰδίους ἐθνάρχας. Ἐπὶ τοῦ Φίλωνος ἐκ τῶν ὀκτὼ ἑκατομμυρίων κατοίκων αὐτῆς τὸ ἐν ἦσαν Ἰουδαῖοι (κατὰ Φλάκκου σ.971, Δρόυζεν ἐνθ' ἄνωτ. Α', 80) ¹. Καὶ οὗτοι μὲν αἰτιολογοῦσι τὸ πρᾶγμα «διὰ τὸ φιλοσοφικώτερον εἶναι καὶ ἀκεραία τὴν νομοθεσίαν, ὡς ἂν οὔσαν θεῖαν ²». Ἀλλὰ τὸ γέρας ἀνήκει εἰς Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ὅστις εἰσηγήθη εἰς τὸν βασιλέα τὴν ἀνάγκην πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης ³. Ἀλλὰ δὲν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἐνήργησαν εἰς τοῦτο καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἰουδαῖοι ἑλληνισταὶ πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων προπαγανδι-

1) Ὁ Φίλων, τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ἀναφέρει περὶ τὸ ἐν ἑκατομμύριον Ἑβραίους ἐν Αἴγυπτῳ. Οὗτοι εἶχον ἐπίσημον γλῶσσαν τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς συναγωγαῖς εἶχον προσευχὰς εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν (Beloch ἐνθ' ἄνωτ. IV, 1, σελ. 265, 268).

2) Aristeae epistola ad Philocratam ed. W e n d l a n d, Lipsiae 1900, σ. 4.

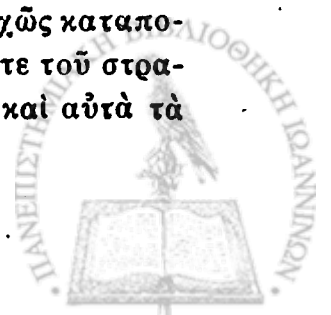
3) Αὐτ. σ.11. Ἐπιστολὴ τοῦ Φαληρέως πρὸς Πτολεμαῖον τὸν Φιλάδελφον καὶ τούτου πρὸς Ἐλεάζαρον τὸν ἀρχιερέα τῶν Ἰουδαίων σ. 12.

ζόντων ὑπὲρ τῆς πολυθείας προβάλλοντες τὴν Βίβλον, τὸ μόνον γραπτὸν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς μονοθείας μνημεῖον.

Οἱ Ἰουδαῖοι καιροσκόποι καὶ αἰεὶ τοῦ παρόντος δεινοὶ ἐκμεταλλεῦται διεσκέψαντο νὰ μὴ μείνωσι μακρὰν τῆς μεγάλης ἐθνικῆς καὶ ἑλληνικῆς κινήσεως, ἣτις κατηυθύνετο πρὸς τὴν μικρὰν ἐπαρχίαν τῆς Ἰουδαίας ἀπὸ τῆς Συρίας καὶ τῆς θαλάσσης. αἱ δὲ ἑλληνίδες πόλεις, ἐν αἷς μιγάδες ἐθνῶν, περιέσφιγγον τὸν περὶ αὐτὴν κλοιόν. Ἰδοὺ πῶς ἐκτίθεται ὁ πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν προσανατολισμὸς τῶν Ἰουδαίων αὐτῆς τῆς μητροπόλεως :

« Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐξῆλθον ἐξ Ἰσραὴλ υἱοὶ παράνομοι, λέγει τὸ ἐθνικιστικὸν τῆς Π. Διαθήκης βιβλίον, καὶ ἀνέπεισαν πολλοὺς λέγοντες, πορευθῶμεν καὶ διαθῶμεν διαθήκην μετὰ τῶν ἐθνῶν τῶν κύκλῳ ἡμῶν, ὅτι ἀφ' ἧς ἐχωρίσθημεν ἀπ' αὐτῶν εὗρον ἡμᾶς πολλὰ κακά, καὶ ἠγαθύνθη ὁ λόγος ἐν ὀφθαλμοῖς αὐτῶν, καὶ προεθυμήθησάν τινες καὶ ἐπορεύθησαν πρὸς τὸν βασιλέα καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν ποιῆσαι τὰ δικαιώματα τῶν ἐθνῶν. καὶ ᾤκοδόμησαν γυμνάσιον ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὰ νόμιμα τῶν ἐθνῶν καὶ ἐποίησαν αὐτοῖς ἀκροβυστίας (ἦτοι κατάργησιν τῆς περιτομῆς) καὶ ἀπέστησαν ἀπὸ διαθήκης ἁγίας καὶ ἐξεύχθησαν τοῖς ἔθνεσι καὶ ἐπράθησαν (ἐπωλήθησαν) τοῦ ποιῆσαι τὸ πονηρὸν καὶ ἠτοιμάσθη ἡ βασιλεία (τοῦ Ἰσραὴλ) ἐναντίον τοῦ Ἀντιόχου... ». Ταῦτα συνέβησαν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ Μακκαβαίων, καὶ « ἔθυσαν τοῖς εἰδώλοις καὶ ἐβεβήλωσαν τὸ σάββατον ». (Α' Μακκ. α', 11, 16, 43) Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανῆς ἀπέστειλε πρὸς τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις γέροντα Ἀθηναῖον καὶ ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰ πάτρια καὶ νὰ πολιτεύωνται κατὰ τοὺς νόμους τοῦ θεοῦ. Ἐμόλυνε δὲ καὶ τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος μετονομάσας αὐτὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς, καὶ « Ἰουδαῖοι κισσοὺς ἔχοντες ἐπόμπευον τὸν Διόνυσον (στ', 2, 7). Κατὰ τὸ Β' βιβλίον Μακκαβαίων, οἵτινες ἀκριβῶς ἐκ τούτου καὶ ἐπανεστάτησαν, « οἱ μὴ προαιρούμενοι τὰ ἑλληνικὰ κατσφάζοντο » καὶ πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ ἀνηνέχθησαν εἰς Ῥώμην, « ὅτι εἶδον τοὺς βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων καταδουλομένους τὸν Ἰσραὴλ δουλείαν », εἰσάγοντας « παρανόμους ἐθνισμοὺς » καθιδρύνοντας το γυμνάσιον ὑπ' αὐτῆν τὴν ἀκρόπολιν, καὶ τοὺς ἐφήβους φέροντας πέτασον ἑλληνικόν. Ὁμοίως καὶ ὁ ἀρχιερεὺς Ἰησοῦς μετωνομάσθη ἑλληνικῶς Ἰάσων καὶ διάδοχος τούτου ἐγένετο ὁ ὀνομαζόμενος Μενέλαος, ἐπιφέρει δὲ ὁ φιλόπατρις Μακκαβαῖος « ἦν δ' οὕτως ἀκμή τις ἑλληνισμοῦ καὶ πρόσβασις ἀλλοφυλλισμοῦ ». (Β', δ' 13). Τὴν ἐξέγερσιν ταύτην φοβηθέντες οἱ βασιλεῖς ἐμετρίαζον ἔπειτα τὴν αὐστηρότητα καὶ ἐφιλοτιμοῦντο τίς νὰ φανῆ πρὸς τοὺς Ἰουδαίους πλέον γενναιόδωρος. καὶ συνέβη τὸ παράδοξον τοῦτο, ὅτι ὄσῳ οἱ Μακκαβαῖοι ἐνισχύοντο τοσοῦτω ἐξελληνίζοντο· διότι, ἵνα ἐπιτυχῶς καταπολεμήσωσι τὸ ἑλλην.στοιχεῖον, ἠναγκάζοντο νὰ ἀπομιμῶνται ἐν τε τοῦ στρατοῦ τῆ διοργανώσεως καὶ τῆ διοικήσεως τὰ ἑλληνικὰ συστήματα, καὶ αὐτὰ τὰ

νομίσματα, ὥστε ἤδη ἐπὶ Σίμωνος ἀπας ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος αὐτῶν εἶχεν ἐπὶ τὸ ἐλληνικώτερον διαπλασθῆ, τοῦ δὲ ἐλληνισμοῦ ἡ ἐπι-κράτησις δὲν ἔπαυσε προαγομένη ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, τοῦ Ἰωάννου Ὑρκανοῦ (107-5) καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀριστοβούλου. Οὗτος ἀνέλαβε καὶ τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως τῆς Ἰουδαίας. τοσοῦτον δὲ συνεχρωτίσθησαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε, ὡς ἀναφέρει ὁ Ἰώσηπος (κατ' Ἀπίωνος Β', 2, 33), τῷ 144 π. Χ. ἔστειλαν πρεσβείαν καὶ συνῆψαν οὐνδιήκην φιλίας πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας, οὗτοι πάλιν τῷ 136 ἔπεμψαν συγχαρητηρίους ἐπιστολάς πρὸς τὸν ἀρχιερέα Σίμωνα. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τῷ 126, ἐπὶ ἀρχοντος Ἀγαθοκλέους, ἀφίκετο εἰς Ἀθήνας πρεσβεῖα τοῦ ἐθνάρχου ἀρχιερέως Γ. Ὑρκανοῦ, ὃν ὁ δῆμος ἐτίμησε διὰ ψηφίσματος. Δὲν συνέβαινον τότε μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἐπὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ Ἰουδαῖοι «προετίμων τὰς ἐλληνικὰς δόξας», φύσει ἄλλως ἀρχαιότεν ἐπιρροεῖς εἰς εἰδωλολατρείαν, τότε δ' ὅμως ὁ ἀρχιερεὺς, ἵνα εὐαρεστήσῃ τῷ βασιλεῖ «ἐπὶ τὸν ἐλληνικὸν χαρακτῆρα τοὺς ὁμοφύλους μετήγεν». ¹ Ἀλλ' ἡ φιλοπατρία ὑπεχώρει κατ' ὀλίγον καὶ ὁ Ἀριστόβουλος Α' εἰσήγαγε τὸ ὄνομα Ἕλλην καὶ ἐλλ.νομίσματα, ἕως οὗ ὁ μουσοτραφῆς καὶ ἄκρως φιλέλλην βασιλεὺς Ἡρώδης, ὁ συμφιλοσοφῶν τῷ πρωθυπουργῷ Νικολάῳ τῷ Δαμασκηῶ, μετεφύτευσε τὰ πάντα, ἐλληνοποιήσας σύμπασαν τὴν Ἰουδαίαν ². Ἐναντίον τῶν τοιούτων εἰσβολῶν τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐξηγέρθησαν πρὸ παντὸς οἱ ἐπιφανεῖς Ἰουδαῖοι ἐλληνισταὶ Ἰώσηπος καὶ Φίλων προσπαθοῦντες ν' ἀποδείξωσι τὴν ἰουδαϊκὴν προέλευσιν τῆς ἐλλην. φιλοσοφίας. Εἰς τοῦτο συνεφώνησαν παραδόξως καὶ οἱ ἀπολογηταί, ὅτι οἱ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων ἀποδημήσαντες ἐν Αἰγύπτῳ ἠρῶσαντο πολλὰ παρὰ Μωϋσέως περὶ θεοῦ καὶ ἀθανασίας ψυχῆς «παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες» ³. Ὁ δὲ Θεόφιλος γράφει: «μεταγενέστεροι γενόμενοι οἱ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἔκλεψαν ἐκ τῶν ἁγίων γραφῶν» ⁴. Ὁθεν ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἀποκαλεῖ τὸν Πλάτωνα ἐξ Ἑβραίων φιλόσοφον καὶ Μωϋσῆν ἀττικίζοντα» ⁵. Ἐπίστευον δηλ. ὅτι τὸ μονοπώλιον τῆς θεογνωσίας εἶχον οἱ Ἑβραῖοι, οἵτινες αὐτίς κατώρθωσαν νὰ μεταρρυθμίσωσι τὴν ἐλλην. φιλοσοφίαν προσαρμόζοντες

1) Β. Μακκ. ι', 16. βλ. Παπαρρ. Ἐπίλογος σ. 77. H. G r e s s m a n n, Die Umwendlungen der orient. Religionen unter dem Einfluss heilenischen Gelstes. Leipzig 1926. σ. 3.

2) Ἰώσηπος Ἰουδ. ἀρχαιολ. Α', 33, 8. Β', 21, 3, 6.

3) Ἰουστ. Ἀπολ. Α', 8. Παραιν. πρὸς Ἕλληνας 14. Τατιαν. πρὸς Ἕλλην. 40, σ. 152, ἐκδ. Otto, Ienae 1851. Ἐὺσ. Εὐαγ. κροπ. XII, 1, 11, 12, 13, 15, 19, 34-48. XIII, 12-16, 18, 20. XIV, 3, 13 κτλ.

4) Πρὸς Αὐτόλ. Α', 19.

5) Στρομ. Α', 22, 27. Ε', 2.

αὐτὴν πρὸς τὰς θρησκευτικὰς καὶ ἐθνικὰς παραδόσεις. ¹ Ὁ δὲ Φίλων πρὸς ἄρσιν τῶν ἀσυμβιβάστων εἰσήγαγεν εἰς τὴν βιβλικὴν θεολογίαν τὴν ἀλληγορίαν, ἣν ἔπειτα παρέλαβεν ὁ πολὺς Ὁριγένης καὶ ἀνήγαγεν εἰς περιωπὴν.

10. Κολοσσαία ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐλληνικῆς Βίβλου εἰς τὸν κόσμον, δι' ἧς ἐξηγγέλλοντο αἱ περὶ Χριστοῦ προφητεῖαι, βίοι θεοφιλῶν ἀνδρῶν, διδασκαλία ἠθικὴ καὶ ἡ νομοθεσία τοῦ μοναδικοῦ τούτου θρησκ. κώδικος ἐκ θείας προερχομένη ἀποκαλύψεως. Περικεκλεισμένη τέως ἐν Παλαιστίνῃ καὶ σφραγῖσιν ἐπὶ ἡσφαλισμένη κοινολογεῖται ἤδη εἰς πάντα τὰ ἔθνη, εἰς ἃ προωδοποίησεν ἡ ἑλλην. γλῶσσα. Ἐπρεπε κατ' Εὐσέβιον ταῦτα, εἰς ἅπερ ὁ ἀγαθοδότης θεὸς ἔμελλε νὰ προξενήσῃ τὰ τῆς θεογνωσίας, νὰ προπαρασκευασθῶσι πρὸς ἀπόκτησιν τῶν ἀγαθῶν. ² Τοῦτο «θεοῦ βούλημα μεμελετημένον εἰς ἐλληνικὰς ἀκοὰς» ἀποκαλεῖ ὁ Κλήμης καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Βίβλου «προφητείαν ἐλληνικὴν». ³ Ὁ δὲ Φίλων τοὺς ἐρμηνευτὰς ἐκείνους «ἱεροφάντας καὶ προφήτας», πιστῶς καὶ ἐπακριβῶς προσαρμόσαντας τὰ ἐλληνικὰ ὀνόματα καὶ ῥήματα τοῖς ἑβραϊκοῖς. ⁴ Μετ' οὐ πολὺ ὁ Ἰουδαῖος Ἀριστόβουλος, φιλόσοφος περιπατητικὸς καὶ σύμβουλος Πτολεμαίου Ἐπιφανοῦς, ἐξέδοτο ἐρμηνείαν τῆς Βίβλου ἀλληγορικὴν, ὅπως καταδείξῃ ταύτην πηγὴν τῆς ἑλλην. σοφίας. ⁵ Τῆς Μετα-

1) Βλ. Κων. Λογοθέτου καθηγ. τῆς φιλοσ. Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Μέρ. Α', Ἀθῆναι 1930, σ. 5. Ἐπίσης Ἰωάννης ὁ Φιλόπρονος, διάσημος ἀλεξανδρινὸς φιλόσοφος τοῦ ἐκπνέοντος ἐλληνισμοῦ, ὑποστηρίζει, «οὐ ὁ Πλάτων ἀπὸ Μωϋσέως λαβὼν τὸ κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονέναι τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τοῦτο μετήγαγε» Λόγ. VI, κεφ. κα', Τῶν εἰς τὴν Μωϋσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν, ἐκδ. G. R e i c h a r d t, Lipsiae 1897, σ. 273. Ἐχομεν καὶ ἄλλας παραδοξολογίας: ὁ πολὺς ἑβραῖσθης Γενέσιος, ὁ ἐκ Χάλλης τῆς Σαξωνίας, παρέστησε Ὅμηρον τε καὶ Ἡσίοδον ἑβραΐζοντας, ὁ δὲ Ζαχαρίας Βογάνος ἔγραψε: «Homerus ἑβραΐζων sive comparatio Homeri cum scriptoribus sacris quo ad normam loquedi. Subnectitur Hesiodus ὀμηρίζων (sive ἑβραΐζων)» Οκονία 1648, καὶ ὁ Gerard Croese, Ὅμηρος ἑβραῖος sive historia Hebraeorum ab Homero hebraicis nominibus ac sententiis conscripta in Odyssea et Iliade exposita et illustrata. Dordrecht 1707.

2) Εὐαγγ. προπαρ. VIII, 1, 5. Αἱ περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ προφητεῖαι ἐν Εὐαγγ. ἀποδείξει καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὰ Εὐαγγέλια ὑπὸ Μεθ. Κοντοστάνου, Α', Ἀθῆναι 1988, σ. 16-31.

3) Στρωμ. I, 448, σ. 401.

4) Χαλδαϊκοῖς γράφει ἐν βίῳ Μωϋσέως II, 5. καὶ προστίθηναι: «οἷς ἐξεγένετο συνδραμῶν λογισμοῖς εἰλικρινέσι τῷ Μωϋσέως καθαρῶτάτῳ πνεύματι».

5) Ὑποστηρίζει οὗτος, ὅτι ὁ Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Μουσαῖος, Ὁρφεὺς κ.ἀ. ἠν-τλησαν ἐντεῦθεν ἐκ προγενεστέρως μεταφράσεως. Βλ. Εὐσ. Εὐαγγ. προπ. XIII, 12 ε. Τὰ διασωθέντα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστοβούλου χωρὶα συνέλεξεν ὁ Eichhorn

φράσεως τῶν Ο', ἢ ἐχρήσαντο καὶ οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς, τὴν θεοπνευστίαν ἐρρωμένως ὑπεστήριξαν πάντες οἱ εἰρημένοι Ἑλληνισταί, ὡς καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας. Περὶ τῶν ἱερῶν ἐρμηνευτῶν ὁ Φίλων, προφανῶς ἐπὶ σεβαστῆς μὲν, ἀλλ' ἀδεσπότου παραδόσεως στηριζόμενος, τῆς προλεχθείσης ἐπιστολῆς τοῦ ψευδοαριστέα, ταῦτα φθέγγεται ἐν βίῳ Μωσέως (2, 5-6): «καθίσαντες δ' ἐν ἀποκρύφῳ... καθάπερ ἐνθουσιῶντες προεφήτευον, οὐκ ἄλλοι ἄλλως, τὰ δ' αὐτὰ πάντες ὀνόματα καὶ ῥήματα, ὡς περ ὑποβολέως ἀοράτως ἐνηχοῦντος». Ἄλλ' ἔργον ἐποιήσατο τὸ πολυζήτητον τοῦτο τῆς τῶν Ο' μεταφράσεως ζήτημα, εἴ γε ἀπολαμβάνει καθολικῆς θεοπνευστίας ἴσης τῷ πρωτοτύπῳ, ὁ πολὺς *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος* ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ἐκδούς τὴν περίφημον *Πειράβιβλον*, μεστὴν παντοδαποῦς σοφίας, ἀλλ' ἀποτυχοῦσαν τοῦ σκοποῦ, ἅτε σφαλερᾶς τεθείσης τῆς βάσεως. Τοῦτο δέ, διότι τὸ ζήτημα τῆς θεοπνευστίας τῶν ἀγίων Γραφῶν δὲν εἶχε καθορισθῆ τότε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, ὡς ἡμεῖς ἀπεπεράθημεν νὰ καθορίσωμεν αὐτὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως, θέμα πίνυ δύσκολον, ὁμολογῶ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀδύνατον νὰ λυθῇ· διότι ἄλλως τὸ κῦρος τῶν θεοπνεύστων γραφῶν δύναται νὰ προσβληθῇ ὑπὸ τοῦ τυχόντος.¹ Ἡ ἐκδοχὴ παρ' ὅλα ταῦτα τοῦ Οἰκονόμου περὶ γενικῆς θεοπνευστίας, ἐξικνουμένης μέχρι κεραίας, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἰκανότητος τῆς ἑλλην. γλώσσης πρὸς ἀπόδοσιν μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας κειμένου ξένου ὅπως πρὸς τε τὴν γραμματείαν καὶ τὴν διανόησιν τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο δὲν εἶναι φαινὴ ἀποδείξεις, ὅτι αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἐννοιαὶ τῆς ἀγίας γραφῆς εἶναι συμφυεῖς πρὸς τὸ ἑλλην. πνεῦμα, σπινθῆρα καὶ μύριον τοῦ πρωταρχικοῦ θείου πνεύματος;

11. Ταῦτα ἔχων ὑπ' ὄψιν ὁ ἱστορικὸς *Rollin* ἐξαίρει τὴν *Μετάφρασιν* θεωρῶν αὐτὴν ὡς τὴν *μεγαλητέραν τοῦ ἑλλην. πνεύματος κατάκτησιν* καὶ ὅτι «ὁ θεὸς παρεσκεύαζεν οὕτω τὴν χάριν ταύτην τῆς ἑλλην. γλώσσης διὰ τὴν μέλλουσαν τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος διάδοσιν καὶ διηυκόλυνε τὴν τῶν ἔθνῶν ἔνωσιν, τὸσφ ποικίλων τὴν γλῶσσαν, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, εἰς μίαν καὶ μόνην κοινωνίαν, εἰς μίαν ὡσαύτως λατρείαν καὶ τὴν αὐτὴν πί-

ἐν Allgemeine Bibliothek der bibl. Literatur, V, σ. 258 ἐ. ὧν ἡ γνησιότης ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Walckenaër, Παρ' ἄλλων οὗτος θεωρεῖται εἰς τῶν Ο' ἐρμηνευτῶν, ἀρχηγὸς τῶν Ἑσσαίων καὶ συγγραφεὺς τῆς Σοφίας Σολομῶντος.

1) Περὶ θεοπνευστίας τῶν Γραφῶν διελάβομεν ἐν ἐκτάσει ἐν ταῖς «Ἀλβανικαῖς μελέταις» ἔργῳ πραγματευομένῳ παρὰ τῆς μεταφράσεως τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν (Θῆβη 1933) σ. 136-151 καὶ ἰδιαιτέρως. Ὁ Οἰκονόμος ἐστηρίχθη εἰς τὸν ψευδοαριστέα, ἀλλ' αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἀποδίδουσι τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς σκέψεις καὶ αἰσθήματα, ἅπερ οὐδέποτε εἶχον (βλ. Barclay Swete, An introduction to the Old testament in Greek, Cambridge 1900 σ. 15).

στιν, διὰ μιᾶς μόνης ἐν τῷ κόσμῳ γλώσσης, τόσῳ ὠραίας, τόσῳ πλουσίας καὶ τόσῳ ἀπηκριβωμένης, ἥτις ἀπέβη κοινὴ εἰς πάσας τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου κατακτηθείσας χώρας». ¹ Ὁ δὲ φιλολογικώτατος πατριάρχης Φώτιος οὕτως ἐπεφθέγγετο περὶ τῆς ὑπὸ τῆς θείας προνοίας ἐκλογῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς ὁργάνου πρὸς ἑξαγγελίαν τῶν ὑψηλῶν ῥημάτων καὶ θεσφάτων ἐν τῷ κόσμῳ. «Ἐπειδὴ Χριστὸς ἤγγιζε παραγενέσθαι, ἡ ἑλληνικὴ δὲ γλῶσσα τῶν ἄλλων μᾶλλον τοῖς ἔθνεσιν ἐπεπόλαξε, τηνικαῦτα καὶ ἡ τῶν Ἑβραίων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν μετεβέβλητο. ἐχορῆν γὰρ δι' ἧς ἔμελλε φωνῆς τὰ πλεῖστα τῶν ἔθνῶν εἰς θεογνωσίαν χειραγωγεῖσθαι δι' αὐτῆς καὶ τοὺς χρησμοὺς προαγγέλλεσθαι, οἱ τὸν κοινὸν λυτρωτὴν προεφήτευον» (αὐτ.). Καὶ ὅντως, οὔτε ἄλλως ἐξηγεῖται ἡ καταπληκτικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐπέκτασις καὶ κατάκτησις τῶν βαρβάρων λαῶν, τοῦθ' ὅπερ ἐσκανδάλιζε τὸν οὐχὶ φίλον τοῖς Ἑλλησι Σενέκαν, ὥστε μετὰ τινος δυσφορίας νὰ γράφῃ «θὰ ἴδῃς ἔθνη καὶ λαοὺς μεταλλάξαντας παιρίδας! Τί, σοὶ φαίνεται, θέλουσι πόλεις ἑλληνίδες ἐν ταῖς τῶν βαρβάρων χώραις; Τὶ δὲ ἡ μακεδονικὴ διάλεκτος μεταξὺ Ἰνδῶν καὶ Περσῶν;» Καὶ ἡμεῖς ἀπαντῶμεν τῷ πείσμονι Ῥωμαίῳ φιλοσόφῳ: «Διὸς ἐτελείετο βουλή». διότι πῶς ἄλλως νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ φαινόμενον; διατι δὲν ἰδρῦθησαν καὶ Ῥωμαῖδες πόλεις; διατι δὲν ἐπεβλήθη ἡ λατινίς, ἐνῶ εἶχεν ὅλας τὰς εὐνοϊκὰς περιστάσεις πρὸς τοῦτο; διατι καὶ οἱ κρατοῦντες Ῥωμαῖοι, παρὰ τὴν πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀπέχθειαν, ἠσπάσαντο καὶ αὐταὶ τὴν ἑλληνίδα γλῶσσαν τῶν δούλων καὶ ἀνεκήρυξαν κυρίαρχον καὶ πρυτανεύουσαν ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ; Θεοῦ ἐπληροῦτο βουλή! Δέν σοι φαίνεται, ἀνθυποφέρω κἀγώ, ὅτι καὶ πολέμιος ἀνὴρ, ὁ Σενέκας, παραμυθούμενος τὴν Ἑλβίραν, ἐκὼν ἄκων γίνεται μεγαλοκήρυξ τῆς παντοδυνάμου χάριτος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος; Ἀλλὰ περὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος τοῦ λόγου ὄντος, θὰ ἦτο παράλειψις νὰ μὴ μνημονεύσω ἐνταῦθα τὴν ἔναγχος ἐμφάνισιν ὀγκώδους ἔργου, ὅπερ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἡ ἀρίστη καὶ μεγαλειώδης ἀνάπτυξις καὶ ἐρμηνεία τοῦ θείου τούτου δώρου, δι' Ἑλλήνων πεμφθέντος ἡμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων. Ὁ τίτλος δὲν εἶναι παραστατικὸς τοῦ περιεχομένου, ὅπερ ἐν μεγαλειώδει γλώσσῃ ἀποτελεῖ τὸν ἐκπρεπέστερον ὕμνον τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀνεφίκτου τε-

1) Histoire ancienne, τόμ. VII, σ. 392 βλ. Γρηγορίου ἀρχιεραματέως τῆς I. Συνόδου. Πραγματεία περὶ τῆς καν. δικαιοδοσίας τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἐπὶ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν Κηπολις 1860, σ. 132. Περὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἑλλην. γλώσσης εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ βλ. Croiset, Histoire de la littérature greeque, τόμ. V, σ. 431, Paris 1928.

λειότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. «Ἡ γλῶσσα ἀπεκλήθη ἡ δυνάμικὴ τοῦ βιαιότητος τῆς σκέψεως, καὶ ἐὰν ὁ χριστιανισμὸς ἐπεβλήθη, ὡς κοινῶς ἀνομολογεῖται, διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τοῦτο εἶναι ἔμμεσος ἀπόδειξις, ὅτι κατίσχυσε διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος». ¹ Περὶ τούτου ἀφιεροῖ ἴδιον κεφάλαιον τὸ Ε' «Ἡ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος κατίσχυσις τοῦ χριστιανισμοῦ» (σ. 179 ἐ.), εἰς ὃ ὅμως ἔχομεν πολλὰς ἀντιρροήσεις ὡς πρὸς τὸ μέτρον ἰδίᾳ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἄλλ' ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν μακρὰν ἀλεξανδρινὴν διανύσασα περιόδον, καὶ εἰς τὰ πλεόν ἀνομοιοτάτα ἔθνη ἐπιβληθεῖσα ὑπέστη φθορὰν καὶ ἀλλοίωσιν, ὅπερ ἄλλῶς εἶναι καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ παιδαμάτορος χρόνου· ὅθεν ἀπὸ πολλοῦ ἔβαινε εἰς κατάπτωσιν καὶ τῆς κλασσικῆς ἀπομακρυνθεῖσα ἀπλότητος κατήντησε καὶ αὕτη ἐκλεκτικὴ, ὅπως ἡ φιλοσοφία καὶ τέχνη. Τῇ γλωσσικῇ ἰαύτῃ καταπτώσει παρέπεται καὶ ἡ τῆς σκέψεως. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ κατεγίνοντο μὲν σπουδαίως εἰς τὴν ἀνθολόγησιν παντὸς ὡραίου τῶν κλασσικῶν χρόνων, ὅπερ ἀνασυγκροτοῦντες καὶ ὑπομνηματίζοντες ἀνεδείκνυον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν ἐφάμιλλον τῶν ἀρχαίων, ἀλλ' οὐδὲν σχεδὸν νέον παρουσίαζον, οὐδ' ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ σπουδαίως ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν διανοουμένων καὶ τοῦ λοιποῦ κόσμου ἦτο εὐρὺ· διότι ὁ μὲν πολὺς κόσμος ἠκολούθει τὴν ἀλματώδη πορείαν τῆς ἐξελίξεως, αὐτοὶ δὲ ἦσαν ὡς ὄστρακα προσκεκολλημένα εἰς τὸ παρελθόν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κατάπτωσιν. Ἐν Ῥώμῃ ἐγένετο τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἀναγέννησιν τοῦ κόσμου διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἠνύνησε μεγάλως καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ κράτους κατὰστασις. ² Ἡ ἑλληνικὴ καταστᾶσα κτῆμα καὶ σέμνωμα τῆς ἀριστοκρατίας ἐνεθρονίσθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ῥώμην ὡς γλῶσσα τοῦ συρμοῦ πλεόν. Πολλοὶ τῶν αὐτοκρατόρων μάλιστα καὶ ἔγραφον ἑλληνιστί. Οὕτω ἡ κατακτηθεῖσα Ἑλλάς πνευματικῶς ὑπέταξε τοὺς βαρεῖς κατακτητάς, ὥστε νὰ διακηρύττῃ ὁ *Κικέρων* τὸν θρίαμβον τῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως: «*doctrina Graecia et omni litterarum genere nos superabat*», ³ καὶ τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν: «*plena graecarum artium et disciplinae*», ⁴ ὡς μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἑλληνικῶν λέξεων, ὧν χάριν «σημεῖα προδιδάξας ἐν μικροῖς καὶ βραχείσι

1) *Κων. Μπέλλου*, Τύχαι καὶ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Paris 1986, σ. 232. Βλ. *Belloch*, ἐνθ' ἄνωτ. IV, 1, 268.

2) *Croiset*, ἐνθ' ἄνωτ. τόμ. V, σ. 485

3) *Tuscul. disput.* 1, 8.

4) *Pro Archia poeta* 3.

τύποις πολλῶν γραμμάτων ἔχοντα δύναμιν», τὴν πρώτην ἐφεῦρε σημειογραφίαν¹. Ὁ αὐτοκράτωρ φιλόσοφος *Μάρκος Αὐρηλῖος* ἀνεδείχθη ἄριστος ἑλληνιστῆς καὶ καλλιπεπῆς συγγραφεύς. Τούτου αἱ «εἰς ἑαυτὸν» ὑποθῆκαι εἶναι τὸ εὐαγγέλιον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, μεστὸν βιοτικῆς σοφίας καὶ θεσπεσιῶν ἀποφθεγμάτων, ἐλεύθερον δὲ πίσης δογματικῆς εἰσηγήσεως. Ὁ *Τερέντιος* ἐπέγραψε κωμῶδιαν «*ἑαυτὸν τιμωρούμενος*» καὶ ὁ Βροῦτος ἑλληνιστὶ ἀφῆκε τὸ κύκνειον ἄσμη ἀναφωνήσας : «ὦ τλήμον ἀρετῆ! λόγος ἄρ' ἦσθα, ἐγὼ δὲ σ' ἐπίστευον ἔργον, σὺ δ' ἐδούλευες τύχη».

Ἄλλ' καὶ ἐν Ῥώμῃ ἡ αὐτὴ σχεδὸν δουλικὴ ἀπομίμησις, καὶ ἔστω εἰς παραδειγματισμὸν αὐτὸς ὁ *Βιργίλιος*, ὁ κατακριθεὶς ὡς σκυλεύσας τὸν Ὅμηρον. Τοῦ νέου ἡ δημιουργία προώριστο καὶ αὐτίς ἐν τῇ Ἀνατολῇ ν' ἀνθίστη, τῇ τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν μουσοτρόφῳ ἐστία. Αἱ Μοῦσαι ἐπανέρχονται ἐν τῇ ἐρατεινῇ αὐτῶν πατρίδι.

Ἐνταῦθα μόλις τῆς νέας θρησκείας τὸ θεσπέσιον ἠκούσθη κήρυγμα, ὡς οὐράνιος εὐλογία ἔμελλε ν' ἀκολουθήσῃ ἡ ἀναγέννησις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, δι' ὧν ἔμελλε μετὰ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς νὰ μεταλαμπαδευθῇ εἰς τὴν ὑφήλιον καὶ τὸ ἑλληνικὸν ζωογόνον πνεῦμα. Εἰς τὴν νέαν ταύτην ἀνθήσιν πρωτοστατεῖ ἡ φιλοσοφία, ἡ ῥητορικὴ καὶ ἡ ἱστοριογραφία, τρεῖς δυνάμεις, ὧν ἐδεῖτο ὁ χριστιανισμὸς πρὸς διατύπωσιν, διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν τῶν αἰωνίων τοῦ θείου λόγου ἀληθειῶν. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις ἔχει ἤδη ἀπαλλαγῇ τῆς στενῆς τῶν ἀρχαίων ἀντιλήψεως, αἱ ὑψηλαὶ κοσμοπολιτικαὶ τοῦ *M. Ἀλεξάνδρου* ἀρχαὶ εἶχον ὠριμάσει πλέον, ὥστε νὰ τεθῇ κατὰ μέρος τὸ τοπικὸν ἐθνικὸν ἰδανικόν καὶ ὁ ἐγωισμὸς τῶν Ἑλλαδικῶν «πᾶς μὴ Ἑλλήν βάρβαρος». Οἱ διανοούμενοι αἰσθάνονται ὅτι ἔχουσιν ἀποστολὴν νὰ ἐνώσωσιν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους εἰς μίαν παγκόσμιον ἰδεώδη πολιτείαν, ὅπου νὰ ζήσωσιν ὡς ἰσότημα τῆς κοινωνίας μέλη, ὡς τέκνα τοῦ ἐνὸς θεοῦ κατὰ τοὺς Στωικούς. Τὸ πρῶτον ἤδη ἀναφαίνεται ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς μιᾶς καθολικῆς ἀνθρωπότητος, ξένη τέως καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν *Πλάτωνα*. αὐτὴ εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ νέου, τὸ ἐγερτήριον διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ χριστιανισμοῦ σάλπισμα. Ἐν τῇ χοάνῃ ταύτῃ τὰ δάνεια προσαρμόζονται πρὸς τὴν νέαν ἀντίληψιν καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν πραγματικότητα. Οὕτως ἐπαναλαμβάνεται ἡ κίνησις τῶν ἰδεῶν. Αἱ σχολαὶ βρῖθουσιν ἀκροατῶν τῆς νεοπλακτικῆς αἰρέσεως, ἠτις παρουσιάζει κατὰ τὸν *Croiset* τὴν πλέον ἀξιοσημείωτον φιλοσοφίαν μετὰ τὴν ἀριστοτελικήν. Ἡ κοινωνία ἐνασμενίζεται

1) *Πλούταρχ.* ἐν βίῳ Κάτωνος νεωτέρου κγ'. Ὁ σπουδαιότερος τῶν γραφέων ὑπῆρξεν ὁ ἀπελεύθερος *Τύλλιος Τίρων*, ὅθεν καὶ ἡ γραφὴ *Τιρωνικῆ* (notae *Tironianae*).

εἰς τὴν κίνησιν ταύτην καὶ προθύμως στοιχεῖ τῇ νέᾳ καταστάσει, ἣτις διὰ τῆς ἀναπτυσσομένης εὐκόλου συγκοινωνίας ὡς ἠλεκτρικὸς σπινθὴρ μεταδίδεται ἀστραπιαίως καὶ ἐπεκτείνεται εἰς εὐρὺν ὄριζοντα. Ἡ γόνιμος αὕτη προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως λέγεται νέα ἀναγέννησις, συμβαδίζει τῷ κηρύγματι τῆς νέας θρησκείας καὶ ἅμα συντελεῖ εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης προοριζομένης, ὅπως ἐξυψηρετήσῃ εἰς τὴν δι' αὐτῆς μεταμόρφωσιν τοῦ κόσμου. ¹ Πρωτοπόροι εἰς τὸν ὄριζοντα τοῦτον τῆς ἀναγεννήσεως εἶναι ὁ Ἐπίκτητος, Δίων ὁ Χρυσόστομος, οὗτινος τὸ ὄνομα ὑπενθυμίζει τὴν μεγαλητέραν δόξαν τῆς χριστιανικῆς ῥητορείας, καὶ ὁ Πλούταρχος, ὃν ἡ διδασκαλία, ἐὰν τυχὸν ἤθελεν εὐρεθῆ ἀνεπίγραφος, ἀσφαλῶς θὰ ἐθεωρεῖτο χριστιανική. Οὕτως ἡ διανόησις κατέστη ἀρετολογία καὶ οὐδὲν πλέον, ὡς εἶχεν ὀρίσει ταύτην ὁ υἱὸς τῆς Φαιναρέτης. Ἔδει πρῶτον ν' ἀνασυγκροτήσῃ τὸν ἠθικὸν διάκοσμον διὰ τὴν καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἄξιον τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, οὐρανοπολίτην. Ἀλλὰ ἵνα ἀνέλθῃ, ὅθεν πέπτωκεν, ἦν ἀνίκανος μόνος ἄνευ ἀνωτέρας ὑπερκοσμίου δυνάμεως, δὲν εἶχε πτερά· τοιοῦτον ἐσχημάτισεν αὐτὸν ὁ Πλάτων «ζῶον δίπουν, ἄπτερον». Ὁ Δαβὶδ ὄντως κατανοήσας τὴν οὐσιώδη ταύτην ἔλλειψιν ἐβόα: «τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερᾶς καὶ πετασθήσομαι καὶ καταπαύσω»; Τοῦτο τὸ δῶρον μόνος ἄνθρωπος οὐράνιος ἠδύνατο νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὁ θεάνθρωπος.

* *

18. «Μεγάλων γνωμῶν καὶ διανοιῶν ἴσα καὶ τάγε ῥήματα τίκτειν» εἶπεν ὁ Ἀριστοφάνης (Βίτη. 1058). Δι' ὅσων εἶπομεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα πρὶν τῆς ἐμφανίσεως ἤδη τοῦ Χριστοῦ εἶχε καταστῆ παγκόσμιος. Διὰ ταύτης ἐξηγγέλλοντο τὰ ὑψηλὰ τῆς φιλοσοφίας διδάγματα, διὰ ταύτης ἐπεκοινωνοῦν πρὸς ἀλλήλους οἱ διανοούμενοι καὶ ταύτην ἐφιλοτιμεῖτο ὁ Ῥωμαῖος πολίτης νὰ ἐκμανθάνῃ ὡς γλῶσσαν τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ὡς μορφωτικὸν μέσον. Μόλις εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ λεχθῆ, ὅτι καὶ ὁ χριστιανισμὸς, ἡ θρησκεία τοῦ πνεύματος, ταύτην ἤθελεν προθύμως ἐκλέξει ὡς ὄργανον διαδόσεως καὶ διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ. Ἀποδεξάμενος δὲ αὐτὴν ἦτο ἀνάγκη νὰ θέσῃ ἐπ' αὐτῆς τὴν ἰδίαν σφραγίδα, νὰ μετασηματίσῃ καὶ τὸν τύπον πλείστων λέξεων καὶ τὰς ἐννοίας. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο φυσικῶς ὁ χριστιανισμὸς ἐξηρτάτο ἐκ τῆς μεταφράσεως τῶν Ὁ, ὅπου λέξεις ἑλληνικαὶ εἶχον πολιτογραφηθῆ εἰς τὸν Ἰουδαϊκὸν θρησκευτικὸν

1. Βλ. Willamowitz-Moellendorf, Der Glaube der Hellenen II, σ. 428 ἔ. Restauration des Hellentums.

κύκλον. Αἱ λέξεις αἱ ἀναγόμεναι εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν βίον λαμβάνουσι νέαν σημασίαν, ἥς πρὸς κατανόησιν γίνεται προσφυγὴ καὶ πρὸς τὴν ἑβραϊκὴν. Καὶ θαυμάζει ὁ *Schleiermacher* δικαίως τὴν γλωσσοπλαστικὴν τοῦ χριστιανισμοῦ δύναμιν. Ἡ διεθνὴς τῆς Ἀνατολῆς γλῶσσα, ἡ λαλουμένη καὶ γραφομένη ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου μέχρι τοῦ Εὐφράτου ὑπὸ τοῦ λαοῦ τοῦ ῥωμ. κράτους, ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ, ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῆς νέας θρησκείας. Εἰς ταύτην ἐγράφθη τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον. Ἦτο ἔνδειξις μεγάλης εὐνοίας διὰ τοὺς Ἕλληνας, ὅτι ὁ Χριστὸς ἐξεθρόνισε μὲν τοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς, οἵτινες εἶχον ἐκπέσει τελείως εἰς τὴν συνειδησιν τοῦ πλήθους, ἀλλ' ἐνεθρόνισεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, ἣν προώριζε θεοκίνητον ὄργανον πρὸς διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπως καὶ αὐτοὺς ὑπηρέτας τοῦ μεγάλου θαύματος. Τὰ ἱερά καὶ θεόπνευστα βιβλία ἐγράφησαν εἰς ὥραϊαν ἑλληνικὴν «λογιώτατα τοῖς λέξεσι, τοῖς συλλογισμοῖς, ταῖς συντάξεσι...» κατὰ τὸν πατέρα τῆς ἐκκλησ. ἱστορίας. ¹ Καὶ τίς ἄλλη γλῶσσα θὰ ἦτο καταλληλοτέρα πρὸς ἔκφρασιν τῶν μεγάλων ἀληθειῶν τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας; τίς ἐκφραστικώτερα πρὸς παράστασιν τῶν ὑπερφυῶν ἐννοιῶν καὶ θεῶν πραγμάτων «ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη» (Α', Κορ. β', 9) γλῶσσα, ἣν ἐφιλοτέχνησεν ἡ ἀπαράμιλλος καλαισθησία καὶ ὁ δημιουργικὸς νοῦς τῶν ἀθανάτων ποιητῶν, ἣν ἐτελειοποίησεν ἡ βαθυστόχαστος φιλοσοφία, καὶ ἐπλούτισεν ἡ ὑπερφυῆς τοῦ θεοῦ Πλάτωνος φαντασία πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ μεταφυσικοῦ κόσμου, πρὸς αἰσθητοποίησιν τῶν ἰδεῶν, γλῶσσα τέλος, ἣν διετόρευσε καὶ κατεκάλλυνεν ἡ ἀνέφικτος τῶν ρητόρων δικανικὴ δεινότης.

Ὁ πολὺς *Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις* ἐν τῇ προδιουκῆσει τῆς Λογικῆς ἐκθειάζων τὴν γλαφυρότητα καὶ τὸ ὕψος τῆς ἑλλ. γλώσσης ἀποφαίνεται «ὅτι ἡ φύσις φθεγγομένη, ὥστε τὰ ἐν αὐτῇ ἐρμηνεῦσαι τελούμενα, οὐκ ἐν ἄλλῃ ἢ μόνῃ τῇ Ἑλλάδι φωνῇ προσεχρήσατο». Παραπλησίως τούτῳ καὶ ὁ Λατῖνος ἐκεῖνος εἶπεν: «ὁ Ζεὺς φθέγγασθαι βουληθεὶς, οὐκ ἄλλως ἐφθέγγατο ἢ ὡς Πλάτων συνέγραψεν». ² Καὶ ὁ Χριστὸς ³ λοιπὸν διὰ τίνος ἄλλης γλώσσης

¹ *Εὐσέβ.* ἐκκλησ. ἱστορ. Η', 25,25. Τινὲς κακῶς ἐχαρακτήρισαν ὡς χυδαίαν τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλὰ δὲν ἔχουσι δίκαιον ἔξω ἐν χρόνους, ὅτε δὲν εἶχε γνωστὴ ἡ κοινὴ καὶ τετριμμένη γλῶσσα τῶν παπύρων. Πρὸς ταύτην συγκρινομένη ἡ γλῶσσα τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι, ὅπως θεωρεῖ αὐτὴν ὁ *Εὐσέβιος*.

² *I o n e m si loqui non aliter loquunturum quam scripsit P l a t o.* Ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἑλλ. γλώσσης ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας Ἰνδοευρωπαϊκὰς ἐγκεῖται ἐν τούτῳ, ὅτι διετήρησε, παρέλιπε ἢ μετεποίησε κοινὰς ιδιότητας εἰς τρόπον ὥστε νὰ φέρῃ εἰς νοῦν πᾶσαν ποικιλίαν ἰδεῶν κατὰ τὸν *W i l l i a m M u r g e*, *A critical-history of the language and literature of ancient Greece*, London 1850. ³ *Ἐπιθι δλό*

ἠδύνατο νὰ ἀποκαλύψῃ ἡμῖν τὸν πλοῦτον τῆς θείας γνώσεως καὶ σοφίας ἢ διὰ τῆς ἑλληνικῆς; ἢ εὐφωνία, ἢ εὐρυθμία, ἢ μουσικὴ ἐμμέλεια, τὸ εὐπλαστον καὶ ὁ ἀνεξάντλητος πλοῦτος, ἔδωκαν αὐτῇ τὴν προτίμησιν καὶ ἐξησφάλισαν τὴν ἀθανασίαν. Ἄνθρωποι ἀδασεῖς αὐτῆς ἀκούοντες τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων, ὡς οὐράνιον ἄσμα ἀντηχοῦν εἰς τὰ ὦτα αὐτῶν, ἀνεφώνουν: «οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς.¹ Ἡ ἑλληνικὴ λοιπὸν ὡς τοιαύτη ἐδημιούργησε προνομιακὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ θέσιν. Οὕτως ἢ μὲν Ἰουδαία ἐγέννησεν, ἢ δὲ Ἑλλάς ἐκέρδισε τὸν Χριστόν. Ἄλλ' ἢ μὲν πρώτη ἦτο πολὺ μικρὰ εἰς χῶρον διὰ τὸν ἀχώρητον παντί, εἶχε περιορισμένην ἀντίληψιν, ὥστε νὰ ἐννοήσῃ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, προτίμησε τὸν Βαραββᾶν, «τὸν δὲ Χριστὸν παρέδωκεν εἰς τὸ σταυρῶσαι». Ἄλλ' ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης τὸ προνόμιον τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ μετεβιβάσθη εἰς τοὺς Ἕλληνας, δι' ὧν «ἐδοξάσθη». αὐτοὶ γίνονται «ὁ περιούσιος λαὸς» τοῦ θεοῦ, ὁ τὰς ὑψίστας αὐτοῦ καὶ ἀνερμηνεύτους βουλὰς ἐρμηνεύων ἐν τῷ κόσμῳ. «Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ ὑπάρχῃ ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅπως ἐν ταύτῃ ἐκφρασθῶσι τὰ ὑπέρτατα τοῦ θείου λόγου νοήματα, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἑλληνικὴ διάνοια, ὅπως κατανοήσῃ, τὸ ἑλληνικὸν αἴσθημα, ὅπως ἀσπασθῇ καὶ ἡ ἑλληνικὴ καρδία, ὅπως περιπτύξῃ ἐν τῇ ἀπειρῷ ἀγάπῃ αὐτῆς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος καὶ ἀγάπης, ἔπρεπε τέλος νὰ ὑπάρχῃ ἢ ἑλληνικὴ σταθερὰ καὶ ἐπιμονος θέλησις, ὅπως διαδώσῃ διὰ θυσιῶν καὶ αἱμάτων αὐτὴν πανταχοῦ ὑπὸ τῶν παντοειδῶν βραβάρων τυράννων πολεμουμένην».²

14. Ἀλλὰ ποῦ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, δι' ὧν ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐπιστήμη καὶ ὁ πολιτισμὸς ἀπέβησαν κτῆμα παγκόσμιον, ὀφείλονται; ποῦ ἀλλαχοῦ ἢ εἰς τὸν ἑλληνισμὸν τῶν Μακεδόνων καὶ τὸν ἐνδοξὸν κατακτητὴν τῆς Ἀνατολῆς Ἀλέξανδρον «εἰς ὃν ὁ θεὸς συνήγαγε πάσας τὰς δυνάμεις τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ πρὸς διάδοσιν τοῦ πολιτισμοῦ» κατὰ τὸν Θεόδ. Jouffroy (1838); Οὗτος ἐπίστευεν ἀκραδάντως, ὅτι μόνον διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἡμερώσεως θὴ ἐξησφάλιζε τὰς κτήσεις αὐτοῦ, γενόμενος κατακτητὴς καὶ κυβερνήτης τῶν ψυχῶν, καὶ ὁδηγῶν τοὺς λαοὺς ἐκείνους εἰς τὰς εὐρείας τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως λεωφόρους.

κληρον τὸ κεφάλαιον Β' τοῦ I βιβλίου ἐν μεταφράσει παρ' Ἀσωπίῳ, Λόγος ἐπὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ πρυτανείας, Ἀθήναι 1857, σ. 154-161.

1) Τοῦτο συνέβη ἐν Λύστροις τῆς Λυκαονίας, ὅπου οἱ κάτοικοι ἐφώνηξαν Λυκαονισί, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἐγνώριζον ἑλληνικά, καὶ ἐκάλουν τὸν μὲν Βαρνάβαν Δία, τὸν Παῦλον Ἑρμῆν» (Πράξ. ιδ', 11).

2) Κων. Φρεαρίτης, Ἱστορ. τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατὰ Δρώυζεν ἐπεξεργασθεῖσα κτλ. Ἀθήναι 1859, σ. 27.

Ἐπειδὴ ἡ ἐξάπλωσις αἴτιη τοῦ ἑλληνισμοῦ προωδοποίησε τὴν Ἀνατολήν εἰς ἀποδοχὴν τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου, ἐνδείκνυται ἐκτενεστέρα πῶς τοῦ θέματος τούτου ἐνταῦθα ἐξιστόρησις.

Ὁ Ἀλέξανδρος παρὰ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διδασκάλου μνηθεὶς εἰς τὰ ἀπόρητα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ συλλαβῶν οὕτω τὸν ἰδεώδη τύπον τοῦ Ἑλληνος, ἐπειρᾶτο πρὸς τὸ ἀπείκασμα τούτου νὰ διαμορφώσῃ τοὺς Μακεδόνας. Ἀγανακτήσας ποτὲ πρὸς τὸ θράσος καὶ τὴν προπέτειαν τοῦ φίλου Κλείτου, στραφεὶς πρὸς τοὺς παρεστῶτας εἶπεν : «οὐ δοκοῦσιν ὑμῖν οἱ Ἕλληνας ἐν τοῖς Μακεδόσιν ὡσπερ ἐν θηρίοις ἡμίθεοι περιπατεῖν ;» (Πλουτ. β. Ἀλεξ. 51). Ὁ Ἀριστοτέλης αὐτῆς συγκρίνων τούτους πρὸς τοὺς Ἕλληνας εὗρισκεν αὐτοὺς γενναίους μὲν καὶ δραστηρίους, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πολὺ εὐφυεῖς. Μόνος ὁ Ἕλληνας συγκεντροῖ ἐν ἑαυτῷ τὸ θάρρος καὶ τὴν εὐφυΐαν. Ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἡ ἰδιοτέλεια καὶ ὁ ἐγωισμὸς ἦσαν μέγιστον ἐλάττωμα κωλύον τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν καὶ τὴν ἐνότητά τοῦ γένους δι' ὃ καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ περισώσῃ τὰς ἐλευθερίας, ἃς περὶ πολλοῦ ὄντως ἐποιεῖτο. Ἐκ τούτου ὠρμήθη ὁ Ἀλέξανδρος καὶ συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἰδρύσεως αὐτοκρατορίας, ἵνα διὰ τῆς ἐνώσεως τῶν λαῶν ὑπὸ ὁμοιόμορφον διοίκησιν ἐξασφαλίσῃ τὰς ἐπιτυχίας τῶν ὅπλων καὶ παρουσιάσῃ ἐν ἀρμονικὸν σύνολον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας μέχρι τῶν Ἰνδιῶν. Τὸ θέλημα τῆς κοσμοκρατορίας ἔχει νῦν μεθύσει δύο τῶν μεγάλων εὐρωπ. δυνάμεων καὶ συνταράσσουσι τὸ σύμπαν διὰ πολέμων καταστρεπτικῶν καὶ ὑπόσχονται μὲν πολλὰ, ἀλλ' ἐλάχιστα ἐκτελοῦσι διὰ τὴν εὐημερίαν τοῦ κόσμου. Ὁ μεγαλεπήβολος ἐκπολιτιστὴς ἡγεμὼν ἐξ ἐνστίκτου μεταδίδωσι τοῖς ὑπ' αὐτὸν λαοῖς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ὡς διέπουσιν δύναμιν ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι καὶ τὸ πᾶν ἐργάζεται διὰ τὴν πνευματικὴν αὐτῶν ἀναγέννησιν. Τοῦτο ὅμως πράττει χωρὶς νὰ ἐξαφανίσῃ καὶ τὰ ἴδια αὐτῶν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἐθνικὴν ὄντοτητα. Αὐτὴν τὴν μεγαλειώδη ἀρετὴν εἶχεν ὁ Ἀλέξανδρος μόνος, οἱ σύγχρονοι δὲ κοσμοκράτορες ἐφαρμόζουσι ταπεινὴν ἀφομοιωτικὴν πολιτικὴν, καὶ δὲν παρέχουσιν ἐλευθερίαν καὶ εὐκαιρίαν ἀμίλλης, ἣτις κεντῶσα τὴν φιλοτιμίαν ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ὑψηλότερα. Ἀνεύρισκε π.χ. ἐκεῖνος εἰς τοὺς ἱρανοὺς ἀριστοκράτας, τοὺς τόσο γενναίους καὶ εἰλικρινεῖς, καλλίτερόν τι, ὅπερ δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν μακεδονικὸν χαρακτῆρα, καὶ εἰς τοὺς Πέρσας ἐξαιρετοὺς ἀρετάς. καὶ τοῦτο συνετέλεσε νὰ συμπαθήσῃ αὐτοὺς περισσότερο ἢ τοὺς Ἕλληνας. Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην πολιτικὴν ὀφείλεται ἡ δυναμικότης τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅστις καὶ τὴν ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν προκαίεται νὰ μεταμορφώσῃ εἰς ἑλληνικὴν, εἰς τὰς νέας μορφάς, ἃς ἡ μακεδονικὴ μοναρχία ἐδημιούργησεν. Διὰ τῶν μορφῶν, ἃς ὁ Ἀλέξανδρος συνέλαβεν, ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων τὸ ὄνειρον τῆς παγκοσμίου μοναρχίας, διὰ τῆς νίοθητέσεως τῶν πλείστων τοῦλάχιστον τύπων, οὓς οἱ

διάδοχοι εἶχον ἐφαρμόσει. Πῶς κατώρθωσαν οὗτοι ἐπὶ 800 ἔτη δι' ὀλίγων Μακεδόνων καὶ ὀλιγωτέρων Ἑλλήνων νὰ διεξάγωσιν νικηφόρους πολέμους καὶ νὰ σύρωσιν ὀπισθεν αὐτῶν τὸ ἀναρίθμητον πλῆθος τοῦ ἰθαγενοῦς στοιχείου ; Διὰ τίνων μέσων ἐπέβαλον εἰς τοὺς βαρβάρους τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ; Πῶς ἐφιλοτέχνησαν τὸ νέον πολίτευμα, ὥστε νὰ μὴ φαίνεται ξένον εἰς αὐτοὺς καὶ νὰ ἐγκαινιάσῃ εὐνομίαν καὶ εἰρηνικὸν βίον ; Πῶς ἔτρεψιν τοὺς νωθροὺς ἐκείνους καὶ ἀργοσχόλους ἐπὶ τὰς τέχνας καὶ τὰ καταπληκτικὰ ἐκεῖνα ἔργα, δι' ὧν ἥλλαξεν ἡ ὄψις τῆς γῆς καὶ συνεσωρεύθη ὁ ἀμύθητος ἐκεῖνος πλοῦτος ; Πῶς ἐνεφύτευσαν εἰς τοὺς φανατικοὺς ἐκείνους τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεξιθρησκείας ; Πῶς τέλος προήγαγον τὴν πανελλήνιον *μεγάλην ἰδέαν*, ἣτις παραδόξως ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἀναφαίνεται πάλιν ὡς διέπλασεν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ὁ ἥρωας Μακεδών¹.

15. Τὴν διάπλασιν καὶ ἀναμόρφωσιν τοῦ ἀσιατικοῦ κόσμου ἐνόμιζε κατορθωτὴν μόνον διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείσεως· διὸ καὶ τὸν *Ἄρπαλον* διέταξε νὰ ἀποστείλῃ αὐτῷ τὰ ποιήματα τῶν τριῶν μεγάλων τραγῳδῶν καὶ ὄντως πολλαχοῦ κατώρθωσε νὰ εἰσαγάγῃ τὸν ἑλληνισμόν, ὅπερ μετὰ θαυμαστοῦ ἐπεδίωξαν καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ. *Ἡ μακεδονικὴ κατάκτησις ἔσωσε τὸν ἑλληνισμόν ὁμολογουμένως κινδυνεύοντα ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ. Ἡ καλλιτέρα ἀπόδειξις, ὅτι εἰς τὰς νίκας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πρέπει ν' ἀποδοθῇ οὐ μόνον ὁ θρίαμβος ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ σωτηρία τοῦ ἑλληνισμοῦ. «Τὸ ἑλληνικὸν σπέρμα ὤφθην διὰ μέσου τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τοῦ θαυμασίου ἐκείνου θεριστοῦ δόξης... ἢ ἀναπτυχθῇ πανταχοῦ εἰς συγκομιδὰς βιωσίμους... ὁ σπόρος θὰ παραμείνῃ ἐντὸς τῆς γῆς καὶ θὰ ἀναθάλλῃ πάλιν διὰ νέους θερισμούς Ἄνευ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡ συμπληρωθεῖσα ἤδη ἐξελλήνισις ἐκινδύνευε ν' ἀπολεσθῇ. Χάρις ὅμως εἰς αὐτὸν ὁ ἑλληνισμός κατέκτησε τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ παρέμεινεν ὡς θεμέλιον τοῦ νέου κόσμου».*² *Ὁ Δρόυζεν ἀνομολογῶν τὴν ἀλαζονείαν τῶν αὐλικῶν Μακεδόνων, τὴν προοιῶσαν ἐξαχρείωσιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, μεταμορφωθείσης εἰς ἀσιατικὴν δεσποτείαν, ἐστερημένην παντὸς αἰσθήματος, τὴν θλιβερὰν τοῦ πλῆθους ἀναρχίαν δημιουργηθεῖσαν ἐξ ἰδιοτελῶν συμφερόντων ἐφημέρου ἀρχῆς, ἐπιλέγει :* «*μεθ' ὅλα ταῦτα ἡ μεγάλη αὕτη τῆς ἱστορίας κατάκτησις παραμένει κτῆμα ἔσαι τῆς ἀνθρωπότητος καὶ πᾶσα ἐξαχρείωσις, πείσις καὶ καταστροφή χρησιμεύει μόνον, ὅπως ἰσχυρότερον*

1) Περὶ τῆς κοσμοκρατορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ Beloch ἀφιεροῖ τὸ κεφάλαιον IV, 1, σ. 10-49.

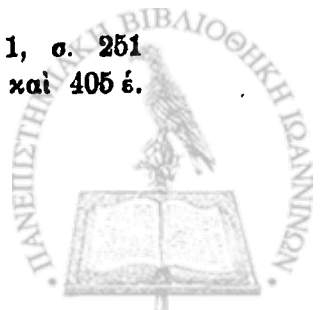
2) A. Reinach, Ἡ ἐξελλήνισις A', σ. 254.

ἀναπτύξη καὶ ἀσφυλιέστερον διαφυλάξη αὐτήν». (Ἐπιγ. Β', 212). Ἐπίσης περὶ τῆς ὀργανώσεως καὶ μακροχρονίου ἀκμῆς τῶν ἑλλ. ἀποικιῶν γράφει: «ὀφείλει τις νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐν τοῖς ἀποικιακοῖς ζητήμασιν ἀνέπτυξεν ἰκανότητα, εἰς ἣν οὐδεὶς λαός, ἐν οὐδεμιᾷ ἐποχῇ καὶ ἄπωθεν δὲν ἠδυνήθη νὰ προσεγγίσῃ» (αὐτ. σ. 435).

16. Αὐτὸ τὸ πολύτιμον συμπέρασμα ἐξάγει ὁ φιλόσοφος Γερμανὸς ἱστορικός· διότι πρᾶγματι ἢ μὲν διαφθορὰ τῆς αὐλῆς, ἔφερον ὡς συνήθως, τὴν ἀντίδρασιν τῶν ὑγιῶν στοιχείων καὶ οἱ αἱματηροὶ ἀγῶνες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἠνάγκασαν τοὺς ἰθαγενεῖς νὰ συγχωνευθῶσιν. Τοιοῦτον κράμα παρουσιάζεται ὁ τοῦ Ἀντιγόνου Δημήτριος· ἦτο ὁ λαμπρότερος βεβαίως τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ πληρέστερος ἀντιπρόσωπος τῶν ποικίλων στοιχείων διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν ὁποίων νέος παρεσκευάζετο ἐν τῇ ἱστορίᾳ κόσμος, ὃν ἐδημιούργησεν ἰδιοτύπως ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ βίου συγχώνευσις. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐν τῷ Γ' αἰῶνι δὲν ἐμειώθη εἰς κῦρος καὶ ἐπιβολὴν ἔναντι τῶν ἰθαγενῶν ἐν Αἰγύπτῳ, εἶναι ἅμα πολυάριθμος εἰσέτι καὶ πλήρης ζωῆς καὶ δράσεως· ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἐμποτίζεται ὑπὸ ἀνατ. ἰδεῶν, καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνει μείζονα διείσδυσιν. Οἱ Πτολεμαῖοι μάλιστα πιστοὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἀλεξάνδρου προέβαινον εἰς παραχωρήσεις πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς, αἵτινες ἠδύ·αντο νὰ ἐξασφαλίσωσι τοὺς Ἑλληνας ὑπηκόους αὐτῶν. Ἀλλὰ μὴ λησιμονῶμεν, ὅτι καὶ μεταξὺ τούτων δὲν ὑπῆρχεν ἐν ἀρχῇ ἀρμονία εἰς τὴν διπλὴν ὑπόστασιν τῶν ἑλληνιστικῶν ἡγεμονιῶν. Ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ὑπῆρχεν ἀντίθεσις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων, καὶ σπουδαιότερα ἦτο τὸ πολιτειακὸν ζήτημα. Οἱ Πτολεμαῖοι θέλοντες νὰ ἔχωσι πιστοὺς ὑπηκόους ἐνεστερνίζοντο τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον¹. Δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι ἢ παλαιὰ ἐκείνη ἐχθρότης δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς, ἀφοῦ νέαι ἀφορμαὶ ἐδίδοντο ἐκάστοτε ἐκ τῆς Ἑλλάδος πρὸς ὑποδαυλισμὸν αὐτῆς. Γνωρίζομεν πόσον ὁ Ἀλέξανδρος ἠγωνίσθη νὰ κατευνάσῃ τὰ γηγενῆ αὐτὰ πάθη διὰ φιλοτιμιῶν καὶ βασιλικῶν γενναιοδωριῶν πρὸς τὰς Ἀθήνας καὶ ἄλλας πόλεις, πάντοτε παρουσιαζόμενος ὡς ἀντιπροσωπεύων τοὺς Ἑλληνας ἐν ταῖς μεγάλαις αὐτοῦ ἐπιχειρήσεσι καὶ τὰ λάφυρα ἀποσιέλλων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐὰν δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξαλείψῃ τὰ ἄγρια ἐκείνα πάθη, κατηύνασεν ὅμως ἐπαισθητῶς. Τῇ συνετῇ ταύτῃ πολιτικῇ ἐστοίχουν καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ. Εἰς τὴν διανομὴν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἀπεράντου κράτους ἔχουσι συμμετοχὴν καὶ μὴ Μακεδόνες. Περὶ τοῦ Καρδιανοῦ *Εὐμένους*, τοῦ πιστοτάτου ταμίου τοῦ θανόντος βασιλέως, ὁ Παπαρρη-

¹ Παπαρρηγόπουλος τόμ. Β', 1, σ. 127. Ὁ Beloch τόμ. IV, 1, σ. 251 ἀφιερῶν ὀλόκληρον κεφάλαιον εἰς τοῦτο (Die hellenisierung des Ostens) καὶ 405 ἔ.

γόπουλος σημειοῦται, ὅτι «*Ἕλληνας ἦν τὸ γένος*» (Β', 1, 14) καὶ μικρὸν ἀνωτέρω περὶ τοῦ Μυτιληναίου *Λαομέδοντος* «ὁ διορισμὸς οὗτος ἀνδρὸς Ἕλληνας εἰς μίαν τῶν καλλίστων τοῦ κράτους σατραπειῶν (τῆς ἐντὸς τοῦ Εὐφράτου Συρίας) μαρτυρεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ *Φιλίππου* καὶ τοῦ *Ἀλεξάνδρου* εἰσαχθεῖσαν ἐντελῆ μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων ἰσότητα». ¹ Ὁ *Πολυπέρχων* ὡς ἐπιμελητὴς τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας ἐν Ἑλλάδι ἔγραψεν εἰς διάταγμα: «ἐπειδὴ συμβέβηκε τοῖς προγόνοις ἡμῶν πολλὰ τοὺς Ἕλληνας εὐηργετηκένας, βουλόμεθα διαφυλάττειν τὴν ἐκείνων προαίρεσιν καὶ εὐνοίαν, ἣν ἔχοντες διατελοῦμεν πρὸς τοὺς Ἕλληνας» (αὐτ. 64).

17. Ὁ ἑλληνισμὸς διὰ τῆς μακεδονικῆς κατακτήσεως ὅλον ἐξαπλοῦται. Ἡνοίχθησαν εὐρεῖς ὀρίζοντες εἰς τὴν περιεργίαν καὶ τὴν ὑπερεκχειλιζούσαν τῶν Ἑλλήνων δραστηριότητα. Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ὡς διὰ μαγικῆς δυνάμεως κατέκτα τοὺς βαρβάρους λαοὺς καὶ ἐγένετο ὁ ἄφρων κήρυξ τοῦ ἑλλην. πολιτισμοῦ. Τὰ ἀριστουργήματα αὐτῆς ὑπερβάντα τὰ στενὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδος ἀκολουθοῦσι τὰς μεγάλας λεωφόρους μετακομιζόμενα διὰ τοῦ Θιβέτ μέχρι Κίνας καὶ Ἰαπωνίας καὶ διὰ τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Καμπότζης μέχρι τῆς Σουμάτρας. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν εἰς τὴν εἰρηνικὴν ταύτην ἐκστρατεῖαν συμμετέχει ὀλοκλήρως ὁ ἑλληνισμὸς. Διὰ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορῶν ἰδρύθησαν κέντρα ἑλληνικὰ καὶ ἀποικίαι εἰς τὴν ἄπω Ἀνατολήν. Τοιοῦτους ἀποίκους εἶχεν ἐγκαταστήσει ἤδη ὁ *Ἀλέξανδρος* διὰ συναγωνισμὸν πρὸς τοὺς Φοίνικας ἐν Τύρῳ καὶ Γάζῃ καὶ ἔπειτα ὁ *Περδίκας* ἐν Σαμαρείᾳ, ὅπου ἐνοθεύθη ὁ ἰουδαϊσμός· ὅθεν καὶ τὸ «οὐ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρείταις». Ἐπὶ *Πτολεμαίου Α'* ὁ ναύαρχος *Φιλοκλῆς* ὀνομάζεται Ἕλληνας βασιλεὺς ἐν Σιδῶνι καὶ ὁ *Στράτων* εἰσήγαγε τὴν ἑλληνικὴν ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τῆς αὐτῆς περικυκλούμενος ὑπὸ ἐταίρων (Beloch IV, 1, σ. 268). Ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς συριακῆς ἀκτῆς οἱ Σελευκίδαι καὶ ἔπειτα ὁ μέγας *Ἡρόδης* συνεπλήρωσαν τὸ ἔργον. Οἱ τοῦ κερδῶν *Ἐρμού* ὀπαδοὶ Ἕλληνες συμπυκνοῦσι τοὺς πληθυσμούς, οἵτινες ἐλεύθεροι πλέον ἐπιδίδονται εἰς τὰ θέλητρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ὀμαδικὸς ἑλληνομακεδονικὸς οὗτος ἀποικισμὸς ἠνοιξε τὸν δρόμον πρὸς τὴν Ἀνατολήν καὶ εἰσεχώρει ἐντατικῶς εἰς βάθος. Ἐν ταῖς μακεδονικαῖς πόλεσιν οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο προθύμως δεκτοὶ καὶ ἦσαν οὗτοι παντὸς

¹ Ὁ *Λαομέδων* ἦν ἐκ τῶν δεδοκιμασμένων φίλων τοῦ *Ἀλεξάνδρου*, καὶ εἶχεν ἐξορισθῆ ἐκ Μακεδονίας τῷ 337 ὑπὸ τοῦ *Φιλίππου* (αὐτ. σ. 144). Ὁ δὲ *Εὐμένης* διὰ τὸς βασιλικὰς τοῦ *Ἀλεξάνδρου* ἐπιδαψιλεύσεις «ὅτι ἦτο Ἕλληνας ἐφθονεῖτο ὑπὸ τῶν Μακεδόνων» λέγει ὁ *Παπαρηγόπουλος* (σ. 155). Δυστυχῶς μετὰ τὸν *Ἀλέξανδρον* ἢ μετὰ τῶν δύο φύλων ἀντιζηλία καὶ ἀντίπραξις ἐπανῆλθε (σ. 175) Βλ. Reinach. Ἡ ἐξελλην. Α', σ. 180 ἔ.

ἐπαγγέλματος ἀπηλλαγμένοι παντὸς φόρου καὶ διαύγοντες ἐν εἰρήνῃ μακρὰν τῆς ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν ἀναρχίας ἢ τῆς ῥωμαιοκρατίας.

18. Τινὲς ἀμφιβίλλουσι περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἐν ταῖς ἐμπορικαῖς αὐταῖς ἀποικίαις (R e i n a c h). πάντως οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἀνίκανοι πρὸς ἄσκησιν προπαγάνδας εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς. Τὴν διὰ χυδαίας πολιτικῆς μέθοδον ἀφομοιώσεως δὲν ἐγνώριζον οἱ ἀρχαῖοι, λέγει ὁ μακ. *Καρολίδης*. Οὔτε ὁ Ἀλέξανδρος οὔτε οἱ διάδοχοι εἶχον τοιαύτην ἰδέαν χυδαίου ὑλικοῦ ἑλληνισμοῦ. Οὔτε εἰς τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς διακρίνομεν τὸ παράπαν. *Εἶχον πεποιθήσιν εἰς τὴν ὑπερφυῆ τοῦ ἑλληνισμοῦ δύναμιν καὶ τὸ ἦθος τῆς διανοίας αὐτῶν*, καὶ ταῦτα προσεῖλκον τοὺς λαούς. Μεγάλαι πόλεις ἐκτίσθησαν εἰς τὰ ἐπικαιρότατα τῶν χωρῶν τούτων σημεῖα. Ἐκ τούτων ὡς ἀπὸ ἐστίας λαμπροῦ φωτὸς ἐξηπλοῦντο αἱ ἀκτῖνες τοῦ νέου βίου εἰς μακρὰν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον περιφέρειαν. Ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν ταύτην ἡ μακεδονικὴ πολιτικὴ διορατικότης ὑπῆρξεν ὑπερτέρα τῆς τῶν Ἑλλήνων διὸ ἡ σπουδαιότης τῶν πόλεων καὶ μετὰ τὴν παρακμὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου διέμεινεν ἀπαραμείωτος. Οἱ ἴδρυται δὲν ὠρμήθησαν μόνον ἀπὸ στρατιωτικῶν καὶ ἐμπορικῶν λόγων. κύριος σκοπὸς αὐτῶν ἦν ἡ δημιουργία κέντρων μονίμου οἰκίσεως μεταξὺ στοιχείων, ἅτινα πολιτικῶς δὲν ἦσαν ἀνεπτυγμένα, καὶ ἡ ἡμέρωσις τῶν βαρβάρων. Ἀνάλογον τῶν ὄρων τούτων ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ τὸ πολίτευμα. Ἡ κυβέρνησις εἰς τὰς πόλεις αὐτὰς συγκεντροῦται εἰς χεῖρας τοῦ βασιλέως. Ὁ πληθυσμὸς ἀποτελεῖ μωσαϊκὸν κρᾶμα. Ἐνταῦθα συναντιῶνται πλὴν τῶν οἰκιστῶν Μακεδόνων τυχοδιῶκται παντοίας προελεύσεως. Ἀλλὰ πάντοτε κυριαρχεῖ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀποτελούμενον ἐκ τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν ἀνωτέρων τάξεων. Τὸ ἰθαγενὲς οὐδὲν σημεῖον ἐπαφῆς ἔχει πρὸς τὸ ἑλληνικόν, εἰ μὴ τὸ συμφέρον διὸ κοινὴ ψυχὴ τῆς πόλεως δὲν ὑπάρχει, ἣτις ἐξαιρεῖ τὴν σημασίαν τοῦ ἄστεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Ἄλλ' οὔτε παραδόσεις συνδέουσαι τὸ παρὸν πρὸς τὸ παρελθόν, οὔτε ἐθνικὸν ἰδεῶδες. Ἐκαστος ζῆ δι' ἑαυτὸν καὶ ἡ κοινοπραγία ὑστερεῖ μεγάλως. Πάντως ἡ πρώτη τάξις εἶναι ὁ πολιτικὸς ἀστὴρ καὶ δίδει τὰς κατευθύνσεις πρὸς τὸν ὄχλον καὶ τὸν τόνον τοῦ πολιτισμοῦ. Αὕτη περιστοιχίζουσα τὸν βασιλέα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁμογενῶν, καὶ εἶναι οἱ εὐπατρίδαι, μετ' αὐτοὺς ἔρχονται οἱ ἑλληνίζοντες. Ἡ πνοὴ ἄρα εἶναι ἑλληνικὴ καὶ ἐντεῦθεν μεταδίδεται εἰς τὴν ἄλλην τάξιν, ἣτις ἔχει χωρισθῆ ἀπὸ τοῦ συρφετοῦ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κεῖται ὁ στρατός διότι ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ὑπηκόων, οἵτινες εἶναι Ἑλληνομακεδόνες, καὶ ἐκ μισθοφόρων. Ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους παράγοντας ὁ στρατὸς συνετέλεσεν εἰς τὸν ἐξἑλληνισμὸν τῆς Αἰγύπτου. ὀνομάζεται δὲ ὁ τακτικὸς στρατὸς «οἱ ἐν τῷ ὑπηρεσίᾳ Ἕλληνες» καὶ ἦτο ὄντως ἐθνικὸς εἰς τὸ πτολεμαϊκὸν κράτος. Ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν μισθοφόρων ἦσαν πολλοὶ Ἕλληνες. Ὁ λαὸς ὅμως ὀλίγα ἑλληνικὰ γνωρίζει καὶ αὐτὰ

ὀμιλεῖ ἐλαττωματικῶς. Αὐτὸ τοῦλάχιστον γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι ὠμίλει κοινῶς τὴν Συριακὴν. Καὶ ὅμως ἡ Συρία θεωρεῖται ὡς χώρα ἢ μᾶλλον ἐξελληνισθεῖσα.¹ Εἰς ἄλλας χώρας ὁ ἐξελληνισμὸς ἦτο μᾶλλον ἐπιφανειακός, ὡς ἀπέδειξεν ἡ αἰσχρὰ τῶν Ἀτταλιδῶν ἐπὶ Ῥωμαίων διαγωγῇ, παραχωρησάντων αὐτοῖς τὸ κράτος διὰ διαθήκης. «Πάντως περὶ τὰ τέλη τῶν χρόνων τῶν διαδόχων ἔχει ἤδη συντελεσθῆ ἢ συγχώνευσις τῶν ἑλληνομακεδονικῶν στοιχείων πρὸς τὰ ἀνατολικὰ ὡς πρὸς τὰ κυριώτερα σημεῖα, καὶ νέος ἀνιδρῦθη κόσμος ἐκ τῶν νέων κέντρων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου», κατὰ τὸν Δρόυζεν (Ἐπιγ. Α', 46 καὶ 52). Οὗτος ἀλλαγὴν πλέον ἐκπεφασμένως ὀμιλεῖ περὶ τοῦ νέου τούτου ἑλληνισμοῦ. «Ὁ καλούμενος Μακεδονικὸς ἑλληνισμὸς ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἀνάμιξιν τινα τῶν ἑλληνομακεδονικῶν στοιχείων μετὰ τοῦ ἐπιτοπίου ἐθνικοῦ βίου διαφόρων χωρῶν, ἀλλὰ τέλος διὰ τοῦ ἀγῶνος τούτου παράγεται ἐντελῶς νέον τι, ὅπερ ἐπιφαίνεται καὶ ἐκεῖ ἔνθα οὐδ' αὐτὸς ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κατώρθωσε νὰ ἐπικρατήσῃ». (B' 213). Καὶ ἡ δύναμις τοῦ νέου τούτου παράγοντος κατεδείχθη ἐπὶ Ῥωμαιοκρατίας, ὅτε μόνη ἡ κυβέρνησις εἰς τὰς χώρας ταύτας ἦτο λατινική, ἣτις ἐπὶ τέλους καὶ αὐτὴ ἐξηλληνίσθη. Πολλὰ βεβαίως εἶναι τὰ αἷτια τῆς ἐπικρατήσεως ταύτης τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν ταῖς μακεδονικαῖς πόλεσιν, ἐν εἶναι καὶ τοῦτο. Εἰς τοὺς συγκεντρωθέντας πληθυσμοὺς ἠϋξήθησαν καὶ τὰ μέσα τῆς θεραπείας τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου διὰ τῆς εὐκολωτέρας συναλλαγῆς καὶ τοῦ σὺσσωρευθέντος ἐπὶ Ἀλεξάνδρου ἐν κυκλοφορίᾳ χρήματος, στηριζομένου ἐπὶ ἐνιαίας νομισματικῆς μονάδος. Ἡ τοῦ βίου εὐμάθεια ἀπὸ τῶν κέντρων μετεδόθη καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν. Ἐντεῦθεν πᾶς τις ἐννοεῖ πόσον σοβαρὰ ἦτο ἡ μεταβολὴ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς τούτοις κτίσμασι καὶ πόσον ἠλλαξεν ἡ πνιγρὰ τοῦ ἀνατολ. βίου ἀτμόσφαιρα. Ἐπὶ πλέον ἀπετέλεσε τὸν θρίαμβον τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ὁ μετ' ὀλίγον προκύψας καὶ ἐνωθεὶς μετ' αὐτοῦ χριστιανισμὸς. Παρὰ τινων ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν βίον μεταμόρφωσις αὕτη τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐθεωρήθη ὡς παρακμὴ. Ἡ εἰς ἑαυτὸν συγκέντρωσις, ἣτις παρατηρεῖται μετὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους, διετήρησε μὲν τὴν ἀγνότητα αὐτοῦ, ἀλλ' ἐνῶ ἐκέρδισεν ὡς κομψότητα, ἠλαττώθη εἰς δύναμιν. Ἡ τῷ μέτρῳ τούτῳ κρινόντες τὰς μεγάλας ἐν τῷ κόσμῳ μεταβολὰς δὲν λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὸν νόμον τῆς ἐξελίξεως, τὸ «πάντα ῥεῖ» τοῦ Ἡρακλείτου, καὶ

1) Εἰς τοῦτο συνεβάλοντο καὶ μάλιστα κατὰ τὸν B e l o c h (IV, 1, σ. 254) οἱ Σελευκίδαι ἔχοντες τὸ πλέον ἐκτεταμένον κράτος, ὅπερ καὶ διήρκεσε πλέον τοῦ πτολεμαϊκοῦ· διὸ καὶ ἐπεξετάθη πανταχοῦ δι' ἀποικιῶν καὶ ἐγκατέσπειρε τὰ μακεδονικὰ ὀνόματα τόσον πολλά, ὥστε ἡ χώρα ἀπέβη νέα Μακεδονία.

εὐρίσκονται ἐκτὸς τῆς πραγματικότητος, καὶ ἀπόδειξις: ἐπειδὴ ἡ κομψότης αὕτη καὶ ἡ ὑπερβολικὴ λεπτότης δὲν ἦτο φυσικὴ θὰ ἐπιφέρῃ μετὰ ταῦτα τὴν ἐξασθένωσιν, ἣτις θὰ ἀποκορυφωθῇ ἐπὶ Βυζαντινῶν. Ἡ εὐλαβὴς προσήλωσις εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Περικλέους καὶ εἰς τὴν ἀνέφικτον τελειότητα τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος καλλιιεργεῖ μὲν τὸ ὕψος τοῦ λόγου καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν αἴσθημα, ἀλλὰ τὸ μόνον προσὸν αὐτῆς εἶναι ἡ ἀπομίμησις, ἣτις βεβαίως δὲν προάγει τὰ πράγματα. Λεῖπει ἡ δημιουργία νέου. Ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Πέργαμον, ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Ἔφεσος καὶ τὰ λοιπὰ πνευματικὰ κέντρα τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ ἐνεπνέοντο βεβαίως ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' ἀνέπτυξαν καὶ νέον δημιουργικὸν πνεῦμα, ἥνοιξαν νέους ὁρίζοντας, οἵτινες χαρακτηρίζουσι τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μακεδονικὴ ἔνωσις ἔδωκε σφρῖγος καὶ νέαν ζωὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἣτις ἄνευ ταύτης θὰ εἶχεν ὑποκύψει εἰς τὰς κελτικὰς καὶ ἰλλυρικὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν Ἀσίᾳ εἰς τὸν περσικὸν κλοιόν. «Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ἀνοίγων δρόκλον τὸν δαμασθέντα ἀνατολικὸν κόσμον εἰς τὸν ἑλληνισμόν δὲν τὸν ἔσωσε μόνον ἀπὸ τῆν ἀπειλὴν τῆς Ἀνατολῆς, τὸν ἔσωσεν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ὁ μεταγενέστερος ἑλληνισμὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὀλιγώτερον ἄγνός, περισσότερον ἀνάμικτος μὲ ξένα στοιχεῖα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἄξιον λύπης· διότι δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν περιόδον τῆς τελείας αὐτοῦ ἀγνότητος περιορισμένος καὶ συσπειρωμένος εἰς ἑαυτὸν ἐκινδύνευσεν νὰ ἀπολεσθῇ».¹

* *

Νέα περίοδος ἑλληνικοῦ βίου ἐγκανιάζεται καὶ νέος κόσμος παρουσιάζεται ὁ τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἵνα συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ παλαιοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, γηράσαντος καὶ ἀποκαμόντος ἐν τοῖς ἑλλαδικοῖς ὁρίοις ἐξ ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Εἶναι ἡ μακροτέρα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας· διότι τὸ ἀλεξανδρινὸν πνεῦμα ἐκυριάρχησεν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐπὶ χιλιετηρίδα σχεδόν, ἐτροφοδότησε τὸν χριστιανισμόν καὶ ἥνοιξε τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἀλλ' εἶναι καὶ ἡ σπουδαιότερα· διότι ὁ ἑλληνισμὸς κυριαρχήσας ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀνεζύμωσεν αὐτοὺς διὰ τῶν παραδόσεων αὐτῶν καὶ διέπλασε διὰ τῶν ἠθικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Τοιούτους παραλαβὼν αὐτοὺς ὁ χριστιανισμὸς ἀνεγέννησε πνευματικῶς καὶ ἀνεβίβασεν εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Πλεονάσασα ἡ ζωὴ ἐν Μακεδονίᾳ εὖρε διέξοδον τὴν Ἀνατολὴν

1) Reinech, Ἡ ἑξελλήνισις Α', σ. 252.

καὶ στάδιον μεγαλουργοῦ δόξης, ὅπου ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου ἐπεσήμενεν ὡς τέρμα τῶν θριάμβων αὐτοῦ τὸν Ἰνδὸν καὶ Γάγγην. Ἀπὸ τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημείας λαβὼν τὸ φῶς ὁ Ἀριστοτέλης μετεφύτευσε τὸν κύκλον τῶν ἰδεῶν εἰς τὸν κῆπον τοῦ Περιπάτου καὶ ὑπέβαλεν αὐτὸν εἰς τὸ κριτήριον τῆς ἐμπειρίας. Ἐκεῖ ἐμύησε τὸν ἐπίδοξον στρατηλάτην τῆς Ἀσίας, ὑποδείξας αὐτῷ πρὸς κατάκτησιν τοὺς κύκλους τῆς ὑδρογείου σφαίρας καὶ ὡς τέλος τὴν ἡμέρωσιν τῶν λαῶν. Καὶ ὁ νέος κόσμος ὁ παραχθεις ἐκ τοῦ χωνευτηρίου τοῦ Μακεδ. ἑλληνισμοῦ δὲν στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς κληρονομίας τῆς ἀρχαιότητος. ἀλλ' ὡς ζῶσα καὶ δημιουργὸς δυνάμεις λαμβάνει τὸ πνεῦμα μόνον, τὸ ἀνώτατον ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ θὰ φωτίζη εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα τοὺς πνευματικοὺς ὀρίζοντας, καὶ θὰ παρέχη νέαν εἰς τὸν κόσμον μορφήν. *Τὸ τέλος τοῦ Γ' π.Χ. αἰῶνος εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου καὶ ἡ ἀνατολὴ νέου πλήρους ζωῆς καὶ δυνάμεως.* Ἐν τῷ νέῳ τούτῳ βίῳ ἡ Ἑλλὰς ἐνοῦται μετὰ τῆς ἀντιπάλου Ἀνατολῆς ὡς ἐν «φιλοτησίῳ κρατῆρι», καὶ καθαιρουμένου τοῦ μεσοτοιχοῦ τῶν ἐθνῶν ἀντικρύζει ἐν μέσῳ τῶν μακεδονικῶν φαλάγγων τὴν ἀνατολὴν ἰδεῶν πλέον ἐξανθρωπιστικῶν καὶ κοσμοπολιτικῶν, ἰδεῶν ἐκ τῶν οὐρανίων ἀψίδων ἀκτινοβολουσῶν, τὴν ἠῶ τῆς παγκοσμίου ἀδελφοσύνης. Ὁ νέος οὗτος κόσμος διὰ τῆς νέας πλέον ἐξωτερικευμένης τεχνοτροπίας καὶ τοῦ μᾶλλον συγχρόνου ἐπιστημονικοῦ καταρτισμοῦ «προπαρεσκεύασε τὰ πνεύματα εἰς τὴν κατανόησιν ἐνὸς ἀνωτέρου μέλλοντος καὶ ὑψηλοτέρου πολιτισμοῦ».¹

Ὁ νέος αὐτὸς κόσμος νέας ἔχων σκέψεις καὶ νέας κατευθύνσεις δὲν στρέφεται πλέον πρὸς τὰς Ἀθήνας καὶ τοὺς Δελφούς, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Φάρου τῆς Ἀλεξανδρείας κατοπτεύων τὸ σύμπαν προσηλοῦται εἰς δύο σημεῖα, τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸ Βυζάντιον. Περὶ δὲ τοὺς πόλους τούτους περιστρέφεται ὁ Μακεδονικὸς ἑλληνισμὸς καὶ δὲν ἀποκάμνει, ἕως οὗ συλλάβῃ τὰς φυγοκέντρους δυνάμεις διὰ τὴν δημιουργήσιν τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν κόσμον. Ἐμφανίζεται νέος καθ' ὅλα, νέα φέρων ὀνόματα, νέας στολάς, νέας συνηθείας, νέον στρατόν, νέα πολιτειακὰ συστήματα, νέαν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν, νέαν ποίησιν καὶ τέχνην, νέαν ἐπιστήμην, εἰς ἣν ἡ ἐμπειρία ἀνοίγει τοὺς θησαυροὺς τῆς φύσεως, νέα τέλος αἰσθήματα καὶ ἰδανικά. καὶ ἡ αὐτὴ ἡ θρησκεία μεταμορφοῦται διὰ τῆς συγκράσεως πρὸς τὰ ἀνατολικά μυστήρια καὶ τὴν θεοσοφίαν, καὶ περιστρεφομένη πρὸς ἠθικὰς μᾶλλον σφαίρας ἐνοῦται ἐν τούτῳ μετὰ τῆς φιλοσοφίας. Δὲν

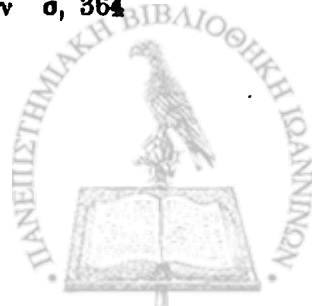
1) C r o i s e t, Ἡ ἐξελληνίσις τόμ. Β', σ. 75 ἐ. ἐπιθι τὸ κεφ. ΙΧ. «Ἡ ἠθικὴ μεταμόρφωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Ἀυγούστου».

ἰσχύει πλέον τὸ ἰδεῶδες τῆς πόλεως μετὰ τῶν αὐστηρῶν νόμων καὶ τῆς τυπικῆς τῶν θεῶν καὶ ἐπιβεβλημένης λατρείας. Δὲν περιορίζεται πλέον ὁ Ἕλλην εἰς τὴν πόλιν, εἰς ἑαυτὸν, ἀλλ' ἐκτείνει τὰ ὅρια τῆς πατρίδος πολὺ πέραν τοῦ ἄστεως καὶ προσπαθεῖ, ὅπως οἱ θεοὶ καὶ οἱ νόμοι προσαρμοσθῶσιν εἰς τὰς πόλεις τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων. «τὸ πᾶν μεγαθύνεται πρὸς τὰ ὅρια τοῦ νέου περιβάλλοντος πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ κόσμου, τὸ πᾶν κανονίζεται ὑπὸ μιᾶς δεσποζούσης ἀρχῆς» (Reinach, B', σ. 61). Οἱ ῥιζοσπάσται τοῦ καιροῦ ἐκείνου Κυνικοὶ καὶ Στωικοὶ φιλόσοφοι διακηρύττουσι, ὅτι πατρίς τοῦ σοφοῦ εἶναι πᾶς τόπος, «ἐν ᾧ εὐτυχεῖ τις», ἐν ᾧ βασιλεύει ἡ φρόνησις καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ οὐχὶ ὁ τῆς πόλεως νόμος, ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν δημαγωγῶν αἰεὶ μεταβαλλόμενος καὶ παρερμηνευόμενος· ἐκεῖ ὅπου ἄρχει ὁ νόμος τοῦ καλοῦ, ὁ αἰώνιος καὶ ἀμετάβλητος. Ἀνήγαγον εἰς περιωπὴν τὴν ἐλευθερὰν βούλησιν. Ἀληθῆς τοῦ πολίτου ἐλευθερία δὲν εἶναι ἡ παρέχουσα τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλ' ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, νὰ μὴ δεσμεύηται τις ὑπὸ τῶν παθῶν. Ὁ Στωικὸς δεχόμενος, ὅτι «λόγος ὁ τὴν τῶν ὄλων οὐσίαν διοικῶν» ἐκήρυττεν : «εἰς ἐμὲ οὐδεὶς ἐξουσίαν ἔχει, ἠλευθέρωμαι ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔγνωκα αὐτοῦ τὰς ἐντολάς, οὐκέτι οὐδεὶς δουλαγωγῆσαι με δύναται». Αἱ νέαι αὗται ἀπόψεις, αἵτινες ἐκυκλοφόρουν εἰς εὐρεῖς ὀρίζοντας, ἐμαρτύρουν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἱκανοποιεῖται πλέον ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχαίων συστημάτων, διὸ καὶ ἐπεζήτει ῥιζικὴν τοῦ καθεστώτος μεταρρύθμισιν.¹ Τοῦτο ἀκριβῶς συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάδοσιν καὶ παγίωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ὑποσχομένου τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἀλλ' αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν τελείαν χρεωκοπίαν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ· διὸ καὶ σθεναρῶς ἀντετάχθησαν εἰς τὸ νέον κήρυγμα οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ἵτις ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὡς ἡ πηγὴ ὄλων τῶν κακῶν. Ἡδη ἐξηγεῖται διατὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου δὲν ἀπήχησε καλῶς ἐν Ἀθήναις, διατὶ εἰς οὐδεμίαν ἄλλην πόλιν, πλὴν τῆς Κορίνθου, ἐγένετο δεκτός. Ἀλλ' ὁ νέος Ἕλλην οὐχ οὕτως ἐσκέπτετο· ἐνεκολπώθη ὡς σανίδα σωτηρίας τὸν χριστιανισμὸν καὶ συνετέλεσε μετὰ ζήλου καὶ ἡρωισμοῦ εἰς τὴν διάδοσιν αὐτοῦ.

20. Ὁ Παπαρρηγόπουλος τὴν τεραστίαν δρᾶσιν τοῦ «Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ» καὶ τὴν θαυμασίαν ἐπέκτασιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκθέσας παραδέχεται ἀναμφισβητήτως καὶ τὴν ὑπαρξιν τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως καὶ διερωτᾶται : «πῶς λοιπὸν ἠθέλον ἔχει δίκαιον οἱ ἀξιοῦντες, ὅτι ὁ μα-

1) Βλ. B e l o c h, IV, 1 σ. 400, «Die Gesellschaft der neuen Zeit ἐν σχέσει πρὸς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον Μοναρχία καὶ δημόσιον δίκαιον σ, 364 «Χρεωκοπία τῆς πόλεως».

κεδ. ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι ἑλληνισμὸς, ὅτι διαφέρει τοῦ ἀρχαιοτέρου ἑλληνισμοῦ;» (B', 1, 120). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν παρουσιάζεται πολὺ εὐκρινές εἰς τὸν ἐγκέφαλον τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ. Ὁ Καρολίδης εἰς τὴν τελευταίαν ἔκδοσιν ὑποσημειοῦται ἀντιφάσεις ἐπ' αὐτοῦ (σ. 160-161). Ἐν τούτοις ἀλλαχοῦ δέχεται διάφορον τὸν «νέον ἑλληνισμὸν» ὡς ἀκριβῶς ὀνομάζει, ἔτι δὲ καὶ «ἀνατολικόν». Οὕτω συγκρίνων τοὺς δύο Μακεδόνας Δημητρίους ἐπιλέγει τὰ ἀξιοσημείωτα ταῦτα: «Ὅσοι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμὸς ἠφανίζετο ἐκ τῆς πρώτης αὐτοῦ ἐστίας, τόσῳ μᾶλλον ὁ νεωστὶ παραγόμενος ἑλληνισμὸς ἀπέβαινε ἐπικρατέστερος ἐν τῇ νέᾳ αὐτοῦ ἐστίᾳ» (αὐτ. σ. 243). Ὁ Καρολίδης πρὸς ἐρμηνείαν τῆς διαφορᾶς ταύτης, δέχεται, ὅτι «ἀπέρρεεν ἐκ πνευματικῆς δυνάμεως πολλῶ ἰσχυροτέρας καὶ διεδίδετο δι' ὅπλων ἠθικῶν πολλῶ δραστηριωτέρων καὶ ἀποτελεσματικωτέρων» (αὐτ. 146).

Ἀλλὰ τί ἐννοοῦμεν διὰ τοῦ ὅρου «νέος ἑλληνισμὸς»; φθορὰν τοῦ ἀρχαίου καὶ ἐμφάνισιν ὅπως διαφορωτάτου, ὅπως π.χ. εἶναι τὰ νεολατινικὰ ῥωμανικὰ φῦλα; Τοῦτο ὑποστηρίζουσι σχεδὸν ὅλοι οἱ ξένοι,¹ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων τινές, ἐν οἷς καὶ ὁ φιλολογικώτατος Διον. Θερειάνος. Οὗτος πλὴν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ἔχοντος «ἐνότητα καθαρῶς ἀπηρτισμένην καὶ περιγεγραμμένην» δὲν ἀποδέχεται ἄλλον ἑλληνισμόν· διότι πᾶς ἄλλος εἶναι τεχνικὸν παρασκεύασμα, πλήρες χασμάτων, καὶ «τὰ χάσματα ταῦτα, λέγει, δὲν δύναται νὰ πληρωθῶσι διὰ κενῶν ῥητορευμάτων περὶ τῆς ἀθανάτου ἐνεργείας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος» καὶ διὰ κούφων ἐκκλήσεων «πρὸς τὸ ἀδιάρθορον τοῦ ἑλληνικοῦ μεγαλείου», καὶ ἐπάγεται: «ἡ λεγόμενη τοῦ ἑλληνισμοῦ δύναμις εἶναι ἀναντιρρήτως μεγίστη καὶ ἐξαίσιος, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ νὰ συγκρούσῃ τὰ πηδήματα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας...» (Φιλ. ὑποτ. 24-5). Καὶ ἀπὸ τοιαύτης ἱστορικῆς βάσεως ὀρμώμενος δὲν θεωρεῖ «Ἕλληνας τοὺς ἐλληνίζοντας Ἀσιανούς» διότι μόνον ἡ γλῶσσα, λέγει, δὲν εἶναι τεκμήριον ἐθνισμοῦ. «Ὁ Σῦρος ἢ ὁ Λυδὸς ὁ λαλῶν καὶ γράφων ἑλληνιστὶ οὐδεμίαν ἠσθάνετο αἰσθησιν ἑλληνικῆς συνειδήσεως», ὥστε καὶ κατ' αὐτὸν ὁ ἑλληνισμὸς τῶν Ἀσιανῶν ἀναφέρεται εἰς τὴν λαλουμένην ὑπ' αὐτῶν ἑλληνικὴν καὶ οὐδὲν πλέον, ἢ δὲ φθείρασα ἑαυτὴν Ἑλλὰς πρὸς ἡμέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς τοῦτο καὶ μόνον ὠφελήθη. «Ὁ Ἕλλην κατέστη τὸ ἄλλας τῆς μωραῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ δημιουργήσῃ Ἑλληνας, ἐδημιούργησε δὲ μόνον ἑλληνιστάς.» καὶ εἰς αὐτοὺς ὀφείλεται

1) Οὗτοι ἐκλαμβάνουσι γραμματικὴν τῆς λέξεως τὴν σημασίαν, ἐκ τοῦ ἑλληνίζειν τὸ μιμεῖσθαι τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ κυρίως τὴν γλῶσσαν, ἐπομένως καὶ ἑλληνισμόν, ὅπως λέγουσιν, ἐννοοῦσι τὸ ἄθροισμα τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἐν οἷς βεβαίως ἦσαν καὶ τινες Ἕλληνες.

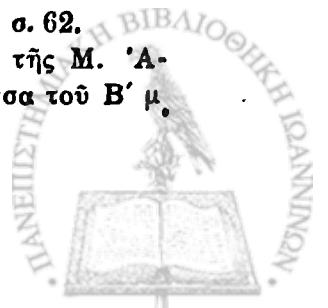

ἡ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ (αὐτ. σ. 38). Οἱ οὕτως ἀπὸ τῆς στενῆς ἐθνικιστικῆς ἀπόψεως κρίνοντες, δὲν λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὰς κατακτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὅπερ ὄντως ὡς θεία δύναμις διέπει μέχρι σήμερον τὸν πνευματικὸν κόσμον, ὅστις ποτὲ μετέσχευεν αὐτοῦ. Τοὺς ξένους, ὅσοι κατὰ πρῶτον ἀντίκρουσαν τὸν ἑλληνισμόν, κατέπληξεν ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπεροχὴ, ἐθάμβωσαν αἱ ἄγνωστοι ἰδιότητες καὶ τὰ προσόντα αὐτοῦ καὶ ἀπεχώρισαν ταῦτα ὡς ἐνοίκους τοῦ "Ἑλληνοῦ δυνάμεις καὶ ἐπίστευσαν, ὅτι εἰς αὐτὸν ἐνοικεῖ πνεῦμα διάφορον τοῦ καθολικοῦ πνεύματος." Εμπνευσμένος "Ἕλληνας «πνεῦμα ἑλληνικόν,» καλεῖ «τὴν ἐντατικὴν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῆς ἐνεργειαν, ἔχουσαν ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν δημιουργικὴν συστηματοποίησιν πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἐξελίξεως τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τὴν ἑναρμόνιον αὐτῶν πρὸς τὸν νοητὸν κόσμον συζυγίαν». ¹ Οὕτω δὲ ἀναλυόμενον τὸ ἑλλην. πνεῦμα ἀποτελεῖ ὄντως ἄλλα εἰς ὕψος, ἐξεικονίζον τὴν ἐν ὠριμένῳ χρόνῳ ἐπικράτησιν τῆς ἑλληνικῆς ὑπεροχῆς πρὸς ἀναμόρφωσιν τοῦ παγκοσμίου πνεύματος.

Μία ἰσχυρὰ τοῦ πνεύματος πνοὴ ἐδημιούργησε τὸν φιλελληνισμόν τῆς Ἀνατολῆς. καὶ ὁ τίτλος οὗτος ἦν ὁ μέγιστος καὶ τιμιώτατος, ὃν ἀπὸ Ἀραβίας μέχρι Ἰνδιῶν ἔφερον πάντες οἱ ἡγεμόνες, οἵτινες τὸν ἑλληνικὸν προκρίναντες χαρακτήρα εἰργάσθησαν μετ' ἐνθουσιασμοῦ πρὸς διάδοσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπερβαλόντες καὶ αὐτοὺς τοὺς γνησιωιάτους Ἕλληνας ἡγεμόνας· ὡς γράφει ὁ Παπαρρηγόπουλος καὶ δὴ περὶ τῶν βασιλέων τῆς Βιθυνίας «τοσοῦτον ἐξωκειώθησαν, λέγει, πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε βραδύτερον ἐλησμονήθη παντάπασιν ἡ βάρβαρος αὐτῶν καταγωγὴ καὶ οἱ χρονογράφοι ἔλεγον αὐτοὺς ὄντας ἐκ τοῦ γένους τῶν Μακεδόνων· οἱ δὲ τοῦ Πόντου ἔλκοντες τὸ γένος ἀπὸ Κύρου ἀπέβησαν ἰσχυροὶ καὶ ἐνδοξοὶ ἀθρόαν μεταφύτεύσαντες τὴν ἑλλην. παιδείαν καὶ δόξαν εἰς τὸ κράτος αὐτῶν» (αὐτ. σ. 236-237). Ἰδίᾳ οἱ Ἀρσακίδαι ἦσαν εἰς ὕψιστον βαθμὸν θαυμασταὶ τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸν ὑπερφυᾶ πολιτισμόν. Οὐ μόνον τὸν τίτλον «φιλέλληνας» ἔφερον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπώνυμα τῶν βασιλέων τῆς Συρίας, ἐπιφανῆς, δίκαιος, νικάνωρ καὶ τὰ αὐλικὰ συστήματα τῶν Σελευκιδῶν. Μετεπέμψαντο Ἕλληνας ὑποκριτὰς καὶ ἐδιδασκον εἰς τὸν λαὸν τὰς Βάκχας τοῦ Εὐριπίδου, ὁ δὲ βασιλεὺς τῆς Ἀρμενίας Ἀρταουάσδης ἐποίει τραγωδίας καὶ ἔγραφε λόγους καὶ ἱστορίας. Δικαίως ἄρα ἐναβρυνόμενος Ἀριστείδης ὁ ῥήτωρ ἔγραφε ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ: ² πᾶσαι

1) Κ. Μπέλλου, Τύχαι καὶ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Paris 1935, σ. 62.

2) Ὁ λόγος οὗτος τοῦ Ἀριστείδου, ὅστις ἐξ Ἀδριανουπόλεως τῆς Μ. Ἀσίας καταγόμενος ἐδίδαξε τὴν ῥητορικὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὰ μέσα τοῦ Β' μ.

γὰρ αἱ πόλεις καὶ πάντα τῶν ἀνθρώπων τὰ γένη πρὸς ἡμᾶς καὶ πρὸς τὴν ἡμετέραν δίαίταν καὶ φωνὴν ἀπέκλινε, καὶ οὐ φρουραῖς ἐγκαθεστηκυῖαις ἢ δύναμις τῆς πόλεως συνέχεται, ἀλλὰ πάντων ἐξεπίτηδες τὰ ἡμέτερα ἠρημένων καὶ εἰσποιησάντων ἑαυτούς, ὡς δυνατὸν τῇ πόλει καὶ παισὶ καὶ ἑαυτοῖς τοῦ παρ' ἡμῖν καλοῦ μεταλαβεῖν, καὶ οὔτε Ἡρακλέους στῆλαι κωλύσουσιν, οὔτε Λιβύης κολωνοῖς ταῦτα ὀρίζεται, οὐδ' αὖ Βοσπόρῳ ὀποτέρῳ βούλει, οὐδὲ στενοῖς Συρίας καὶ Κιλικίας, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν γῆν τύχητινὶ θεῖα ζῆλος ἐπέρχεται τῆς ἡμετέρας σοφίας καὶ συνηθείας, καὶ ταύτην μίαν φωνὴν κοινήν ἅπαντες τοῦ γένους ἐνόμισαν, καὶ δι' ἡμῶν ὁμόφωνος γέγονε πᾶσα ἡ οἰκουμένη· ἴδιοις δ' ἂν καὶ τοὺς ἠνιόχους καὶ τοὺς νομέας καὶ τοὺς ὑπὸ θαλάττης ζῶντας, καὶ πάντα ὅσα ἔθνη καὶ κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας τῆς παρ' ἡμῶν φωνῆς ἐχομένους...».

Ἄλλος ἔνδοξος Ἀθηναῖος ῥήτωρ πολὺ πρὸ τοῦ Ἀριστείδου ἐν τῷ Πανηγυρικῷ καὶ οὗτος ὑποδεικνύων εἰς τὸν Φίλιππον τὸ ἐπιβαλλόμενον πρὸς σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος καθῆκον καὶ οἶονεὶ προφοιβάζων τὰ τελεσιουργηθησόμενα θαύματα ὑπιοῦ τοῦ ὑπὸ αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑψηλῇ τῇ τῇ φωνῇ διεκήρυττεν, ὅτι ἐφεξῆς Ἑλληνες δὲν θὰ ὀνομάζονται πλέον ἀπὸ τοῦ γένους καὶ τῆς κοινῆς φύσεως, ἀλλ' ἀπὸ τῆς διανοίας καὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Καὶ ὁμως ἄλλως ἔδοξε τῷ κλεινῷ ἄστει.

Ὁ Ἰσοκράτης θρηνηδῶν ἐπὶ τῇ ἠθικῇ διαστροφῇ καὶ τῇ ἀπεμπολήσει τῆς ἐθνικῆς ιδέας γράφει, ὅτι μόνος φιλέλλην ἀνακηρύσσεται ὁ Δαρεῖος, ὁ διοικῶν τὰ ἐν Ἑλλάδι! ὁ μόνος καλοθελητῆς καὶ εὐεργέτης τῆς Ἑλλάδος. «καὶ μόνον οὐκ ἐπιστάθμους ἐν ταῖς πόλεσι καθιστάς· πλήν γὰρ τούτου τί τῶν ἄλλων ὑπόλοιπόν ἐστιν; οὐ γὰρ καὶ τοῦ πολέμου κύριος ἐγένετο καὶ τὴν εἰρήνην ἐπρυτάνευσε καὶ τῶν παρόντων πραγμάτων ἐπιστάτης καθέστηκεν; οὐχ ὡς ἐκεῖνον πλέομεν, ὥσπερ πρὸς δεσπότην, ἀλλήλων κατηγορήσοντες; οὐ βασιλέα τὸν μέγαν αὐτὸν προσαγορευόμεν, ὥσπερ αἰχμάλωτοι γεγονότες; οὐκ ἐν τοῖς πολέμοις τοῖς πρὸς ἀλλήλους ἐν ἐκείνῳ τὰς ἐλπίδας ἔχομεν τῆς σωτηρίας, ὅς ἀμφοτέρους ἡμᾶς ἠδέως ἂν ἀπολέσειεν» (Πανηγ. 128). Εἶχε λοιπὸν ἢ δὲν εἶχε δίκαιον οὗτος ἀποβλέπων εἰς τὸν Φίλιππον ὡς εἰς τὸν μόνον τῆς Ἑλλάδος σωτῆρα καὶ προσκαλῶν αὐτὸν πρὶν αὕτη καταστροφῇ νὰ ἔλθῃ ὡς μέγας Ἑλλην βασιλεύς; Ἀλλὰ μετεβλήθησαν ἄρα ὅλοι οἱ Ἑλληνες εἰς κοσμοπολίτας καὶ ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἐξωστρακίσθη τελείως ἀπὸ τοῦ τότε ἑλληνισμοῦ; Ὅτι τεραστία μεταβολὴ εἶχε

Χ. αἰῶνος, εἶναι εἶδος ἐγχειριδίου τῆς ἐλλ. ἱστορίας· διότι ὁ περιεργὸς οὗτος ἀνθρωπος περιηγήθη ὅλην σχεδὸν τὴν Ἀνατολήν, καὶ τελευταῖον παθῶν ἐκ νόσου καὶ θεραπευθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Περγᾶμῳ ἐγένετο ἱερεὺς καὶ ἔγραψε τοὺς «ἱεροῦς λόγους».

συντελεσθῆ εἰς τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς σκέψεις τῶν πανελλήνων, δὲν ὑπάρχει περὶ τούτου ἀμφιβολία. Ἡ κατάρρευσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος χρονολογεῖται ἤδη μετὰ τὸν ὄλεθρον τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, ¹ ἀπέδειξαν τοῦτο οἱ φιλιππίζοντες, οἱ περσίζοντες, ἔπειτα οἱ ῥωμαϊζόντες, αὐτὸς δὲ διεκτραυφθήσας τὴν ἠθικὴν ταύτην τῶν Ἑλλήνων κατάπτωσιν, ὁ μέγας ἱστορικὸς τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ καταστάς ἔπειτα καὶ αὐτὸς τυφλὸν ὄργανον τῶν Ῥωμαίων, κηρύττων τὴν ὑποχώρησιν καὶ ὑποταγὴν εἰς αὐτούς, ὡς διηγείται αὐτὸς οὗτος μετὰ πάσης εἰλικρινείας: «ἐνετείλαντο δὲ τῷ Πολυβίῳ, γράφει, χωριζόμενοι τὰς πόλεις ἐπιπορευθῆναι καὶ περὶ ὧν οἱ ἄνθρωποι ἀμφιβάλουσι διευκρινῆσαι μέχρι οὗ συνήθειαν ἔχουσι τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῖς νόμοις, ὁ δὲ καὶ μετὰ τινα χρόνον ἐποίησε πρὸς τὸ τοὺς ἀνθρώπους στέρξαι τὴν δεδομένην πολιτείαν...» τούτου ἕνεκα μεγάλων ἠξιώθη παρ' αὐτῶν τιμῶν. Τὸ πᾶν εἶχε διαφθαρῆ, ὥστε ἠναγκάζετο ὁ ἐκλεκτότερος ἴσως ἐθνικὸς οὗτος ἀνὴρ νὰ εἴπῃ τὸ ἀξιωματικόν: «οὐκ ἂν ἐσώθημεν, εἰ μὴ ταχέως ἀπωλύμεθα» ². ὁ δὲ νεώτερος ἱστορικὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ περιέγραψε διὰ τῶν μελανωιέρων χρωμάτων τὴν κατάστασιν, ἐπιλέγει: «ἐνῶ δὲ ὁ ἑλληνισμὸς κατέτριβεν ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου πελάγους τὰς ἐξησθηνημένας αὐτοῦ δυνάμεις εἰς ἀσκόπους ἐμφυλίους πολέμους, καὶ ἐπὶ τέλους ὑποκύψας εἰς τὴν ῥωμ. κυριαρχίαν περιπίπτει εἰς παντελῆ σχεδὸν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν νέκρωσιν, ἐκείθεν τοῦ Αἰγαίου ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐξηκολούθει ἀγωνιζόμενος τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς διαδόσεως καὶ ἐνισχύσεως αὐτοῦ» (σ. 503-5). «Ὡστε ἀφοῦ ἐν τῇ μητροπόλει αὐτοῦ ὁ ἑλληνισμὸς ἐνόσει τοιαύτην δεινὴν νόσον, «ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ τροπολογηθῆ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀνθυποφέρει ὁ αὐτός, ὡς εἶχε συμβῆ καὶ εἰς τὰς ἀποικίας ἐν γένει» (Β', τ, σ. 1.)

21. Πάντως ὁ Μακεδονικὸς ἑλληνισμὸς εἶναι εὐθαλῆς κλάδος ἐκ τοῦ γηραλέου κορμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ διὰ τοῦτο παρ' ὅλα τὰ συμπεριμαρτοῦντα δεινὰ δὲν ἀπέλειπεν αὐτὸν τελείως τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα, ὅπερ ἐτροφοδότησε τὸν θαυματουργήσαντα ἀρχαῖον ἑλληνισμόν. Προσεπικυροῖ τοῦτο Γαλάτης διαπρεπής: «ἀπ' ὅλας τὰς συνταρακτικὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς. του ἡ πανελληνίως ἰδέα ἔκαμεν ἀσφαλῶς τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν εἰς τὸν νῆδον τοῦ Φιλίππου· διότι ἡ «μεγάλῃ ἰδέα» αὐτῇ εἶχε παραδόξως ἀναπτυχθῆ κατὰ τὸν IV αἰῶνα· περισσότερο παρά ποτε εἶχον οἱ Ἕλληνες συνείδησιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ ὑπερηφάνως ἀντετάσσοντο

1 Ἐπιθε ὅσα περὶ τούτου ἐκδιηγείται ὁ κλεινὸς Παπαρρηγόπουλος Β', 1, 167 ἔ. 185 ἔ. 209 ἔ 303 ἔ.

2 Ἱστορ. 38, 3, 3.

ὡς Ἕλληνες πρὸς τοὺς βαρβάρους.» ¹ Οἱ Ἕλληνες ὡς ἀπόστολοι τοῦ πολιτισμοῦ τοῖς ἔθνεσιν συναναμιγέστες διετήρησαν πάντως, καὶ ἂν δὲν μετέδωκαν αὐτοῖς, τὸν ἴδιον ἐθνισμόν. Τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει τὴν ζωτικότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ; ὀφείλεται δὲ τοῦτο πρῶτον, διότι ἐπεζήτησαν πάντοτε τὴν ἑαυτῶν διὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων συνοχὴν εἰς τὰς νεοσυστάτους αὐτόνομους πόλεις καὶ δεύτερον εἰς τὴν νοοτροπίαν καὶ τὴν κλίσιν πρὸς τὸ συνενεταίριζεσθαι. Καὶ βλέπομεν αὐτοὺς ἐν ταῖς μεγαλοπόλεσι συνηπισμένους εἰς ομάδας κατὰ τὸ ἥμισυ πολιτικὰς (βουλή, ἄρχοντες), ὅπως ἐν Μέμφιδι τῆς Αἰγύπτου. Τοιοῦτο καὶ τὸ σύστημα τῶν τοπικῶν ομάδων, ὅπως ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ ἢ τῶν Κρητῶν, ἀνεγνωρισμένων ὑπὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως. Οἱ συνεταιρισμοὶ οὗτοι ἐξησφάλιζον αὐτοῖς καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἑλληνικῶν νόμων, ὡς καὶ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν πρὸς ἄλλας πόλεις. ² Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ὀρμέμφυτος ἐθνικὴ πνοὴ εἰς τοὺς δορυφόρους καὶ διαδόχους τοῦ μεγ. Ἀλεξάνδρου, πῶς ἦν δυνατόν νὰ κατορθωθῇ τὸ τεράστιον ἔργον τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ μέχρι τῶν ἐγκάτων τῆς Ἀσίας; Καρπὸς τῆς ἐθνικῆς ταύτης συνειδήσεως καὶ ἐπιγέννημα ἦν ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν κατακτηθέντων. Ὁ ἑλληνισμὸς ὑπῆρχε «δυνάμει» ἰδέα, ὡς φρονεῖ καὶ ὁ Beloch (IV 1, σ. 253) ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ μεγάλου ἐκείνου δορυκτῆτορος, εἰ μὴ ἦν ὁ σκοπὸς καὶ ἡ κεντρικὴ τῆς ἐκστρατείας ἰδέα παρ' ὅλην τὴν προσπάθειαν, ἣν ἐπιδεικνύει ὁ Παπαρρηγόπουλος νὰ κοσμήσῃ τὸ διάδημα τοῦ Ἀλεξάνδρου διὰ τοιοῦτου ἀδάμαντος, μόνον τὸ αἶσθημα τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ γοήτρου ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἐν ταῖς πρὸς τὸν στρατὸν δημηγορίαις αὐτοῦ, ὡς περιέσωσεν ὁ Ἀρριανός, καὶ ἐν ταῖς ἀποκαλύψεσι τῶν σχεδίων αὐτοῦ τῶν μεγαλοεργῶν, οὐδαμοῦ ὑπαινίσσεται τοιοῦτόν τι. «Ἄν ὁ Ἀλέξανδρος, γράφει ὁ Καρολίδης, ἐν γνώσει καὶ συνειδήσει εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Ἀσίᾳ . . . καὶ ἂν ἡ μεγάλη ἰδέα ἢ κινουσα καὶ ἐλαύνουσα αὐτὸν εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην στρατείαν, ἂν ὁ πολιτικὸς αὐτοῦ ἀστὴρ ὁ καθοδηγῶν αὐτὸν μέχρι Γάγγου ἦν ἡ ἰδέα τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Ἀσίας, ἦν βλέπομεν ὡς γεγονὸς ἐν τοῖς ἀποτελέσμασι τῶν ἔργων αὐτοῦ. . . Τοιοῦτόν τι παραδέχεται ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον οὐδόλως μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἱστορίας . . .» (B', 1, σ. 121 2, 62). Τοι-

1 Reinach, Ἡ ἐξελληνισμοὶς Α', 254, βλ. τὸ κεφ. VII Α', Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ ἑλληνισμὸς σ, 249-254.

2, Ταῦτα κατὰ τὸν Jouguet (ἐνθ, ἄνωτ, σ. 158), Ἄλλ' ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ σ. 65 ὁ Reinach ὁμιλῶν περὶ τῶν μεγάλων ἐμπορ. κέντρων λέγει: «καὶ ὁ ἑλληνισμὸς αὐτὸς εἶχε ἀπολέσει οὕτως εἰπεῖν τὴν ἐθνικότητά του», διότι οἱ κάτοικοι ἦσαν ποικίλης προελεύσεως καὶ εἶχον αἱ πόλεις αὗται κοσμοπολιτικὸν χαρακτῆρα.

οὔτος ὑλικὸς ἑλληνισμὸς οὐδέποτε θὰ εἶχε θέσιν εἰς τὴν γενναίαν ψυχὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἵνα δι' ἐπιβολῶν καὶ μηχανορραφιῶν κατὰ τὰς μεθόδους τῆς συγχρόνου εὐρωπαϊκῆς νοοτροπίας, ἐπιδιώξῃ τὴν ἀφομοίωσιν τῶν λαῶν ἐκείνων. Τὸν λάμποντα ἥλιον μόνον ὁ πεπρωμένος τὰς ὄψεις δὲν βλέπει. Ἡ ὑπερφυῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος δύναμις ἠκτινοβόλει τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ τῆς βαρβαρότητος καθιεύδουσι, ἡ δύνομίς αὕτη ἔλκει τοὺς λαοὺς, τοὺς ἐραστὰς τοῦ καλοῦ καὶ ὠραίου ὡς ὁ μαγνήτης τὸν σίδηρον. Τὸ μόνον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ μαρτυρήσῃ ἐθνικὸν ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλληνομακεδόνων, εἶναι ἡ διάδοσις καὶ ἐπιβολὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης.

«Πάμπολλαι νέαι πόλεις, γράφει ὁ Δρούζεν (Ἐπιγ. Α', 88), ἐν Συρία, Μεσοποταμίᾳ καὶ μέχρι τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης πρὸς νότον εἶχον ἰδρυθῆναι ὁ δ' ἀστικὸς βίος ἀρχίζει νὰ ἐπικρατῇ παρὰ τοῖς λαοῖς ἐκείνοις, οἵτινες μέχρι τοῦδε ἄλλον τρόπον τοῦ ζῆν εἶχον, καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἔχουσα ἐπίκουρον τὴν ἄρτι ἐν ταῖς πόλεσιν ἀναπτυχθεῖσαν πολλαπλὴν δραστηριότητα, διαδίδεται ἀπὸ τῶν κέντρων τούτων, ἅτινα ὡς τόποι ἀποκρυσταλλώσεως ἐχρησίμευον περαιτέρω καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν ἢ γλῶσσα τῶν ἰθαγενῶν ἢ ἐκλείπει παντελῶς ἢ διατηρεῖται ὡς γλῶσσα τῶν ἀπαιδευτῶν καὶ ἀγροίκων παρὰ τῇ κοινῇ ἐλληνικῇ. Καὶ οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Χαλδαῖοι συμμορφοῦνται πρὸς τὸ νέον πνεῦμα, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ Ἰουδαῖοι δὲν δύνανται νὰ ἀντιστῶσιν εἰς αὐτό. Πανταχοῦ ἐν τῇ Συρίᾳ καὶ τῇ Μεσοποταμίᾳ ἀπάντιαι τις μακεδονικὰ ὀνόματα, αἱ ἐπαρχίαι, τὰ ὄρη καὶ οἱ ποταμοὶ λαμβάνουσιν ὀνόματα τῆς πατρίδος. Ἡ χώρα ἀποβαίνει ἀσιατικὴ τις Μακεδονία...». Καὶ κατὰ τὸν Beloch, ὅστις ἀκολουθεῖ παρὰ πόδας εἰς τὰ Μακεδονικὰ τὸν Droysen, τὸ ἑτερογενὲς τοῦ ἀσιατικοῦ πληθυσμοῦ στοιχεῖα προβαίνουν τῷ χρόνῳ ἐπὶ πλέον ἐξελληνιζόμενα, ὅπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς συστάσεως τῶν πόλεων, δι' ὧν «τὰ σπέρματα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπεξετάθησαν» ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου εἰς σύμπασαν σχεδὸν τὴν Ἀνατολήν. Ἐν τούτοις ἀπὸ τοῦδε οὔτος διαβλέπει καὶ τὰ συμπτώματα τῆς παρακμῆς· διότι μετὰ ἕνα περίπου μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον αἰῶνα εἰς τὰς περιφερείας, εἰς ἃς εἶχε διαδοθῆ ἡ γλῶσσα, δὲν παρουσιάζεται βελτίων κατάστασις ἢ πρὸ τῆς κατακτήσεως· καὶ διερωτᾶται, ἦτο ἡ ἐλληνικὴ ἐθνότης ἰσχυρὰ, ἦτο πρὸ παντὸς κατ' ἀριθμὸν ἐπαρκής, ὥστε νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου βασιλέως; διότι τότε μόνον θὰ ἐπειύγχανεν, ἐὰν κατώρθου νὰ πείσῃ τοὺς ὑποταχθέντας λαοὺς ἀρνούμενους τὸν ἴδιον πολιτισμὸν καὶ τὴν γλῶσσαν νὰ ἀσπασθῶσι τὸν ἐθνισμὸν τῶν Ἑλλήνων, ἵνα οὔτω μονιμοποιήσῃ τὴν νέαν κατάστασιν. ἄλλως ὄφειλε θᾶπτον ἢ βράδιον ὁ ἑλληνισμὸς νὰ κατακλυσθῆ ὑπὸ τῆς βαρβαρότητος (IV, 1 σ. 268 καὶ 270).

20. Καὶ ἡ Ἀλεξανδρινὴ λεγομένη φιλολογία φέρει γενικὸν χαρακτήρα, ὑψηλόν, ἑξανθρωπιστικόν. Δὲν ἐπηρεάζεται ὑπὸ ἐθνικιστικῶν

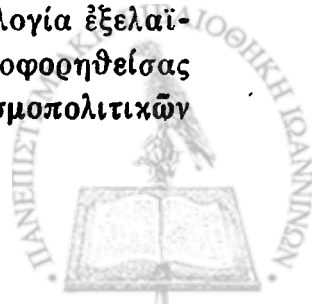
ιδεῶν, οὔτε ὑπὸ πνεύματος ἐγωιστικοῦ, ὡς ἡ τῶν μεγάλων νῦν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀλλ' ἱκανοποιεῖ τὴν φιλομάθειαν τοῦ κοινοῦ, διὰ τῆς συγκεντρώσεως παντοίων γνώσεων καὶ ποικίλων εἰδήσεων χωρὶς ν' ἀναρριπίζη τὰ λωφῆσαντα φυλετικά πάθη. Τὴν ἔλλειψιν καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἀναπληροῦσιν ἄλλαι χάριτες καὶ ἐμπνεύσεις, καὶ ὁ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς γνώσεων ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος διασταυρουμένων πρὸς τὰς νέας, αἵτινες ἀκάθεκτοι εἰσρέουσιν εἰς πάντα κύκλον τοῦ ἐπιστητοῦ. Οἱ πολυπληθεῖς πάπυροι, οἱ διαρκῶς ἀνορυττόμενοι ἐκ τῶν σπλάγχχνων τῆς φαρωνίτιδος γῆς, μαρτυροῦσι τοῦτο, καὶ τὰ νέα ταῦτα τοῦ λόγου μνημεῖα εἶναι κατ' ὄγκον ἴσα σχεδὸν πρὸς τὰ τῆς ἀρχαίας φιλολογίας. Ἐκ τούτων μανθάνομεν τὰ καθ' ἕκαστα τῆς πνευματικῆς καὶ οἰκονομικῆς, δημοσιονομικῆς καὶ παντοδαποῦς κινήσεως τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ τὸν ἀμύθητον πλοῦτον τῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων, ὧν χάριν διέτρεχον οἱ ἀκάματοι ἐκείνοι ἐρευνηταὶ τὰς ἀπεράντους ἐκτάσεις τῶν νέων χωρῶν καὶ συνεκέντρουν εἰδήσεις, γεωγραφικὰς, τοπογραφικὰς, ζωολογικὰς, βοτανικὰς, πλουτολογικὰς, λαογραφικὰς καὶ περιέγραφον τὰ παράδοξα τῆς φύσεως, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων. Ἡ φιλολογία ἀκμάζει μεγάλως καὶ ὁ κόσμος ὅλος ὀφείλει εὐγνωμοσύνην εἰς τοὺς Μακεδόνας βασιλεῖς διὰ τὴν γενναιόφρονα φιλομουσίαν, ἣν ἐπέδειξαν πρὸς πλουτισμὸν τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων καὶ προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν, τεχνῶν καὶ βιολογικῶν ἐρευνῶν. Τότε αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι λαμβάνουσιν ἰδίαν ὑπόστασιν, χωρίζονται ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας πλέον καὶ προάγονται εἰς ἀξιοσημεῖωτον βαθμὸν τελειότητος, ἰδίως ἡ φυσικὴ ἱστορία, τὰ μαθηματικά, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἰατρικὴ καὶ φαρμακολογία, ἡ ἀλχημεία καὶ αἱ ἐρμητικαὶ τέχναι, ἡ γεωπονία καὶ γεωδεσία καὶ γεωμετρία.¹ Νέα περίοδος καὶ ἀναγέννησις τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν ἐγκαινιάζεται. Ἀπαλλάσσονται οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑψηλῆς θεωρίας τῶν πλατωνικῶν ιδεῶν καὶ προτιμῶσι τὸν μυστικισμὸν καὶ τὴν διαλεκτικὴν, εἰς ἣν ὀφείλεται ἡ ἀνάπτυξις τῆς Ἰραμματικῆς καὶ Λογικῆς. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα διὰ τοῦ αὐστηροῦ δογματισμοῦ εἶχον κουράσει τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς νὰ φθάσωσιν οἱ φιλοσοφοῦντες εἰς συμφωνίαν. Ὁ Beloch διεξοδικῶς ἐξετάζων τὴν πνευματικὴν ἐν τῇ μακεδ. αὐτοκρατορίᾳ κίνησιν καὶ παραβάλλον αὐτὴν πρὸς τὴν ἐν Ἑλλάδι ἀποφαίνεται ὅτι «ἡ λάμψις τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὠχρηᾶ πρὸ τῆς λάμψεως τῆς αἰγυπτ. πρωτεύουσης καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦν τὸ πνευματ. κέντρον τῶν ἐθνῶν, ὅπως ὑπῆρξε καὶ

1) Διεξοδικῶς περὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν ἐπιστημῶν ἐπραγματεύθη ὁ Beloch ἐν τρισὶ κεφαλαίοις IV, 1, 488-539,

τὸ οἰκονομικὸν* (ἐνθ' ἄνωτ. IV, 1, σ. 433). Πρὸς συμβιβασμὸν κατέληξεν ἐν Ῥώμῃ ἡ Ἐκλεκτικὴ σχολὴ εἰς τὸν συγκρητισμὸν, ὅστις εἶχεν ἐφαρμοσθῆ εἰς τὰς διαφορὰς θρησκείας. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀπόλυτος ἀλήθεια δὲν ὑπῆρχε διότι ἡ ἔννοια αὐτῆς συνεδέετο πρὸς τὸ μέτρον τοῦ πρακτικῶς ὠρελλίμου τῶν γνώσεων. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος ἀπελπίσας περὶ τῆς γνωστικῆς δυνάμεως τῆς φιλοσοφίας, ἀποστρέφει τὸ πρόσωπον ἀπὸ τῶν θεωρητικῶν φιλοσόφων κατὰ τὸ δοκοῦν ἐκάστῳ ἀποφαινομένων, ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὸν, καὶ ἐζήτησεν, ὅπως διὰ τῶν ἰδίων τῆς ψυχῆς δυνάμεων ἀποκαθαιρομένης καὶ ἐξαγνιζομένης προσπορίσῃται τὴν πρακτικὴν σοφίαν, ἧς τέλος ἡ ἐν βίῳ εὐδαιμονία κατέληξε λοιπὸν εἰς τὴν θεοσοφίαν, ἣν ἐθεώρησεν ὡς τὴν θετικωτέραν φιλοσοφίαν, λαμβάνουσαν τὴν ἀρχὴν ἐκ τῶν ἔνδον τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων. Εἶναι ἡ τῶν ὑπερκosμίων γνώσεις ἐντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ καὶ ἥτις ἀποκιάται ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀπαλλάσσεται τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου καὶ διὰ τῆς ἀγνότητος καὶ τοῦ ἐναρέτου βίου προσηλοῦται εἰς τὸ θεῖον, καὶ οὕτως ἀπολαύει θείων ἐποπειῶν. Ἡ ἀλήθεια ἄρα οὐχὶ διὰ τοῦ γνωστικοῦ λόγου, ἀλλὰ δι' αὐτοπαρηγήσεως, δι' ἀμέσου θεωρίας καὶ ἐκστάσεως προσγίνεται ἡμῖν. Εἰς ταιαύτας ἀποκαλύψεις κυρίως ἐστηρίζοντο αἱ μυστηριακαὶ τῆς Ἀνατολῆς θρησκείαι, πρὸς ἃς προσπελάζει ἤδη ἡ φιλοσοφία· ἀλλὰ δὲν ἦσαν ἀμέτοχα καὶ τὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα, ὡς τὸ πυθαγόρειον καὶ τὸ στωικὸν ἔχοντα καὶ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα· ὅθεν πρωτοστατεῖ εἰς τοῦτο ἡ Νεοπυθαγόρειος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σχολὴ εἰς τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα στηριζομένη εἰς τὴν διαρχίαν, ἣτοι τὸ ἀγαθὸν καὶ κακόν, ἅπερ εὐρίσκονται εἰς διαρκῆ ἀντίθεσιν καὶ διαμάχην. ἐν Ἀθήναις δὲ καὶ Ῥώμῃ εἶχε τὰ σκῆπτρα ἡ στωικὴ. Ἡ φιλοσοφία εἰσέρχεται οὕτως εἰς τὸ θρησκευτικὸν ἔδαφος, ἕως οὗ ἔπειτα εἰς ἄλλην ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἰδρυθεῖσαν σχολήν, τὴν Νεοπλατωνικὴν, κατήντησεν ἀνατολικὴ θεοσοφία.

Αὕτη μεγάλως ἀναπτύσσει τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ συνδέει τὸν ἄνθρωπον περισσότερον πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸ περιβάλλον, ὅπερ γέμει μυστηριωδῶν δυνάμεων. Αἱ μεταφυσικαὶ θεωρίαι ἀνταλλάσσονται πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἠθικὴν καὶ τὴν προσέγγισιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ θεῖον διὰ τῆς ἐκστάσεως, ἣτις ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ὄντος καὶ ὑψηλοτέραν ἐποπειάν τοῦ κόσμου. Τοιαύτη ἡ ἀκτινοβολία τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως ὑπὸ τὸν πάμφωτον οὐρανὸν τῆς χώρας τοῦ Φαραῶ· καὶ ὕστερῃ μὲν εἰς πρωτοτυπίαν, ἀλλὰ συναρπάζει διὰ τῆς διαλεκτικῆς σαφηνείας καὶ προπαρασκευάζει τὰς ψυχὰς πρὸς κατανόησιν τοῦ μυστηρίου τῆς ἀποκαλυφθησομένης θρησκείας. Οὕτως αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ ἐπεβλήθησαν καὶ ἐγένοντο παγκόσμιον ὄργανον παιδείσεως. Ἡ φιλολογία ἐξελαϊκευσε τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀντιλήψεις, διὰ τοσούτου χρόνου κυοφορηθείσας καὶ ἐπεξεργασθείσας, καὶ προσέδωκε τὴν μορφὴν τῶν κοσμοπολιτικῶν

ιδεῶν καὶ τὴν φιλαλληλίαν τοῦ στωικοῦ ιδεώδους. ἀλλὰ καὶ δὲν ἀπεστέρησε τοὺς φιλομαθεῖς τῆς ἐντριυφήσεως εἰς τὰ κλασσικὰ τῆς ἀρχαιότητος συγγράμματα, ὡς λέγει ὁ C r o i s e t: «διὰ τῆς εὐλαβείας πρὸς τὰ παλαιὰ ἀριστουργήματα καὶ διὰ τῆς ζέσεως πρὸς σχολίαισιν αὐτῶν τὰ συνεκράτει εἰς τὸν θαυμασμὸν τοῦ κόσμου, καθιστῶσα αὐτὰ περισσότερα προσιτά. Ἐν συνόψει οἱ τρεῖς αὐτοὶ αἰῶνες κατέστησαν τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν μίαν κοινὴν κληρονομίαν ὄλων τῶν πεπόλιτισμένων ἐθνῶν» (B', 91).

Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἔνδοξον τρῶπιον τῶν Μακεδόνων. Τὸ σύμβολον τοῦ Ἑλλήνος ἦν τὸ «μὴ ζῆφην μετ' ἀμουσίας». Ὁ ἀμφιβάλλων λοιπόν, ὅτι οἱ οὕτω φιλοστόργως καὶ περιπαθῶς θεραπεύσαντες τὰς Ἑλληνίδας Μούσας, ὁμοιάζει πρὸς τὸν ἀρνούμενον, ὅτι ἡ εὐφορία τῆς αἰγυπτιακῆς γῆς ὀφείλεται εἰς τὸν πολυχεύμονα Νεῖλον. Ὁ μέγας ἐκεῖνος κατακτητῆς εἶχε διαγνώσει, ὅτι ἡ κατάκτησις τοῦ κόσμου διὰ τοῦ ἑλλην. πνεύματος ἦτο ἡ ἀσφαλετέρα κατάκτησις· διό. ἵνα προσελκύσῃ τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ κόσμου τῶν γραμμάτων, περιεποιεῖτο καὶ ἀντήμειβεν αὐτοὺς βασιλικῶς· ὅθεν καὶ παροιμιῶδες κατὰ Πλούταρχον κατήντησε τὸ «εἰ κατ' Ἀλέξανδρον ἐγένου, κατὰ στίχον ἄν σοι Κύπρον ἢ Φοινίκην ἔδωκεν»· οὗτος προστίθησιν: «καρπῶν μὲν εὐφορίαν εὐκρασία ποιεῖ καὶ λεπτότης τοῦ περιέχοντος ἀέρος, τέχνην δὲ καὶ φύσεων ἀγαθῶν αὔξησιν εὐμένεια καὶ τιμὴ καὶ φιλάνθρωπία βασιλέως ἐκκαλεῖται» (Λόγ. B', 533E). πολλὰ δὲ διαμνημονεύει παραδείγματα ἀνυπερβλήτου γενναιοδωρίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅτι εἰς μὲν Λύκωνα τὸν Σκαρφέα γελάσας διὰ «στίχον αἰτητικὸν» δέκα ἔδωκε τάλαντα (334 E). Τὸν ἀρμονικὸν Ἀνάξαρχον ἐντιμότερον τῶν φίλων ἐνόμιζε καὶ Πόρρωι τῷ Ἡλείῳ εἰς πρώτην συνάντησιν μυρίου εἰδωρεῖτο χρυσοῦς, τῷ δὲ τοῦ Πλάτωνος ὁμιλητῆ Ἱενοκράτει πενήκοντα ἔπεμψε τάλαντα, ὀκτακόσια πάλιν εἰς τὸν Ἀριστοτέλην χάριν τῆς φυσικῆς ἱστορίας (A', 331 E)· διὸ καὶ ὁ Ἑγελος ἐφρόνει, ὅτι μετὰ τὸν Περικλῆ ὁ ἐλευθεριώτατος προστάτης τῶν Μουσῶν ἦν ὁ Ἀλέξανδρος, καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλεται ἢ εἰς τὰς κατακτήσεις αὐτοῦ ἀθάνατος μνήμη.¹ Δικαίως καὶ Τίμων ὁ σατυρικὸς ὠνόμασε τὸν Ἀλέξανδρον «κλωβὸν τῶν Μουσῶν».

II. Ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἑλληνες καὶ Ἰουδαῖοι, δύο ἱστορικοὶ λαοί, ἐπιδράσαντες τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, εἶχον καὶ τὰς διαυγεστέρας περὶ θεοῦ ιδέας. Οἱ μὲν Ἑλληνες εἶχον θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν

¹ Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte (παρ' Ἀρωπίῳ, Λόγος κτλ. σ. 331),

διὸ παρὰ τοὺς πολλοὺς θεοὺς καὶ θεάς καὶ τὴν ἀπειρίαν τῶν ἡμιθέων καὶ δαιμόνων, ἐνιδρύναντο ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου, ἤτοι εἰς τὸ ὑπέργειον σημεῖον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸν Δία «πατέρα ἀνδρῶν τε θεῶν τε» εἰς οὗ τὸ αὐστηρὸν νεῦμα ὑπέκονσι τὰ πάντα. ἐκ τούτου δὲ εὐνόητον, ὅτι μίαν ἡμέραν θὰ κατήντων εἰς τὸν μονοθεϊσμόν. ὀρθῶς ἄρα ἀπεφάνητο ὁ Γοδ. Müller, ὅτι ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων ὁμοιάζει πρὸς πυραμίδα, ἥς αἱ μὲν βάσεις εἶναι εὐρεῖαι, ἀλλὰ καταλήγουσιν εἰς μίαν κορυφήν. Πάντες οἱ φιλόσοφοι εἶχον κηρύξει τὸν ἕνα ἀληθῆ θεὸν ὡς δημιουργὸν καὶ κυβερνήτην τοῦ κόσμου, ὅστις δὲν θὰ ὑψίστατο, ἐὰν πολὺ ἐκυβέρνων. Οἱ δὲ Ἰουδαῖοι εἶχον τὸν αὐστηρὸν δογματισμόν, ὃν ἐπέβαλλον διὰ τῆς θεοκρατίας, εὐρύνοντες αἰεὶ τὸ χάσμα καὶ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου. Ἐκεῖνοι μὲν διὰ τῶν χρηστηρίων καὶ μυστηρίων εἶχον προλεϊάνει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἔκστασιν, οὗτοι δ' αὖ διὰ τῆς πίστεως εἰς ἀγγέλους καὶ δαίμονας, εἰς ὁράματα καὶ ἀποκαλύψεις, εἶχον προσφέρει κατάλληλον προοδοποίησιν εἰς τὴν θεοσοφίαν. ἀμφοτέρω πρὸς τούτοις διὰ τῶν διαφόρων θιασῶν καὶ αἵρέσεων (Διονυσιακά, Εὐμολπίδαι, Ἐσσαῖοι, Ἀναβείμ=πτωχοὶ τῷ πνεύματι) ἦσαν προσδόκιμοι διὰ τὴν νεοπυθαγόρειον καὶ νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς μυστηριακὰς θρησκείας τῶν ἀνατολικῶν λαῶν Ἕλληνες καὶ Ἰουδαῖοι δὲν ἦσαν ἀσυμπαθεῖς. Ὁ εὐσεβὴς ἱερεὺς Πλούταρχος γράφων «περὶ ἐκλελοιπότην μυστηρίων» ἀντικαθίστα αὐτὰ διὰ τῆς ἐρημητικῆς τερθρείας τῶν περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος μύθων διδάσκων μετὰ πάσης ἐλευθερίας ὡς περὶ νομίμου ἐν Ἑλλάδι λατρείας, ὅπερ σημαίνει τὴν ἀπὸ πολλοῦ ὧδε καθιέρωσιν τῶν ξένων θεοτήτων. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἰουδαϊκὸς μονοθεϊσμός δὲν διέμεινεν ἔξ αὐτῶν ἀνεπηρέαστος, ὡς δογματίζει ὁ Wellhausen καὶ ἡ ἐξελικτικὴ σχολὴ κατὰ τὴν μεταιχμαλωσιακὴν μάλιστα περιόδον. Τότε διὰ τῆς εἰσβολῆς βαβυλωνιακῶν, ἰνδικῶν, περσικῶν ἔτι δὲ καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων εἶχε καταντήσει συγκρητικὴ θρησκεία ἐν τῇ διασπορᾷ τοῦλάχιστον. Ἐν τούτοις ἐν τῷ κέντρῳ αὐτῆς ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκεία κατ' οὐσίαν μένει ἀνέπαφος τῶν ξενικῶν ἐπιδράσεων, ὡς πείθεται τις ἀναγινώσκων, κατὰ τὸν φίλον καθ. Π. Μπρατσιώτην τὴν ἑλληνίζουσαν «Σοφίαν Σολομῶντος», ἣτις περιέχει τὴν ἰουδαϊκὴν θεολογίαν· διὰ δὲ τῆς Μεταφράσεως τῶν Ὁ' ἐπέδρασεν ἐπὶ τὸν ἐθνικὸν κόσμον γενομένη πράγματι «ὁδηγὸς τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴς ἀφρόνων, διδάσκαλος νηπίων» (Ῥωμ., β', 16). Ἕλληνες καὶ Ἰουδαῖοι ὡς ἱστορικοὶ λαοὶ ἔχουσι τὸ ἰδιαίτερον ἐν τῷ κόσμῳ γνῶρισμα, ὅτι διειρήνησαν πάντοτε ἀμείωτον τὴν ἐθνικὴν συνελθῆσιν ἐν τῷ συνόλῳ, περισσότερον δὲ οἱ δεύτεροι· ὅθεν ἡ ἀνάμνησις τῶν παραδόσεων, πρὸς αἷς ἀποβλέπουσι μετὰ θρησκευτ. εὐλαβείας, ἢ προσήλωσις εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων ἀναγομένων εἰς τὸν ἐθνικὸν βίον, ἀποτελοῦσι τὸ Πιστεύω αὐτῶν, σύνολον καθη-

κόντων καὶ ὑποχρεώσεων. Ἡ σύμπτωσις αὕτη κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ συνδέει διὰ στενῆς ἀλληλεγγύης Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους πρὸς καταπολέμησιν αὐτοῦ ἄλλ' ἐπειδὴ ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ συνέδεον αὐτοὺς μόνον τὸ συμφέρον οὐχὶ δ' ἄλλη τις αἰσθηματολογία, ἐν τῇ οὐσίᾳ ἕκαστος πολεμῶν τοὺς Χριστιανούς εἰργάζετο πρὸς ἐπιβολὴν τῆς ἰδίας αὐτοῦ θρησκείας.

Ἄλλ' ἔχομεν καὶ τὴν ἄλλην ἀμοιβαίαν τῶν δύο τούτων κυριωτέρων ἀπὸ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως θρησκειῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἐπίδρασιν. Φυσικῶς ἐν τῇ κεκορησμένη ἐκείνῃ πνευματικῇ ἀτμοσφαιρᾷ, ἣν ἐνεκρινίασεν ἡ μακεδονικὴ κυριαρχία ὡς περίοδον διαφωτισμοῦ, ὁμοίαν τῇ ἐν Εὐρώπῃ ἔπειτα τοῦ ὀρθολογισμοῦ, σοβαρῶς δὲν δύναται τις νὰ δώσῃ τὰ πρωτεῖα εἰς ἐπιδράσεις τῇ Ἰουδαϊκῇ θρησκείᾳ παρ' ὅλην τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ *Φίλωνος* καὶ *Ἰωσήπου*. Ἡ τεραστία δύναμις, ἣν ἀνέπτυσεν ὁ Ἕλληνισμός, εἶναι ἐκτὸς ἀμφισβητήσεως, καὶ εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην τοῦ πολιτισμοῦ οὐδεὶς λαὸς ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἀνεπηρέαστος ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ, οὐδεμία θρησκεία ἠδύνατο νὰ μὴ ὑποστῇ μεταμόρφωσιν τινά, ὅσον συντηρητικὴ καὶ ἂν ἦτο. Οἱ Ἰουδαῖοι εἶχόν ποτε ὑποστῆ τὴν περσικὴν ἐπίδρασιν, ἥδη ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἀνοίξωσι τοὺς κόλπους καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν.¹ Τὴν πρώτην μεταφύτευσιν τοῦ Ἕλληνισμοῦ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἔκαμεν ὁ *Μ. Ἀλέξανδρος*, ἰδρύσας εἰς τὴν πέραν τοῦ Ἰορδάνου χώραν δύο ἑλληνίδας πόλεις, εἰς αἷς ἔδωκε μακεδονικὰ ὀνόματα, Πέλλαν καὶ Δίον, ἕως καὶ τρίτην ἔπειτα, τὰ Γέρασα διὰ τοὺς ἀπομάχους Μακεδόνας, ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ. Ὁ ἑξελληνισμός ἐσυνεχίσθη μετὰ σφοδρότητος ἔπειτα ὑπὸ τῶν δύο Ἀντιόχων Γ' καὶ Δ' (198—170), οἵτινες ἐπεδαψίλευσαν τοῖς Ἱεροσολυμίταις τίτλους καὶ δικαιώματα ἐλευθέρων πολιτῶν, ὥστε ἡ ἁγία πόλις ἐγένετο «πόλις ἑλληνική». Διὰ τῶν μέτρων μάλιστα, ἅπερ ἔλαβεν ὁ τελευταῖος, καὶ ἡ θρησκεία ὑπέστη προσκαίρως τὸν Ἕλληνισμόν.² Οὗτος κατὰ τοὺς Μακκαβαίους «ἔγραψε πάση τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ εἶναι πάντα λαὸν ἕνα καὶ ἐγκαταλιπεῖν ἕκαστον τὰ νόμιμα αὐτοῦ» (κεφ. Α', α', 41). «καὶ πολλοὶ ἀπὸ Ἰσραὴλ εὐδόκησαν τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ καὶ ἔθυσαν τοῖς εἰδώλοις καὶ ἐβεβήλωσαν τὸ σάββατον» (43).

Ἡ εἰσροὴ ξένων εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν στοιχείων ἐξηκολούθησε ὁπωσ-

1. W. B o u s s e t, Die Religion des Judentums in späthellnistischen Zeitalter, Tübingen 1926, σ. 134. ὁ ἀνθρωπισμὸς π. γ. καὶ ἡ ἠθικὴ, ἣν βλέπομεν ἐν τῷ *Σειράχ*, εἶναι διδασκαλία τοῦ Στοᾶς.

2. H u g o G r e s s m a n, Die Umwablungen der orientalischen Religionen unter dem Einfluss hellenischen Geistes (Vorträge 1923—1924) Leipzig 1926, σ. 175, 179, 194. Βλ. A. D e i s s m a n n, Die Hellenisierung des semitischen Monothesmus 1903.

δήποτε καὶ μετὰ τὴν ἐξέγερσιν τῶν Μακκαβαίων. Οὗτος διηυκόλυνε πολὺ τὸ τοιοῦτον, διότι ἦτο θρησκεία τυπικὴ, σύστημα ἱεροτελεστιῶν καὶ ἐθίμων διὰ τοῦ χρόνου ἰσχύον νόμου λαβόντων, ἐπομένως ἐν τέλει κατήντησε νομικὴ, ἄνευ δογματικοῦ περιεχομένου· καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε τὸ Πιστεύω, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων κατὰ τὸν περιπετειώδη τοῦ Ἰσραὴλ βίον ἰδύνατο νὰ συμμορφῶται, εἶχεν ἐλαστικότητα. Διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον προέβαινεν ἐκάστοτε εἰς παραχωρήσεις καὶ οἰκονομίας πρὸς τοὺς προσηλύτους. Μεταξὺ τούτων ὑπῆρχον ἐκτὸς τῶν λεγομένων ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων¹ οἵτινες ἐν τῇ διασπορᾷ εἶχον ἀπομάθει τελείως τὴν μητρικὴν αὐτῶν γλῶσσαν, καὶ Ἕλληνες ἐκ καταγωγῆς καὶ γλώσσης. Οὗτοι ἐλκυσθέντες ὑπὸ τῆς ἀνωτέρας ἠθικῆς καὶ τῆς ἀπλότητος τῆς λατρείας εἶχον προσχωρήσει εἰς τὸν ἰουδαϊσμόν, ἄνευ τῆς περιτομῆς, ἦσαν οἱ «προσήλυτοι τῆς πύλης».²

2. Τὰ δύο ταῦτα θρησκευτικὰ ῥεύματα κατίσχυον πάντων τῶν ἄλλων κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν περίοδον καὶ προπαρασκεύαζον τὸ ἔδαφος εἰς τὸν χριστιανισμόν, διετήρησαν δὲ μέχρι τέλους τὸν οὐσιώδη αὐτῶν χαρακτῆρα. ἄλλ' οἱ μὲν Ἰουδαῖοι διὰ τοῦ δόγματος τῆς διαιρείας καθίστων τὸν ἀνθρώπινον βίον ἀγωνιώδη καὶ ἀπαισιόδοξον, ἐπικαλούμενοι αἰεὶ τὸν ἐκδικητὴν καὶ τιμωρὸν Ἰεχωβά, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ Ἕλληνες διὰ πίστεως κτηθείσης διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ μεγαλοφυοῦς ὁδοῦ τῆς προαισθησεως δὲν διέβλεπον πάλιν τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς τὸ κακόν, ἀλλ' ἀνεκάλυπτον τάξιν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἁρμονίαν. Αὕτη ἀντανακλᾶται εἰς ὅλα τὰ ὄντα καὶ ἐρμηνεύεται διὰ τῆς τέχνης εἰς αἰσθητὰς εἰκόνας ὡς ἄμεσος καὶ πειστικὴ ἔκφρασις τῆς εἰρήνης καὶ αἰσιοδοξίας. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐπλάσθησαν τὸ πάλαι οἱ μῦθοι καὶ νέοι ἐφιλοτεχνήθησαν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔνθεν ἄπεστιν ὁ φόβος τῶν σκιῶν καὶ τῶν φαντασμάτων καὶ ἡ οἰκτρὰ τῶν ἀνατολικῶν δαιμονολογία. Εἰς τούτους στηρίζεται ἡ θρησκεία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν αἱ «Θεογονίαι» καὶ ὡς τοιαύτη ἀπετέλει ζῶσαν δύναμιν παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ. Αὕτη ἀνεβίβασε τὸν ὑψηλὴν Πλάτωνα εἰς τὸν ὑπέργειον πνευματικὸν κόσμον διὰ νὰ συλλάβῃ τὰ ἀρχέτυπα τῶν φαινομένων, τὰς ἰδέας. ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας λοιπὸν εἰς τὴν ἰδεολογίαν καὶ τὴν μονοθεΐαν. Ὁ ἀρχαῖος ἑλλην. κόσμος ἀνυψοῦτο

2 Ἐν Πράξ. κα', 27 ἀναφέρονται Ἰουδαῖοι τοιοῦτοι ἐκ τῆς Ἀσίας οἱ ἐξεγείραντες τοὺς Ἰσραηλίτας κατὰ τοῦ Παύλου, διότι «καὶ Ἕλληνας εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἱερὸν καὶ κεκοινωνήκε τὸν ἅγιον τοῦτον τόπον» (ἐπειδὴ ἔβλεπον ἐν τῇ πόλει κομίζοντα μεθ' ἑαυτοῦ Τρόφιμον τὸν Ἐφέσιον).

3 Τοιοῦτοι κατὰ τινὰς οἱ ἐν Ἰωάνν. ιβ', 20. «Ἦσαν δὲ τινες Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀναβαινόντων ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ» καὶ οἵτινες ἐζήτησαν νὰ ἴδωσι τὸν Ἰησοῦν, ὅτε οὗτος εἶπεν «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα δοξασθῇ».

εἰς τὸ θεῖον διὰ τῆς τέχνης (πρβλ. τὸ εἰς τὸν Ὀλύμπιον τοῦ Φειδίου ἐπιγράμμα: «ἢ Ζεὺς ἀπ' οὐρανοῦ ἦλθ' εἰκόνα δεξίων—ἢ οὐ γ' ἔβης, Φειδία, τὸν θεὸν ὀψόμενος»). Τὸ διονυσιακὸν στοιχείον καὶ ἡ ἀπολλώνειος μορφή εἶναι τὰ δύο ρεύματα. διὰ τοῦ ἐνὸς διαδέχεται ἐν τῇ φύσει ἡ θαγιαζουσα ζωή, διὰ τοῦ ἑτέρου τὸ φῶς καὶ ἡ χάρις, ἥτοι ἡ ἐνέργεια τοῦ λόγου ἢ τὴν ὁρμὴν τῆς φύσεως μετριάζουσα. Ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τούτων, ἦν συντατῶμεν ἐν τῷ χριστιανισμῷ, ἔγκειται τὸ τέλειον. Οὔτε λοιπὸν ἡ τέχνη, οὔτε ἡ ποίησις ἠδυνήθη νὰ ἀναβιάσῃ εἰς τὴν ὑψίστην ἔννοιαν τοῦ θεοῦ τὸν ἄνθρωπον, κατέφυγεν οὗτος εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν, ἣτις διὰ τῆς πράξεως ἄγει εἰς τὴν νόησιν, εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ λέγεται περὶ τοῦ Σωκράτους, ὅτι κατεβίβασε τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν. Ἐχομεν λοιπὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νέον παράγοντα ἐν τῇ ἀναζυμώσει τῆς ἑλληνιστικῆς θρησκείας, τὴν ἀναβίωσιν τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Οἱ ἄνθρωποι ἀποκαμόντες ἐκ τῶν δεινῶν συμφορῶν καὶ δοκιμασιῶν, ἃς ὑφίσταντο κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, κατέφευγον πρὸς τὸ θεῖον καὶ ἐν ἐνθουσιαστικαῖς καὶ ὀργιαστικαῖς τελεταῖς ἐπίστευον ὅτι ἔρχονται καὶ εἰς ζωηρὰν σχέσιν πρὸς τὸν θεὸν τῆς χαρᾶς καὶ εὐθυμίας, καὶ διὰ τῆς ὑπερεντεταμένης καταστάσεως ἐρχόμενοι εἰς ἔκστασιν ἠσθάνοντο ἐκ τῆς μετὰ τοῦ θεοῦ ἐνώσεως βίλλσαμον παρηγορίας οἱ δυστυχεῖς ἐκεῖνοι τραυματαῖ ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ πολυδύνου βίου. Οὕτως ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κατὰ τὸν Νίτσε κινεῖται μετὰ τῶν δύο τούτων ρευμάτων, ἅπερ ἔσχον πολλὴν κατὰ τοὺς ἑλληνιστ. χρόνους ἐπίδοσιν. Τὸ διονυσιακὸν στοιχείον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ βυζαντ. τέχνῃ δὲν ἀναφαίνεται. ἐκεῖ ἐξ ἀντιδρασεως πρὸς τὴν ἐθνικὴν τέχνην κυριαρχεῖ τὸ ἀφύσικον καὶ ἡ ἀκίνησις τῶν μορφῶν, ἀσκητισμὸς, ὃν ἐν μέρει διέσωσεν ὁ Θεοτοκόπουλος (παράδοσις ἀνατολικὴ σωζομένη ἐν Κρήτῃ). Τὸ ἀπολλώνειον στοιχείον ἐν μὲν τῇ ἀρχαίᾳ περιόδῳ συμβολίζει ἡ πνευματικότης καὶ ἐξαύλωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἢ εἰς ἀγιότητα μεταμόρφωσις αὐτοῦ, ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς κατὰ τῆς κακίας. Ἐν τῇ βυζαντ. τέχνῃ ἄρχεται ἡ ἀναγέννησις ἀπὸ τῆς Κ)πόλεως, ἦν θαυμάζομεν ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τῆς μονῆς τῆς χώρας (Καχοριὲ τζαμῆ), ἥτοι τὸ διονυσιακὸν στοιχείον, ἔκφρασις χαρᾶς καὶ ἐλευθερίας. Τὴν μεγαλητέραν ἀντίθεσιν παρατηροῦμεν ἐν τῇ ποιήσει. Ἴδου τί γράφει ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Μιστριώτης. «Ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἦτο ἐπιτηδεῖα πρὸς ἔξαρσιν τοῦ θρησκευτ. αἰσθήματος· ὕμνον μὲν οἱ λυρικοὶ καὶ οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ τὴν θεῖαν δικαιοσύνην, ἀλλ' ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὴν παράδοσιν· διότι οἱ ὀμηρικοὶ θεοὶ εἶναι οὕτως ἄδικοι καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε σοφὸς Γερμανὸς εἶπεν, ὅτι ἐὰν οὗτοι ἐδικάζοντο ἐν δικαστηρίοις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἠθελον ριφθῆ, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, εἰς τὸ δεσμοτήριον. Ἡ μὲν ἑλλην. θρησκεία ἀνήκει εἰς τὴν παιδικὴν τῶν λαῶν ἡλικίαν, ὁ δὲ χριστιανισμὸς εἰς τὴν ἀνδρικὴν... Τὰ

χριστιανικὰ ἔθνη καὶ μακροβιώτερα εἶναι καὶ πολιτισμὸν κρείσσονα ἔχουσι πάντων τῶν λαῶν τῶν ἄλλης θρησκείας ἔχόντων». ¹ Τοῦναντίον ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἐν ταῖς τελεταῖς, ὅπου κινουῦνται τὰ δύο ῥεύματα, ἡ ἐκκλησ. πόλῃσις συναρπάζει, ὅταν ἐξυμῆ τὰ πάθη καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀγνότητα τῆς παρθένου Θεοτόκου, τὴν ἀρετὴν καὶ αὐταπάργνησιν τῶν ὁσίων καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως. Ἐνταῦθα ἡ ἔμπνευσις δὲν προέρχεται βεβαίως ἐκ τῶν καλλιτ. εἰκόνων, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὕψους τῶν χριστ. δογμάτων καὶ τῆς ἀγιότητος τοῦ βίου τῶν ὑμνουμένων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχὴν συμφυρθεῖσα ἡ θρησκεία εἰς τὴν ἀνατ. θεοσοφίαν καὶ μαγ. δεισιδαιμονίαν ἀπετέλεσε κράμα πανθεισμοῦ, πυρρῶνισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ ἐρμηνευομένη διὰ σχολαστικῆς λεπτολογίας καὶ ἀκαταλήπτου φλυαρίας. Ἡ δεισιδαιμονία ἦν ἤδη ἡ κυριαρχοῦσα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας δύναμις, ἣτις ὑποκειμένη μάλιστα εἰς ἐξέλιξιν ἀδύνατον νὰ ἐκριζωθῆ, πρὸ αὐτῆς θραύεται ἡ ἰσχὺς τῆς ἀληθινῆς θρησκείας καὶ τὸ κράτος τῆς λογικῆς. «Ἡ δεισιδαιμονία κέκτηται οἰασδήποτε θρησκείας ἐπιμονωτέραν τὴν ζωτικότητα.² Καὶ φέρομεν ὡς παράδειγμα τὰς Ἀθήνας, ἐνταῦθα ὁ μὲν Σωκράτης εἶχε διακηρύξει τὴν ὑψίστην περὶ θεοῦ ἀλήθειαν, διὸ καὶ τὸ «τίμημα θάνατος», ὁ δὲ μαθητῆς αὐτοῦ Ξενοφῶν, ἐπαναλαμβάνων τὰς ἀρχὰς ἐκεῖνου ἔλεγε συνωδὰ τοῖς πατροπαραδότοις «ὅπου θεοὺς μὲν σέβονται, πολεμικὰ δ' ἀσκοῦσι, πειθαρχεῖν δὲ μελετῶσι πάντα ἐκεῖ μεστὰ ἐλπίδων ἀγαθῶν»³. Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἐν τούτοις τῆς θρησκείας ταύτης αἱ Ἀθηναὶ ἀπέβησαν «κλεινὸν ἄστυ, δαιμόνιον πτολίεθρον, Ἑλλάδος ἔρεισμα». Μάρτυρες τῆς εὐσεβείας αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἀνυψούμενα μεγαλοπρεπῆ ἱερὰ μνημεῖα, ἀπερ' ἐσεβάσθη ὁ πανδαμάτωρ χρόνος, (οὐχὶ ὁμως

1. Λόγος πρυτανικός, περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, Ἀθῆναι 1891, σ. 22. Βλ. N o r d e n, Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in Zeit der Renaissance, Leipzig 1898 σ. 841—870 ἀπάνθισμα ἐκ τῶν ἐκκλησ. ὕμνων καὶ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τῶν ἀγίων πατέρων.

2. L i p p e r t, Christentum, Volksglaube und Volksbrauch σ. 379. βλ. H. S. C h a m b e r l a i n, La genèse du XIX siècle, τόμ. I, Paris 1913-4, σ. 137-138.

3. Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας βλ. ἐν τῇ πραγματείᾳ τοῦ φίλου καθηγητοῦ ἀρχιμανδρίτου Ε. Ἀντωνιάδου «Ἡ κατάστασις τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποστ. Παύλου», Ἀθῆναι 1932, σ. 54 «ὅτι ἡ ἀρχαία θρησκεία ἔχουσα βάσιν τὴν ἀείποτε ῥέουσάν, κυμαινομένην καὶ ἀναλόγως τῆς τῶν ποιητῶν φαντασίας ποικίλλουσαν μυθολογίαν, ἐνεφανίζετο ὀλιγώτερον μὲν ὡς θεωρητικὴ διδασκαλία καὶ δόγμα, μᾶλλον δὲ ὡς ἱεροτελεστία, νόμιμα, πρᾶξις ἐξωτ. λατρείας καὶ μάλιστα παχυλῆς...» καὶ σ. 57 «ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶν τῆς θεολογίας...περὶ ὧν γίνεται λόγος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι, τῆς μυθικῆς, φυσικῆς καὶ πολιτικῆς ἢ νομικῆς (πρβ. Πλουτ. ἀρεσκ. φιλοσ. 1', ὁ τὸ χωρίον) τὸ γ' εἶδος μόνον ἦτο τὸ ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀναγγωριζόμενον καὶ εἰς τοὺς πολίτας ἐπιβαλλόμενον (ἦτοι τύποι).

καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ποιότητος τοῦ Μοροζίνη), αἱ δημοτελεῖς τελεταί, τὰ πλούσια ἀναθήματα, οἱ θησαυροὶ τῶν Δελφῶν, καὶ δὴ οἱ Ὀλυμπιακοὶ πανελλήνιοι ἀγῶνες, οἵτινες εἶχον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ τέλος αἱ ἱεραὶ πομπαὶ καὶ ἡ εὐλάβεια πρὸς τὰ μυστήρια καὶ τὰ μαντεῖα. Αὕτη εἶναι ἡ ἀνθησις τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, ταῦτα ἐξωογόνησαν τὴν ποίησιν καὶ καλλιτεχνίαν καὶ ἔδωκαν τὴν σπουδαιότεραν ὄθησιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν.¹

3. Ἄλλ' ἡ ἠθικὴ τῶν ποιητῶν ἐλευθερία καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἔτι τοῦ Πλάτωνος ὑποδαυλιζόμενη ὑπὸ τῶν σοφιστῶν εἶχε καταστῆ ἀχαλιναγώγητος· διὸ καὶ οὗτος ἀπέβαλεν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς Πολιτείας. Καλῶς δὲ κατανοήσας τὰς ἐλλείψεις τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἀπετόλμησε ν' ἀντιτάξῃ εἰς τὴν κοινὴν πίστιν τὴν ἐπιστήμην, τὸν τεῦθεν δὲ κατεδείχθη ἢ πρὸς τὴν θρησκείαν ἐχθρικὴ αὐτῆς στάσις. Ὁ εὐσεβὴς Πλούταρχος ἔπειτα ἀγανακτῶν κατ' αὐτῶν δι' ὅσα ἀπροσδιόνυσα ἐμυθολόγησαν περὶ θεῶν γράφει: «τὸ τῶν θεῶν γένος ἀξιούμεν αἴτιον μὲν ἀγαθῶν, ἀναίτιον δὲ κακῶν, πεφυκὸς ἄρχειν καὶ βασιλεύειν τῶν ὄντων, οὐχ ὥσπερ οἱ ποιηταὶ συνταράσσοντες ἡμᾶς ἀμαθεστάταις δόξαις ἀλλίσκονται τοῖς αὐτῶν ποιήμασι... τοὺς θεοὺς ταραχῆς καὶ δυσμενείας καὶ ὀργῆς, ἄλλων τε μεστοὺς παθῶν ἀποφαίνοντες, οὐδ' ἀνθρώποις νοῦν ἔχουσι προσηκόντων» (Περικλ. 39). Αὐτὸς ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἑλεατικῆς σχολῆς Ξενοφάνης κατεπολέμησε σφοδρῶς τὴν ἀνθρωπομορφικὴν μορφήν καὶ τὸ ἀμαρτωλὸν ποιὸν τῶν θεῶν διαπομπέων αὐτοῦς οὕτως:

«Πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὁμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
ὅσα παρ' ἀνθρώποις ὀνειδέα καὶ ψόγος ἐστίν».²

Μετὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον ἄρχεται ἡ κατάρρευσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἣτις ἐπεκυρώθη ἔπειτα διὰ τῆς ἱεροσυλίας τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν καὶ τῆς διαρπαγῆς τῶν θησαυρῶν. Ἡ πρᾶξις αὕτη κατὰ τὸν Ἐγγελον ἐπέφερε τὴν διάλυσιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος.³ Τὸ ἀνό-

1 Βλ. W. Soltan, Das Fortleben des Helden-tums in der altgriechische Kirche, Berlin 1905, σ. 65.

2 Παρὰ Σέξτω Ἐμπειρικῶ, πρὸς μαθημ. Α', 289, Θ', 293. Τὰ σὺτὰ εἶπον καὶ ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Πυθαγόρας, καὶ ἐν γένει πάντες οἱ σοφοὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπεκήρυξαν τοὺς τοιοῦτους ἀνιεροὺς θεοὺς.

3 Diese That vollendete den Untergang Griechenlands, denn der letzte Halt-punkt der Einheit wurde vernichtet (ἐν Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte παρ' Ἀσωπίῳ, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 324 καὶ 254). Αὐτὸ συνέβη δυστυχῶς καὶ ἐν τῇ νεωτέρῃ Ἑλλάδι. Μετὰ τὴν ἐπὶ Ὀθωνος δήμευσιν τῶν Μονῶν ἐκλονίσθη καιρῶς τὸ θρησκ. αἰσθήμα κατὰ τὸν Οἰκονόμον καὶ διελύθη μετὰ τὴν διαρπαγὴν τῶν μοναστ. κτημάτων ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις.

σιον τοῦτο παράδειγμα ἀπεμιμήθησαν ἔπειτα οἱ Μακεδόνες καὶ Αἰτωλοὶ πρὸς ἀλλήλους πολεμοῦντες, οἵτινες ἐλεηλάτησαν τοὺς ναοὺς καὶ κατέκαυσαν αὐτοὺς μετὰ τосαύτης ἀναισθησίας, ὥστε φρίττει τις διεξιῶν, ὅσα γράφει ὁ Πολύβιος σχετλιάζων καὶ ἀγανακτῶν ἐπὶ τῇ ἀσεβείᾳ. Προσεπιφέρει δὲ ὅτι ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Ἐπιφανοῦς ὁ ναύαρχος τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Δικαίαρχος κατεσκευάσεν εἰς τὸν λιμένα τῶν Κυκλάδων δύο βωμοὺς, τῆς ἀσεβείας καὶ παρανομίας, καὶ εἰς τὰς θεότητας ταύτας «ἔθυε καὶ προσεκύνει καθάπερ δαίμονας» (18, 37, 8). Τὰ αὐτὰ ἔπραξε καὶ ὁ τῆς Βιθυνίας βασιλεὺς Προουσίας καταστρέψας τοὺς ναοὺς καὶ τὰ τεμένη τῶν θεῶν καὶ συλήσας τὰ ἀγάλματα, ἄλλα τε καὶ τὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ «ἧ τῇ πρότερον ἡμέρᾳ κατασπένδων ἐβουθύτει καὶ κατηύχτο δεόμενος, ὅπερ εἰκός, ἕλεων αὐτῷ γενέσθαι καὶ εὐμενῆ κατὰ πάντα τρόπον. γονυπετῶν καὶ γυναικίζομενος, ἅμα δὲ ταῦτα καὶ λυμαίνεσθαι καὶ διὰ τῆς τούτων καταφθορᾶς τὴν εἰς τὸ θεῖον ὕβριν διατίθεσθαι», καὶ ἀναφωνεῖ ὁ εὐσεβῆς ἱστορικός: «Πῶς οὐκ ἂν εἴποι τις εἶναι θυμοῦ λυτῶντος ἔργα καὶ ψυχῆς ἐξεστηκυίας τῶν λογισμῶν;» (32, 25, 3). Καὶ ἐνῶ ταῦτα ἐγίνοντο οὐχὶ παρ' ἰδιωτῶν, ἀλλὰ παρὰ βασιλέων, δὲν ἦτο παρῳδία ἔπειτα αἱ μεγαλοπρεπεῖς πανηγύρεις καὶ πομπῶδεις τελεταί, ὅσαι πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν ἤγοντο ἐν Ἀθήναις τε καὶ ἀλλαγῶ πρὸς διαβουκόλησιν τοῦ ἀπλοῦ κόσμου καὶ τῶν παρισταμένων ξένων θεατῶν, σύμβολα δῆθεν ἀκμαίας πίστεως: Καὶ ὅμως αὕτη εἶχε ἐκλείψει, καὶ ἡ ἔννοια τῶν τύπων τούτων καὶ θεατρικῶν ἐπιδείξεων εἶχε διαστρεβλωθῆ τελείως εἰς τὴν συνείδησιν τῶν πολλῶν, παρ' οἷς παχυλὴ μόνον δεισιδαιμονία καὶ καταφανὴς ἀθεΐα ἐβασίλευεν.¹ Τούτων ἀκολουθία ὑπῆρξεν ἡ τρομερὰ τῶν ἠθῶν ἐκλυσις, ἣν μετὰ τόσης ζωηρότητος περιγράφει ὁ Πολύβιος (6, 56): διότι ἡ φαυλότης εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς περιφρονήσεως τοῦ θεοῦ, ὡς ὀρθότατα παρετήρησεν ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὅστις τοὺς σπουδαίους ἄνδρας θεοὺς ἀποκαλεῖ «ἔχειν γὰρ ἐν ἑαυτοῖς οἶονεὶ θεόν». καὶ ἐξ ἐναντίας τοὺς φαύλους ἀθέους, «διττὸν δὲ εἶναι τὸν ἄθσον, τὸν τ' ἐναντίως τῷ θείῳ λεγόμενον καὶ τὸν ἐξουθενητικὸν τοῦ θεοῦ» (VII 119). καὶ ταῦτα εὖ τε καὶ καλῶς διδάσκων ὁ τοὺς βίους τῶν σοφῶν ἀναγράφας ἀνδρῶν ἀνὴρ ἀνθυποφέρει, ὅτι τότε οἱ Ἐπικούρειοι θεοὺς καὶ εὐσεβεῖς ἔλεγον τοὺς μὴ πιστεύοντες εἰς θεόν! (X, 123). «οἷους δ' αὐτοῦς (θεοὺς) οἱ πολλοὶ νομίζουσιν οὐκ εἰσίν, ἔλεγεν οὐ γὰρ φυλάττουσιν αὐτοὺς οἷους νομίζουσιν· ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς πολλοὺς θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας τοῖς θεοῖς προσάπτων». Ὁ δὲ Λουκρήτιος μέγιστον τῆς ἀνθρωπότητος εὐεργέτην ἀνεκῆρυττεν ἐκεῖνον, ὅστις θὰ κατώρθου τοὺς θεοὺς τούτους νὰ ἐκθρονίσῃ.²

1 Βλ. ἐν Παρνασσῷ Α', 1877, σ. 661-674, ὅσα γράφη ὁ Κ. Νεστορίδης.

2 De rerum natuta VI 90, III 49.

Ἄλλ' ἐκεῖνος, ὅστις ἐπὶ *Πτολεμαίου τοῦ Λάγου* διεκήρυξε παρηγοῖα τὴν περὶ τῶν ψευδῶν θεῶν ἀλήθειαν καὶ ψάλας κατ' αὐτῶν τὸν ἐξάψαλμόν, εἶναι ὁ *Εὐήμερος* ἐν τῇ τῶν «*Παραδόξων ἱστοριῶν ἱερᾷ ἀναγραφῇ*». Οὗτος κάμνει τὸν ἐξῆς συλλογισμόν περὶ αὐτῶν καὶ τῆς ἀληθοῦς θεοσεβείας, ἀφοῦ ἀνέτρεψε τὴν ἱερὰν παράδοσιν διὰ τῆς ἱστορικῆς ὁδοῦ.

Πρὸς τὸ θεῖον συνδέεται ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ συναισθήματος, βουλήσεως καὶ γνώσεως, ὧν ἡ ἐκδήλωσις ἀποτελεῖ τὴν εὐσέβειαν, πάντα δὲ ὁμοῦ τὴν θρησκείαν. Ἄλλ' ὅταν ἡ γνώσις εὐρεθῇ εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸ συναίσθημα, ὅταν τὸ συναίσθημα δὲν ἀπευθύνηται πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν τὴν δὲ θρησκ. ἀνάγκην δὲν δύνανται νὰ θεραπεύσωσι τὰ ἀφηρημένα τῆς διανοήσεως συμπεράσματα, τότε οἱ πατρῷοι θεοὶ δὲν ἀντιπροσεύουσι ὀρθῶς τὸ θεῖον, καὶ οἱ θεοὶ τῶν ἄλλων εἶναι τρόποι διατυπώσεως τοῦ θεοῦ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀποκεκαλυμμένα ἀλήθεια. Ἔνεκα τούτου δικαιούται καὶ ὁ Ἄλέξανδρος νὰ προσεύχεται ἐπίσης εἰς τοὺς θεοὺς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Βαβυλῶνος, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἐφεστίους, καὶ ἐν τῷ θεῷ τῶν Ἰουδαίων νὰ λατρεύῃ τὴν ὑψίστην δύναμιν, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ὡς τὸν ἄττιον δημιουργὸν λόγον ἐθεώρησεν, τὰ δὲ περὶ θεῶν λεγόμενα οὔτε ἀγαθὰ οὔτε ἀληθῆ.

Ἡ γνώσις καὶ ἡ βούλησις οὐδεμίαν πλέον ἔχουσι σχέσιν μετὰ τῆς παραδεδομένης θρησκείας, καὶ τὸ συναίσθημα, καθ' ὅσον ἀπόλλυται ἡ περὶ τῶν πατρῶων θεῶν βεβαίωσις, τότε τρέπεται πρὸς τὸ ἄγνωστον καὶ σκοτεινὸν (Ἴσις, Μίθρας, μαγεία, χρησμοί). Ἄλλος σύγχρονος ὁ ἐκ Γαδάρων τῆς Κοίλης Συρίας πρωτότυπος συγγραφεὺς καὶ καινοτόμος, ὁ διὰ τῆς «*Νεκυίας*» καὶ αὐτὸν τὸν «*Ὀμηρον*» παρωδήσας *Μένιππος*, εἰς τὰς «*Ἐπιστολάς*» αὐτοῦ ἀνεβίβασεν ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοὺς θεοὺς τῆς λαϊκῆς θρησκείας καὶ δημοσίᾳ ἐγελοτοποίησεν αὐτούς, ὡς ἔπραξεν ἔπειτα καὶ ὁ *Λουκιανός*, ὅστις πράγματι διὰ τῆς εὐφυοῦς σατύρας ἐγένετο ὁ νεκροθάπτης αὐτῶν. Τὰ θεμέλια λοιπὸν τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἤρχισαν νὰ σείωνται, αὕτη δὲν ἱκανοποιεῖ πλέον τὰς ἀξιώσεις τῶν διανοουμένων καὶ τὴν ἀγωνιῶσαν ἀνθρωπότητα, ἐνῶ ὁ λαὸς τυφλῶς χωρὶς νὰ πιστεύῃ, ἀπὸ δεισιδαίμονος πλάνης ἐνέμενεν εἰς τὴν τυπολατρείαν καὶ εἰδωλολατρείαν. Ἀπαισιοδοξία ἀντικατέστησε τὴν ἐν τῷ βίῳ χαράν. σειρὰ ἀντιθέσεων εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἄμωτις καὶ πλημμυρὶς διαδέχονται ἀλλήλας, βασιλεύει ἡ σκέψις καὶ ἡ περὶ πάντων ἀμφιβολία. Ὁ *Σενέκας*, ὁ διεκτραγωδῶν τὴν παντελῆ τοῦ τότε κόσμου ἐξαχρείωσιν, ἀρνεῖται τὴν ἐκ τῆς προσευχῆς ὠφέλειαν, ὅταν προσευχόμεθα διὰ νὰ πληρώσῃ ὁ θεὸς τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας ἡμῶν. Ὁ θεὸς λατρεύεται ἀξίως διὰ βίου καθαροῦ, λέγει, οὐχὶ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς, ἀλλ' ἐν τῷ ναῷ τῆς καρδίας, οὐδὲ τὰ ἀγάλματα ἔχουσι χρεῖαν τιμῶν καὶ θυσιῶν. αὐτὰ ἀκριβῆς εἶχε διδίξει καὶ ὁ *Σωκράτης* εἰς

τὸν Εὐθύφρονα ἢ περὶ ὀσίου. Τούτων ἕνεκα τὰ ἑξοχώτερα πνεύματα ἤρ-
χισαν σκεπτόμενα περὶ φιλοσοφικῆς θρησκείας, ἣν παρίστων ὡς πανάκει-
αν, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἦτο οὐρανὸς ἑναστρὸς ἄνευ θερμαίνοντος ἡλίου.

4. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τὰ παρουσιασθέντα τότε διὰ τῶν
πανθειστικῶν θεωριῶν ὡς θρησκείαι δὲν καθησύχασαν τὴν ἀνησυχοῦσαν
ἀνθρωπότητα. αὕτη ἦτο βεβυθισμένη εἰς τὸ ἕρεβος τῆς ἀμφιβολίας καὶ πλά-
νης. Αἱ ὑψηλαὶ θεωρίαι καὶ ἠθικαὶ ἀρχαί, ἄνευ βάσεως ὅμως ἐδραίας,
ἄνευ ζῶντος περιεχομένου, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐξηγήσωνται τὸν σκοπὸν
νὰ λύσωσι τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, τὸ χάσμα ἦτο μέγα μεταξὺ τοῦ θεωρη-
τικοῦ βίου καὶ τῆς πράξεως. Ἐφεξῆς ἡ ἠθικὴ συνδέεται μετὰ τῆς θρη-
σκείας ὑπὸ τῶν Στωικῶν διεξαγομένη δι' ἀσκήσεως καὶ ἐναρέτου
βίου. Ὁ φιλόσοφος ἀποβαίνει θεοκίνητον ὄργανον καὶ συλλαμβάνει δι'
εὐσεβείας τὴν ἀλήθειαν. Αὕτη ἀποκαλύπτεται αὐτῷ δι' ἐνοράσεων. Ὁ οὐ-
τωσὶ θεούμενος φιλόσοφος θεᾶται διὰ καθαρᾶς διανοίας τὰ ὑπερκόσμια
καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ ταύτῃ ἐξάρσει καθίσταται εὐδαίμων ὑψίστην θεω-
ρῶν φιλοσοφίαν τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ ἔνωσιν, ἣν ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιστήμη
δὲν ἠδυνήθη νὰ προσπορίσῃται αὐτῷ. Οἱ ὁπαδοὶ ὅμως τῆς φιλοσοφικῆς
θρησκείας ἐχάνοντο εἰς θεωρίας καὶ ὑστέρουν εἰς θρησκευτικὸν αἴσθημα
τὸ παρορμοῦν εἰς ἐναρέτους πράξεις. οἱ λοιποὶ, ὁ πολὺς λαός, ἀδυνατοῦντες
νὰ διεισδύσωσιν εἰς τὸ βάθος τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν κατέφευγον εἰς
τὰς μυστηριακὰς θρησκείας γινόμενοι ὑποχέριτοι τῆς δεισιδαιμονίας. αἱ θρη-
σκευτικαὶ ὅμως τάσεις τῶν χρόνων τούτων δὲν ἠδύναντο κατὰ τὸν Beloch
νὰ δημιουργήσωσι νέους τύπους θεῶν—τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές, διότι κατὰ
τὸν Πολύβιον ἔχομεν τὰ εἰδῶλα τῆς Νυκτός, καὶ Ἡμέρας, τῆς Ἡοῦς καὶ
Μεσημβρίας κτ.—ἐν τούτοις παρελαμβάνον τοὺς τύπους τῆς προηγουμένης
γενεᾶς. Παρ' ὅλα ταῦτα καὶ ἡ παρακμὴ τῆς πολυθείας εἶναι «σύμπτωμα»,
διότι δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν τοῦ λαοῦ συναίσθημα,
ὅπερ παρατηροῦμεν Μία μόνη καὶ οὐσιώδης εἶναι ἡ διαφορὰ, ὅτε δὲν ἐπί-
στευον εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, ἀλλ' εἰς τὸν θεὸν (θεῖον, δαιμόνιον) ἢ εἰς
θεότητα, ἣτις διοικεῖ τὸ σύμπαν¹. Ὁ θεὸς οὗτος δὲν εἶναι πλέον ἄγνω-
στον ὄν, ἠρέσκετο μάλιστα ἐκάστοτε νὰ φανερωθῇ τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ
τὸν τύπον τῆς «Τύχης». Οἱ εἰδωλολάτραι τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς δὲν
ἦσαν ἄθεοι—ἴσως δὲν ἦσαν ὑποκριταὶ καὶ φανατικοί, ὡς οἱ παλαιότεροι—
ἀλλ' ἐτήρουν τοὺς τύπους τῆς ἀρχαίας λατρείας ἐν μέρει. Τὰ ἐλλείποντα
ἀνεπλήρουν διὰ τῆς λαμπρότητος τῶν ἑορτῶν καὶ διὰ τῆς πληθώρας τῶν

1. Βλέπ. Beloch, ἐνθ. ἄνωτ. Iγ, 1, σ. 434 ἐ. Περὶ δε τῶν φιλοσ. σχολῶν
ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους βλ. σ. 445 ἐ..

πολυτελῶν ἀναθημάτων. Οὔτε ἡ πρὸς τὰ ἀρχαῖα μάντεϊα εὐλάβεια ἀπέλιπεν αὐτούς· διότι ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τοὺς Δελφοὺς, οἵτινες εἶχον ἐκπέσει εἰς τὴν συνείδησιν τῶν πολλῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πολέμου καὶ ἐξῆς, εἰς τὴν Δωδώνην, εἰς τὴν Μίλητον, εἰς τὴν Σαμοθράκην καὶ εἰς τὰ ἄλλα τῆς ἀρχαιότητος χρηστήρια ἐφοίτων καὶ ἐξεδήλουν ἀφειδῶς τὰ δείγματα τῆς εὐλαβείας. Εἰς τὰ τοιαῦτα ἱερὰ καθήκοντα τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἐπρωτοστάτουν κατ' ἀπομίμησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ βασιλεῖς, εἰς δημοτελεῖς ἑορτὰς μετὰ μεγαλοπρεπῶν θυσιῶν.

Ταῦτα ἐκ παραλλήλου συνέβαινον καὶ εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν. καὶ οὗτος ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς προφητικῆς περιόδου, ὅτε συμπίπτει ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῆς θρησκείας τοῦ Ἰεχωβά, παρακμάζει ὑπὸ τὴν νέαν πνευματικὴν ἀρχὴν τῶν γραμματέων. Οὗτοι προσκολλώμενοι στερεῶς εἰς τὸ γράμμα τοῦ νόμου καὶ δὴ τοῦ τελετουργικοῦ παρορῶντες τὴν προφητικὴν διδασκαλίαν, ἣτις ἐνεβάρυνεν εἰς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ὠδήγησαν τὸν λαὸν εἰς μονομερῆ τυπολατείαν, ἣτις ἐκραταιοῦτο αἰεὶ ὑπὸ τῆς λεγομένης «*παραδόσεως τῶν πρεσβυτέρων*». Οἱ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, οὓς τόσον αὐστηρῶς διήλεγξεν ὁ Κύριος, εἶναι κλασικὸς τύπος τῆς ὑποκρισίας, «*οἱ διυλίζοντες τὸν κῶνωπα, τὴνδὲ κάμηλον καταπίνοντες*» (Ματθ. κγ', 24), οἱ τάφοι οἱ κεκονιαμένοι, «*οἵτινες ἐξωθεν μὲν φαίνονται ὡραῖοι, ἔσωθεν δὲ γέμουσιν ὀστέων νεκρῶν καὶ πάσης ἀκαθαρσίας*» (κγ', 27). Τὴν διαστροφὴν ταύτην τοῦ νόμου τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους ἐπεχείρησαν νὰ ἐπανορθώσωσιν οἱ Ἕλληνισταί, καὶ δὴ πρῶτος ὁ Ἀριστόβουλος (150 π. Χ.) γευσάμενος ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Λέγεται μάλιστα, ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν εἰς τῶν Ὁ' ἐρμηνευτῶν καὶ ὑπεστήριξεν, ὅτι οἱ Ἕλληνες ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἤντησαν πολλὰ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης—παλαιότερας ἐννοεῖται, ὡς διατείνεται, μεταφράσεως—Γράψας «*Ἐξηγήσεις τῆς Μωυσέως γραφῆς*» καὶ πρὸς Ἕλληνας ἀποτεινόμενος προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀλληγορικῶς τὰς ἀνθρωπομορφικὰς παραστάσεις αὐτῆς, ἀποδεικνύων αὐτὴν θεόπνευστον καὶ ἀνωτέραν παντὸς βιβλίου.¹ Ἄλλ' οὗτος ὑπῆρξεν ἀπλοῦς πρόδρομος τοῦ φιλοσόφου Φίλωνος ἐπὶ Χριστοῦ ἀκριβῶς ἀκμάσαντος. Οὗτος εἰς τὰ εἰς τὴν Πεντάτευχον ὑπομνήματα ὠργίασε διὰ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου πειρώμενος νὰ καταδείξῃ τὴν βαθύτεραν ἐννοίαν τῶν ἐν τῇ γραφῇ ἀνθρωποειδῶν καὶ ἀσυμβιβάστων χωρίων. Ἀκολουθεῖ ἀκριβῶς τῇ αὐτῇ ὁδῷ, ἢ καὶ οἱ Νεοπυθαγόρειοι καὶ Στωικοὶ ἠκολούθησαν πρὸς ἐρμηνείαν τῶν μύθων. Τὸ βαθύτερον κατ' αὐτὸν νόημα τοῦ γραμματός τῆς ἁγίας γραφῆς, εἶναι τοῦτ' αὐτὸ ἢ φιλοσοφικὴ θρησκεία, «*συντεθειμένη ἐκ πλατωνικῶν, πυθαγορείων καὶ*

¹ Walckenaer. Diatribe de Aristobulo Judaeo, 1806.

στοικῶν, στοιχείων καὶ τῶν ελλημμένων ἐκ τῆς μυστηριακῆς θεολογίας τῆς διονυσιακῆς καὶ ὄρφικῆς θρησκείας». ¹ Αἱ κεντρικαὶ ἰδέαι τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας προέρχονται ἐκ τοῦ *Κικέρωνος*, *Σενέκα*, *Πλουτάρχου* κ. ἄ. Αὕτη ἀποδιδομένη ἄλλοτε τῷ *Ποσειδωνίῳ* στηρίζεται ἐπὶ τῆς διαρχίας (ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἡ τοῦ κακοῦ, ψυχὴ καὶ σάρξ).

Ὁ λόγος ἢ ἡ σοφία τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ μεσίτης μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ λόγος εἶναι ἡ ὑψίστη τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἢ ἰδεῶν, αἷτινες εἶναι τὰ λειτουργικὰ πνεύματα ἢ οἱ ἄγγελοι τῆς Γραφῆς, δι' ὧν ἐπικοινωνοῦμεν μετὰ τοῦ ὑπερκοσμίου ὄντος, τοῦ θεοῦ. διὰ τῆς νίκης τῆς σαρκὸς ἐξομοιοῦμεθα πρὸς αὐτὸν χάριτι θείᾳ. Ἡ σοφία προσκτᾶται διὰ πίστεως καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι ὁδηγὸς πρὸς εὐσέβειαν. Εὐδαίμων εἶναι ὁ δι' ἐκστάσεως θεωρῶν τὸν θεὸν καὶ εἰς αὐτὸν ἀναλυόμενος καὶ μετ' αὐτοῦ ἐνούμενος. Ἀλλ' αὐταὶ εἶναι τῶν Νεοπυθαγορείων ἀρχαί, οἷτινες ὁμῶς εἰς μάτην ἐκοπίαζον. «Ἡ ἡρεμος φλόξ, ἣτις ἐθέρμαινε τὴν ἐσωτερικὴν ἐστίαν, ἀπεσβέσθη καὶ μάτην ἀναζητοῦσιν οἱ ἄνθρωποι νέον φῶς, ὅπως διαλύσῃ τὴν ἔσω τε καὶ ἔξω σκοτεινὴν ἐρημίαν. Ἀλλ' ἐὰν ἡ ὑψίστη ἀποστολὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπῆρξεν ἡ καταστροφή τῆς εἰδωλολατρείας, ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι ὁ τὸ πρῶτον ὑποσκάψας ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ τὸ ἔδαφος, ἐν ᾧ αὕτη εἶχε τὰς ῥίζας αὐτῆς» (*Δρούζεν* Ἐπιγ. Α. 37).

5. Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ εἰδωλολατρεία ὠργίαζεν. οἱ θεοὶ ἐπολλαπλασιάζοντο, ὅπως οἱ μύκητες, ὑπερέβησαν πᾶν ὄριον. Ὅτε ὁ Παῦλος ἐπεσκέψατο τὰς Ἀθήνας ὑπερέβαινον τὰς ἑβδομήκοντα χιλιάδας. ² Ἀπίστευτα δὲ εἶναι τὰ ἐν Ῥώμῃ συμβαίνοντα. Εἶχον ἀνοίξει ὅλαι αἱ θύραι καὶ αἱ θυρίδες, καὶ αἱ ξέναὶ θεότητες εἰσῆρχοντο ἐλευθέρως πανταχόθεν. Ὅσοι θεοὶ καθυστέρουν μετεκομίζοντο ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ εἰσῆγοντο μετὰ μεγάλων τιμῶν ἐντὸς τῆς αἰωνίας πόλεως. Οὗτοι δὲν ἐνόμιζον πλήρη τὴν κατάκτησιν, εἰ μὴ παρελίμβανον καὶ τοὺς θεοὺς τῶν κατακτηθέντων λαῶν καὶ μετέφερον αὐτοὺς ἐν θριάμβῳ εἰς τὸ Πάνθεον, ἐν ᾧ κατὰ *Πετρώνιον*, πολλῶ ἐυχερέστερον συνήντα τις θεὸν ἢ ἄνθρωπον. (*Σάτυρ*. 17). Τόσῳ ἀνεξίθρησκοι ἦσαν οἱ Ῥωμαῖοι! τὸ μόνον ὅπερ ἠξίουσαν παρὰ τῶν ἱερέων ἦτο ἡ μεταβάπτισις τῶν θεῶν, νομίζοντες ὅτι διὰ τῆς μετονομασίας ἐγένοντο Ῥωμαῖοι ³. Ὁ *Πολύβιος* ἀναφέρει ὅτι ἐν Συρίᾳ ἐπὶ Ἀντι-

1 *N. Λούβαρης*, Μεγ. ἑλλ. ἐγκυκλ. τόμ. ΚΑ', σ. 82. βλ. αὐτ. ἀνάλυσιν τῆς φιλοσοφικῆς θρησκείας.

2 Κατάλογον τῶν θεῶν βλ. παρὰ *Καστόρη*, Περὶ τῆς ἀρχῆθεν κοινωνίας τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων κτλ. καὶ Ἀθηναίων, τόμ. Α', σ. 141, σημ. 1. Περὶ τῶν ξένων θεῶν παρ' *Ἀντωνιάδην*, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 76 ἔ.

3 Ἡ ἄρνησις τῶν χριστιανῶν νὰ ἐκρωματίσωσι τὸν Χριστὸν ἐγένετο ἐμπόδιον

όχου Ἐπιφανοῦς τὸ πλῆθος τῶν ἀγαλμάτων ἦτο ἀναρίθμητον· «πάντων γὰρ τῶν παρ' ἀνθρώποις λεγομένων ἢ νομιζομένων θεῶν ἢ δαιμόνων, προσέτι δὲ ἡρώων εἰδῶλα διήγετο, τὰ μὲν κεχρυσωμένα, τὰ δ' ἡμφιεσμένα στολαῖς διαχρύσοις. Τερατώδεις μῦθοι κατὰ τὰς παραδόσεις εἶχον συνταχθῆ ἢ καὶ κατὰ τὴν φαντασίαν τῶν μυθογράφων «διασκευαῖς πολυτελέσι» (31, 3, 13). Ὡσεὶ δὲ μὴ ἦρκει ὄλος αὐτὸς ὁ συρφετὸς προσετέθησαν καὶ νέα ἀγάλματα τῆς Νυκτὸς καὶ Ἡμέρας, τῆς Γῆς καὶ τοῦ Οὐρανοῦ, τῆς Ἡοῦς καὶ Μεσημβρίας. Τὸ γεγονός τοῦτο χαριέστατα ἐκαστῶρξαι ὁ Λουκιανὸς ἐν τῇ «Θεῶν ἐκκλησίᾳ». Εἰσάγει τὸν Μῶμον παραπονούμενον ἐπὶ τῷ μεγάλῳ συρφετῷ τῶν θεῶν, «βαρβάρων, πολυγλώττων τε καὶ συγκλύδων, οὔτινες ἀνάξιοι ὄντες τῆς τῶν θεῶν πολιτείας συγκοινωνεῖν, εἰσεκυλίσθησαν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ παρεγγραφέντες ἐνέπλησαν τὸν Ὀλυμπον ὄχλου ταραχώδους». Προτείνει διὰ τοῦτο «διαψήφισιν» ἦτοι τὸν ἔλεγχον τῶν οὐρανοπολιτῶν αὐτῶν καὶ ἔξωσιν τῶν παρεισάκτων. Ὁ λαὸς ἐπέισθη εἰς τὸν Μῶμον καὶ μετὰ τῶν θεῶν ἀπέβαλε καὶ τὴν πίστιν αὐτοῦ. ἀλλὰ μετὰ τῆς πίστεως συναπέβαλε καὶ τὴν ἠθικὴν, ὅθεν καὶ ἡ τῶν ἠθῶν ἐν Ἑλλάδι ἔκλυσις κατὰ τὸν Πολύβιον (6, 56).

Ἄφοῦ ἡ θεότης κατήντησεν οὕτως ἀγοραία, δὲν ἦτο δύσκολον πλεόν νὰ ἀποδοθῆ καὶ εἰς ἀνθρώπους. Καίριον πλῆγμα κατὰ τῆς ἀρχαίας θρησκείας ὑπῆρξεν ἡ θεοποίησις τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἡ λατρεία ἐπισήμων ἀνδρῶν, ὅπερ σφόδρα ἐκλόνισε τὸ θρησκευτικὸν τῶν Ἑλλήνων συναίσθημα. Ὅτε ἤρχισεν ὁ Ἀλέξανδρος νὰ προσκυνῆται κατὰ τὸ ἔθος τῶν Περσῶν βασιλέων, ἐξηγέρθη αὐτὸς ὁ σύμβουλος αὐτοῦ, ὁ ἱστορικὸς Καλλισθένης, ἀλλ' ἐπλήρωσε ἀκριβὰ τὴν ἀρνησιν αὐτοῦ μὴ θελήσας νὰ μιμηθῆ τοὺς λοιποὺς Μακεδόνας. Ἄλλ' ἤδη οἱ Ἕλληνες ἐγένοντο ἀυλόδουλοι καὶ ἵνα κτήσωνται τὴν εὐνοίαν τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, οὔτε προσεῖχον πλεόν, ὅτι ἡ λατρεία καὶ ἀποθέωσις ζώντων ἀνθρώπων προσέκρουεν εἰς τὸ ἠθικὸν συναίσθημα τοῦ λαοῦ.¹ Ἄλλοτε ὁ εἰσηγητὴς τοιοῦτου ψηφίσματος ἐν Ἀθήναις ῥήτωρ Δημάδης κατεδικάσθη ὡς ἀσεβής, ὡς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορήθη, μόνον διότι ὁ πρὸς Ἑρμείαν γνωστὸς ὕμνος αὐτοῦ (Ἄρετὰ πολέμοχθε, γένει βροτεῖφ) ὠμοίαζε πρὸς τοὺς ὕμνους τῶν θεῶν.²

κατὰ τὸν Montesquieu εἰς τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ εἰς Ῥώμην. (Grandeur et decadence des Roumains, κεφ. XVI).

1) Βλ. W e n d l a n d, Die hellenisch.—römische Kultur σ. 123. B u l t m a n n, Die Schriften des N. Testamente und der Hellenismus (ἐν Christliche Welt 1911), H e r t z b e r g, Ἱστορ. Ἑλλάδος ἐπὶ Ῥωμαίων, Β', σ. 14, 23, 184, 189.

2) Βλ. Δρόζεν, Ἱστορ. Μεγ. Ἀλεξ. 1899, σ. 766. Ἡ μετὰ θάνατον θεοποι-

6. Ἔνεκα τῶν καταχρήσεων τούτων καὶ τοῦ καταντήματος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἐκνοφορεῖτο θρησκευτικὴ ἐπανάστασις καὶ σύμπας ὁ κόσμος ἀπελπίσας ἦν ἐναγωνίως ἀποκαραδοκῶν τὸν σωτῆρα καὶ λυτρωτὴν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου οἱ φιλόσοφοι προσπαθοῦσι νὰ ἀποπνευματίωσι τὰς περὶ θεῶν παραστάσεις ἀποσειόντες τὰς δεισιδαιμονίας, καὶ οὕτω προπροσχευάζουσι τὰ πνεύματα πρὸς τὸν μονοθεϊσμόν. Ἄλλ' ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ πολλοῦ ἔπλευεν εἰς τὸ πέλαγος τῆς ἀνατολικῆς θρησκοληψίας καὶ ἐπάλαιεν εἰς τὰ κύματα τῆς συντελουμένης **θεοκρασίας** ἄνευ πυξίδος. Οἱ διανοούμενοι κατέκτων ὁπωσοῦν ἔδαφος διὰ τῆς φιλοσοφικῆς θρησκείας, ἀλλ' ἔλειπε καὶ παρ' αὐτοῖς τὸ σταθερὸν σημεῖον, περὶ ὃ θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκρυσταλλωθῆ τὸ κεκτημένον, ἡ θαυματουργὸς δύναμις πρὸς εἰρήνευσιν τῶν συνειδήσεων, ἥτις πρὸς τούτοις θὰ ἰσοπέδου τὰς κοινωνικὰς τάξεις καὶ θὰ ἠδελφοποιεῖ ἄρχοντας καὶ ἄρχομένους.

Εἰς τὰς νέας χώρας, εἰς τὴν Αἴγυπτον π.χ. ὁ Ἕλληνας ὀλίγον καιρὸν διέθετε νὰ ἀσχολῆται εἰς θρησκευτικὰς θεωρίας, ἀλλ' ἐξ ἄλλου εἶχεν ἀνάγκην τῶν παραδόξων ἐκείνων θεῶν ἐπὶ ξένου εὐρισκόμενος ἐδάφους, διό καὶ δὲν ἐδυσκολεύθη ν' ἀναγορίση τὴν θεότητα αὐτῶν καὶ νὰ προσφέρῃ τὸ σέβας καὶ τὴν λατρείαν. Ὁ πρῶτος *Πτολεμαῖος*, ὅστις πρὸ πάντων ἠσχολήθη νὰ συμβιβάσῃ τοὺς Ἕλληνας πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς, ἐπειράθη νὰ πραγματοποιήσῃ καὶ εἶδος *θεοκρασίας* τῶν ἑλληνικῶν θεῶν πρὸς τοὺς αἰγυπτίους, ἱκανοποιῶν τὰς διαθέσεις ταύτας τῶν ὁμογενῶν ὑπηκόων. Συνέστησε λοιπὸν ἐπιροπὴν ἐξ ἱερέων πρὸς καταρτισμὸν κοινῆς θρησκείας τῆς λεγομένης *ἀλεξανδρινῆς*. καὶ οὕτω συνεβιβάσθη ὁ Ὀλύμπιος *Ζεὺς* πρὸς τὸν Ὀσίριν καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰ τερατώδη πρόσωπα τῆς αἰγυπτ. θρησκείας. καὶ ἐκεῖνο ὅπερ καταπλήσσει εἶναι, ὅτι *μᾶλλον οἱ Ἕλληνες προσεχώρησαν εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην ἢ οἱ Αἰγύπτιοι*. Ὁ πολύμορφος τῆς Συρίας πολυθεϊσμός εὐκόλως προσσηρόσθη πρὸς τὸ ἑλληνικὸν Πάνθεον καὶ συνεχωνεύθη μάλιστα. Ἡ *Ἀστάρτη* ἐγένετο *Ἀφροδίτη*, ὁ *Μελκάρθ* Ἡρακλῆς καὶ οἱ κατὰ πόλεις ἐφέστιοι θεοὶ μετεβαπίσθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Διός. Ἀλλὰ πολλοὺς τῶν θεῶν τούτων εἶχον πολιτογραφῆσαι ἐν Ἑλλάδι πρὶν ἔλθωσιν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὡς τὸν Ἄμμωνα, τὸν Σαβάζιον, τὴν Κυβέλην, τὸν Σάραπιν,

ἦσις καὶ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἀγιοποιήσεως τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ μαρτύρων τῆς πίστεως, ὡς καὶ ἄλλα πολλὰ ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, αἱ μυστηριακαὶ τελεταί, τὰ χριστολογικὰ Σωτήρ, Σώζων, Κύριος κττ. Μήπως ὁ ἀποθνήσκων ἐν μέσῳ πανδήμου χαρᾶς θεὸς (Ὀσίρις, Ἀδωνις, Ἄπις, Διόνυσος), ἐν ἀναστηθῆ, δὲν εἶναι προεικόνισμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ;

τὴν Ἴσιν, τὸν Ἄτιν ἢ Ἄτιν. Ἐλατρεύοντο δ' οὗτοι ἰδίως ἐν Πειραιεῖ ὑπὸ ὁμίλων Αἰγυπτίων ἢ Φρυγῶν καὶ ἐν Ἀθήναις ὑπὸ Ἀντιοχέων, Ἀσκαλωνιτῶν, Γαδαρηνῶν, Σιδωνίων, Συρίων, Τυρίων, Σαμαρειτῶν καὶ Κυπρίων, ὡς ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιβεβαιοῦται. Πολλαὶ τῶν λατρειῶν τούτων ἀνεγνωρίοθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ κράτους χάριν τῶν ξένων, πρὸς οὓς εἶχεν ἐμπορικὰ συμφέροντα, ὅπως καὶ αἱ κοινότητες αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὰς θεαίνας, αἵτινες ἦσαν ἐφάμιλλοι πρὸς τοὺς θεοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐδυσκολεύθησαν οὐκ ὀλίγον οἱ Ἕλληνες διὰ τὴν ἐκλογὴν, ἕως οὗ διαδοχικῶς μετὰ τὴν Διμήτραν, Ἀφροδίτην, Ἀθηνᾶν καὶ τὴν Ἄρτεμιν ἢ μεγάλην Μήτηρ τῶν θεῶν συνεκέντρωσε τὴν πλειονοψηφίαν καὶ κατέστη ἡ ἐπικρατεστέρα μορφή τῆς ἑλληνιστικῆς θρησκείας.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο τῆς μητρολατρείας, ἣτις ἐνεφανίσθη ἐν Μ. Ἀσίᾳ, συνετέλεσεν ἐν μέρει εἰς τὴν ὑπερόχως τιμητικὴν θέσιν, ἣν κατέχει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἡ Θεοτόκος. Μετὰ ταῦτα ὁ Πτολεμαῖος μετεπέμψατο εἰς Ἀλεξάνδρειαν τὸν Εὐμολπίδην Τιμόθεον, ὅστις συνεχώνευσεν τὰ μυστήρια Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος πρὸς τὰ τῆς Διμήτρος καὶ τοῦ Ἰάκχου, ὁ δὲ σοφὸς αἰγύπτιος ἱερεὺς Μανέθων, ἱερογραμματεὺς ἦτοι ἐξηγητὴς τῶν ἱερῶν νόμων, συνέταξε χάριν τῶν Ἑλλήνων τὴν ἱστορίαν τῶν θεῶν καὶ βασιλέων τῆς Αἰγύπτου ἑλληνιστί. Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ ὁ βαβυλώνιος ἱερεὺς Βηρωσσὸς καὶ Φίλων ὁ ἐκ Βύβλου διὰ τὰς παραδόσεις τῆς Χαλδαίας καὶ Συρίας, καὶ οὕτως ἐπὶ δύο αἰῶνας ὁ θρησκευτικὸς κύκλος περιστρέφετο εἰς τὰ Συριακὰ, Φρυγικὰ καὶ Αἰγυπτιακὰ. Ἐν τῇ συμφύρσει ταύτῃ τῶν θεῶν εἰς ἓνα γενικὸν τύπον τὰ ἰδιαίτερα τούτων χαρακτηριστικὰ ἀνελύοντο εἰς ἰσάριθμα σύμβολα τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ διὰ τῆς χαλδαϊκῆς ἀστρολογίας καὶ τῆς μασδαϊκῆς διαρχίας μετετοπίζοντο εἰς τοὺς ἀστέρας, ὅθεν ἐκανόνιζον τὰς τύχας τῶν θνητῶν διεξάγοντες ὡς οὐρανίωνες πλεον τὸν ἀγῶνα τοῦ καλοῦ κατὰ τοῦ κακοῦ. ¹ Ἄλλοτε τοὺς μαγικοὺς ἑλληνικοὺς περιγράφων παπύρους, ἐκδοθέντας ὑπὸ Καρόλου Ρ e i s e n d a n z τῷ 1928, οἵτινες ἐγράφησαν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀστρολογικῆς θρησκείας, ἔγραφον: «ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως εἶναι λίαν διδακτικοὶ οἱ μαγ. πάπυροι περὶ τῆς διαστροφῆς καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. καὶ αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν λαβύρινθον τοῦ πνευματικοῦ βίου στερεῖται τοῦ ἀριαδνείου μίτου, ἦτοι τῆς ἀποκεκαλυμ-

1 Reinach, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 72—73. F. R o b i o n, L'état religion de la Grèce et d'Orient au siècle de Alexandre ἐν Mémoires Acad. des inscript, X, 1, σ. 353, II, σ. 1 ἐ. Kaerst, ἐνθ' ἄνωτ. II, 168-270 Die Religion der hellenist. Frühzeit.

μένης ἀληθείας, ἥτις εἶναι ἢ εἰς τὸν μόνον θεὸν πίσις. Ἐντεῦθεν ἐὰν ἀφαιρέσης τοὺς ὄντως θεσπεσίους ὕμνους εἰς τὸν Ἥλιον, τὴν Σελήνην καὶ τοὺς ἄλλους ἀπλανεῖς καὶ πλανήτας ἀστέρας, τὴν τελετουργικὴν μυσταγωγίαν, ἥτις δὲν ἀφίσταται πολὺ τῆς ἡμετέρας θείας λειτουργίας, τὰ ἄλλα εἶναι μαγγανεία καὶ ἀηδὴς ἀγυρτεία, ἥτις συνεχίζεται μέχρι σήμερον ὑπὸ τῶν Ἀθιγγανίδων, καὶ δυστυχῶς ἡ τοιαύτη τερατώδης μαγεία εἶναι ἡ μόνη θρησκεία τοῦ πολλοῦ λαοῦ.¹ Ὅλα ταῦτα ἡλίου φαεινότερον ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχασε τὸν δρόμον καὶ διὰ τῶν λοξοδρομιῶν καὶ ἀτραπῶν περιπλανᾶται καὶ βαίνει κατὰ κρημνόν. Εἰς ὅλα τὰ θρησκευτικὰ ταῦτα συστήματα δὲν παρατηρεῖται πλέον ἢ γαλήνιος ἐκείνη καὶ ἐμφανὴς οἰκειότης αὐτοῦ μετὰ τοῦ θεοῦ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Δρούζεν. Ἄλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προσφέρωσιν αὐτῷ ὅλοι οἱ σοφοὶ τοῦ κόσμου, οἱ μάγοι καὶ τερατουργοί, τὴν ἀλήθειαν τὴν ἀπόλυτον, ἀποστέλλει ἄνωθεν ὁ «πατὴρ τῶν φώτων». Ὁ πανάγαθος θεὸς δὲν ἠθέλησε νὰ ἀφήσῃ τὸ πλάσμα αὐτοῦ εἰς χεῖρας τοῦ διαβόλου. Ἦδη ἄρχονται νὰ ἀναφαίνωνται αἱ ἀρχαὶ τῶν προσδοκιῶν ἐκ τοῦ συγκεχυμένου χάους, ὅπερ ἀποκαθαίρεται τῶν ποικίλων ἐπιδράσεων καὶ ἡ ἀγωνιῶσα ψυχὴ συγκεντροῦται εἰς ἑαυτήν. ἄρχεται ὁ ἐσωτερικὸς αὐτῆς βίος, καὶ ἀναζητεῖται νέα θρησκεία πρὸς θεραπείαν τῶν ὑψηλοτέρων τάσεων τῆς ψυχῆς, ὡς οὔτε ἡ ἀρχαία θρησκεία οὔτε ἡ φιλοσοφικὴ δρᾶσις ἐν τῷ συνόλω ἠδυνήθη νὰ θεραπεύσῃ. πάντες «τρέπονται μετὰ ζήλου ἀεὶ αὐξανομένου πρὸς τὸ ἔδαφος τῆς ἠθικῆς, ἡ δὲ ὑποτύπωσις τῆς εἰκόνας τοῦ σοφοῦ, τοῦ ιδεώδους ἠθικοῦ, ἀποβαίνει τὸ κέντρον πάσης περαιτέρω προσπαθείας». ² Πάλιν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἑαυτοῦ, διὰ τῆς ἠθικῆς ἀναγεννήσεως, ἠδυνήθη νὰ εὔρη τὴν ὁδόν, ἥτις ἄγει εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐπειδὴ αὐτὸς δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνέλθῃ, κατέβη αὐτὸς ὁ θεὸς εἰς τὴν γῆν, «ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου». Πάλιν διὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας εὔρε τὴν ὁδόν, ὅθεν εἶχεν ἐκτροχιασθῆ. Καὶ τὸ ἀγαθὸν τοῦτο πάντως ὀφείλεται εἰς τὴν μακεδονικὴν κατάκτησιν, ἥτις μετεφύτευσε εἰς τὴν Ἀνατολήν τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν, καὶ μετεμόρφωσε τοὺς βαρβάρους λαοὺς. Διότι τί θὰ ἦσαν οὗτοι ἄνευ τῆς

1 Ἱστορικὴ βιβλιογραφία, τὰ φυτικὰ καὶ αἱ συναφεῖς ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ παρόντος, ἥτοι φαρμακολογία, λατρικὴ, διαιτητικὴ, ἀλχημεία, ἐρμητικὴ, μαγεία, ἀστρολογία, λιθολογία, μεταλλευτικὴ, χρωματολογία, ἄρωματικὴ κτλ. Ἀθῆναι 1941, σ. 287.

2 Ἐπιγ. Β', σ. 201. καὶ ὁ B e l o c h ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἐποχὴν ἦν τόσῳ μέγα καὶ γενικόν, ὅσῳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην πρὸς ἄσκησιν αὐτῆς ἀποτελεσματικὴν καὶ ἀπόκτησιν τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ (IV, 1, σ. 535).

παρουσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ; ὅτι εἶναι σήμερον οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Κινέζοι μετὰ δύο χιλιάδας ἔτη. Διὰ τῶν Μακεδόνων οἱ Ἀνατολίται ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἑλλην. πνεύματος, ἐπεκοινωνήσαν ἀλλήλοις, ἐγνωρίσθησαν καὶ ἀπετέλεσαν ἐν τῇ ἀτέρμονι ἐκείνῃ αὐτοκρατορίᾳ μίαν ἀπέραντον κοινωνίαν. λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι συνῆλθον περὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν «ἐν φιλοτησίῳ κρατῆρι», ἐγεύθησαν τῶν κοινῶν ἀγαθῶν καὶ ἐμαγεύθησαν ἐκ τῆς γλυκύτητος τῆς ἑλληνικῆς πανδαισίας. Οὕτω διὰ συγκρητισμοῦ, θεοκρασίας καὶ τῆς συγκράσεως ἐν γένει τῶν λαῶν παρήχθη ἀληθινὴ «Κοινωνία τῶν ἐθνῶν», οὐχὶ σαθρὸν πολιτικὸν κατασκευάσμα ὡς ἡ μακαρία τῇ λήξει, ἡ εὐρωπαϊκὴ. Ἦτο πράγματι παλιγγενεσία πλήρης καὶ τελεία, ἐξ ἧς προέκυψεν εἰς μέσον νέος κόσμος, νέα ἰδέαι, νέα θρησκεία, μεταβατικὴ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀπὸ τῆς πολυθεΐας εἰς τὸν μονοθεϊσμόν, ἀπὸ τῆς νήσου τῶν μακάρων εἰς τὸν παράδεισον τῆς Ἑδέμ. Διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παιδαγωγηθέντες οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, ἀνυψωθέντες διὰ τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας καὶ ποιήσεως καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας μυηθέντες συνηδελφώθησαν πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ συνεδέθησαν διὰ τῆς κοινῆς γλώσσης, δι' ἧς ἔμελλε νὰ λαλήσῃ πρὸς αὐτοὺς ὁ σαρκωθείς λόγος, διεμόρφωσαν τὴν ἑλληνιστικὴν κοινωνίαν, ἣτις ὑπῆρξε τὸ πρόπλασμα τῆς χριστιανικῆς καὶ οἱ Μακεδόνες οἱ προάγγελοι τοῦ χριστιανισμοῦ.

III. Οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι πρόδρομοι τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ στωικὴ θεολογία καὶ ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν.

1. Καὶ ἤδη ἀίψωμεν ἐν βλέμμα πρὸς τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους. Τί οὗτοι ἔπραττον ἐναντι τῆς γενικῆς ἐξαχρεϊώσεως; Ἡ ἑλληνικὴ διανόησις, ἡ διὰ καταπλησσοῦσης μεγαλοφυΐας διασχίσασα τὸν γνόφον τῶν ἀπορρητῶν, καὶ ἀνακαλύψασα τὸν «νοῦν» τὸν διακοσμήσαντα τὰ πάντα καὶ τὴν συντηροῦσαν αὐτὰ θεῖαν πρόνοιαν, ἔμεινε ξένη καὶ ἐν ἀγνοίᾳ ὡς πρὸς τὴν μέλλουσαν νὰ ἐπιλάμψῃ εἰς τὸν κόσμον ἀλήθειαν τοῦ χριστιανισμοῦ; δὲν διέκρινεν ἄρα τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἔμελλε ν' ἀνατρέψῃ τὰ θεμέλια τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ νὰ ἀναδημιουργήσῃ τὸν κόσμον οὐχὶ πλέον διὰ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ διὰ τῆς οὐρανοπέμπτου ἀληθείας; Κατὰ τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας, ὁ «σπερματικός λόγος», οἰκονομῆρες τινες, δραπεταὶ τοῦ οὐρανοῦ φωτός, διεσελάγισαν τὸν νοῦν τῶν Ἑλλήνων σοφῶν περὶ τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν. Ἐντεῦθεν οὗτοι φωτισθέντες ὡς δι' ἐμπύρου ἐναύσματος, διὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐσημάτισαν φλόγα ἀνακαθάρασαν καὶ ἀγνίσασαν τὴν τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν καὶ προπαρασκευάσαν

εἰς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ διὰ τοῦ παραδείγματος, αὐτῶν χειραγωγήσαντες τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς· δικαίως ἄρα ἐκλήθησαν οὗτοι πρὸ Χριστοῦ χριστιανοί, ὡς ὀνομάζει ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστίνος «πάντας τοὺς κἄν ὁπωσδήποτε κατὰ λόγον βιοῦν σπυρδαζοντας» (Ἀπολ. Β', 15), καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς Χριστὸν προπαιδεῖα καὶ προγύμνασις. «καταφαίνεται τοίνυν προπαιδεῖα ἢ ἐλληνική... φιλοσοφία δέον ἤκειν εἰς ἀνθρώπους οὐ κατὰ προηγούμενον, ἀλλ' ὄν τρόπον οἱ ὑετοὶ καταρρήγνυνται εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν.»¹ Αὕτη ἐδόθη τοῖς Ἑλλησίν ὡς «διαθήκη οἰκεία καὶ ὑποβάθρα» εἰς τὴν θεϊαν γνῶσιν προβιβάζουσα αὐτοὺς διὰ τῶν κατὰ ἔθνη διανεμημένων ἀγγέλων.² Καὶ πράγματι ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς φιλόσοφοι «τῇ ψυχῇ ἐκνήψαντες ἐξ αὐτῶν (τῶν δαιμόνων) εἶπον ἀκόλουθα τοῖς προφήταις εἰς μαρτύριον αὐτοῖς τε καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις περὶ τε θεοῦ μοναρχίας καὶ κρίσεως καὶ τῶν λοιπῶν, ὧν ἔφθασαν»,³ καὶ περιέλαμψεν αὐτοὺς ἀστραπιαῖον σέλας, φῶς ὑπὸ ἀγνώστου χειρὸς πληχθείσης τῆς καρδίας αὐτῶν, ἀντίχησαν τόνους ξένους καὶ μυστηριώδεις, φρουανάκρουσιν τοῦ ὕμνου, ὃν ἔμελλε νὰ ἀναμέλψῃ ἢ ἀνθρωπότης πρὸς τὸν ἐνανθρωπήσαντα θεὸν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης, ὃν προεκήρυξαν οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοί. Ὁ Σωκράτης προεφοίβαζε τὴν ἐπὶ γῆς ἐπιδημίαν αὐτοῦ, ὅταν ἔλεγεν εἰς τοὺς νωχελεῖς Ἀθηναίους: «καθεύδοντες ἂν διατελοῖτε τὸν λοιπὸν βίον, εἰ μὴ τινα θεὸς ἐπιπέμψῃ κηδόμενος ὑμῶν».⁴ Καὶ ὁ ὑψηπέτης μαθητὴς αὐτοῦ διὰ τῆς ιδεολογίας καὶ ῥοπῆς πρὸς τὸ ἀπόλυτον καὶ ὑπεραισθητὸν προπαρασκευάζει μακρόθεν κατὰ τὸν Croiset τὸν χριστιανισμόν. Λέξεις τινὲς καὶ ἔννοια παρα-

1 Κλήμεντος Στρωμ. Α', 287 ε. καὶ ἐν Προτρεπτ. 56 «οὐκ ἀπεκρύβη εἰς τινὰς ὁ λόγος, φῶς ἐστὶ κοινόν, ἐπιλάμπει πᾶσιν ἀνθρώποις».

2 Αὐτ. Γ', 8, 67, τόμ. III Klotz, Ζ', σ. 138. Ζ', σ. 702.

3 Θεόφιλος πρὸς Αὐτόλυκον βιβ. II, σ. 378 Α. Κατὰ Κλήμεντα, ἐνθ. ἀνωτ. «οὗτός ἐστιν ὁ διδοὺς καὶ τῶς Ἑλλησι τὴν φιλοσοφίαν διὰ τῶν ὑποδεεστέρων ἀγγέλων... σωτὴρ γὰρ ἐστὶν οὐχὶ τῶν μὲν, τῶν δ' οὐ, πρὸς δὴ ὅσον ἐπιτηδειότητος ἕκαστός εἶχε, τὴν ἑαυτοῦ διένειμεν εὐεργεσίαν, Ἑλλησί τε καὶ βαρβάροις».

4 Ἀπολογ. 18, σ. 31 Α. Εἰς τὸν Β' Ἀλκιβιάδην φέρεται ὁ Σωκράτης συνδιαλεγόμενος περὶ ἐλευσεως παιδαγωγοῦ, ὅστις θά διδάξῃ τοὺς ἀνθρώπους τὰ δέοντα καὶ ἐπιλέγει: «ἀνάγκη ἐστὶ περιμένειν, ἕως ἂν τις μάθῃ ὡς δεῖ πρὸς θεοὺς καὶ πρὸς ἀνθρώπους διακεῖσθαι» (κεφ XIII). καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης ἐρωτᾷ: «πότε οὖν παρέσται ὁ χρόνος οὗτος, ὃ Σώκρατες, καὶ τίς ὁ παιδεύων; ἥδιστα γὰρ ἂν μοι δοκῶ ἰδεῖν τοῦτον τὸν ἀνθρωπῶπον τίς ἐστίν» (κεφ. XIV). καὶ ἐκεῖνος ἀπαντᾷ, ὅτι πρὸς κατανόησιν τούτου δέον νὰ ἀποκαθάρῃ τὸν νοῦν καὶ νὰ ἐξαγνισθῇ. ἀκούσας δὲ περὶ τῆς ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων προνοίας τοῦ ἐλευσομένου παιδαγωγοῦ λέγει, «εἰς τότε τοίνυν καὶ τὴν θυσίαν ἀναβάλλεσθαι κράτιστον εἶναι μοι δοκεῖ... θεοῖς δὲ πάντα τὰ νομιζόμενα τότε δώσομεν, ὅταν ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἐλθοῦσαν ἴδω· ἤξει δὲ οὐ διὰ μακροῦ τούτων θελόντων» (αὐτ.).

δόξως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἠχοῦσιν ἑκατέρωθεν, ὥστε νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι καὶ ἐξ ἀποστάσεως ἔκαμνε τὴν ἐντύπωσιν εἰς τὰ περὶ Χριστοῦ προαναγγελθέντα πατρὸς τῆς ἐκκλησίας, μᾶλλον δὲ προφήτου, ὅτε γράφει: «ἐροῦσι δὲ τάδε, ὅτι οὕτω διακείμενος ὁ δίκαιος μαστιγώσεται, στρεβλώσεται, δεθήσεται. . . τελευτῶν πάντα κακὰ παθῶν ἀνασκινδυλευθήσεται». ¹

2. Δὲν νομίζει τις, ὅτι ἀκούει τὸν μεγαλοφωνότατον Ἡσαΐαν; «τὸν νῶτόν μου ἔβωκα εἰς μάστιγας, τὰς δὲ σιαγόννας μου εἰς ῥαπίσματα» (ν', 6) καὶ «ἀδοξήσει τὸ πρόσωπον αὐτοῦ παρ' ἀνθρώπου καὶ τὸ εἶδος αὐτοῦ παρὰ τῶν υἱῶν τῶν ἀνθρώπων» (νβ', 44), ταῦτα περὶ τοῦ Χριστοῦ προφητεύοντα; Ὁ Ὠριγένης (κατὰ Κέλσου ς', 6) ἐλέγχων αὐτὸν ὅτι πάντα τὰ ἄλλα ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος εἶπεν, ὅσα ἐνόμιζεν ἐναντία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ παρέλιπεν ὅσα δὲν συνέφερον αὐτῷ καὶ δὴ τὴν πρὸς Ἑρμείαν καὶ Κορίσκον ἐπιστολὴν αὐτοῦ, ἐν ἣ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο λέγει: «καὶ τούτων πάντων θεὸν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μενόντων, τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ αἰτίου πατέρα καὶ κύριον ἐπομνύντας, ὃν, ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν, λέγει, ἐσόμεθα πάντες σαφῶς εἰς δύναμιν ἀνθρώπων εὐδαιμόνων». Εἶναι ἀξία θαυμασμοῦ ἢ διορατικότης καὶ μεγαλοφυΐα τοῦ Πλάτωνος ὡς καὶ ἄλλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, οἵτινες προησθάνθησαν ὄντως τὸν μέλλοντα λυτρωτὴν καὶ σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ ἐν μέσῳ τῆς εἰδωλομανίας καὶ παραφροσύνης τῶν ἄλλων διεκήρυξαν τοιαύτας ὑψίστας ἀληθείας, ποδηγετοῦντες τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὸ φῶς τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Δικαίως ὁ δυτικὸς ἀπολογητὴς Μινούκιος Φήλιξ ἔγραφεν, ὅτι ἢ οἱ χριστιανοὶ εἶναι φιλόσοφοι ἢ οἱ φιλόσοφοι ὑπῆρξαν ἤδη πρὸ Χριστοῦ χριστιανοί.² Τοσαύτη ἁρμονία παρατηρεῖται μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὥστε σχεδὸν παρὰ τοῖς πατέρι τῆς ἐκκλησίας ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου ἀποφαινομένου: «οὐχ ὅτι ἀλλότρια ἔστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων Στωικῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων· ἕκαστος γὰρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θεοῦ λόγον τὸ συγγενὲς καλῶς ὀρῶν ἐφθέγγετο». Οὗτος ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν συνάφειαν τοῦ λογικοῦ πρὸς τὸν ἀποκαλυφθέντα λόγον,

1 Πολ. Ι, 361—362. Περὶ τῶν σχέσεων Πλάτωνος καὶ χριστιανισμοῦ βλ. C. A c k e r m a n n, The christian element in Plato and platon. philosophy, Edinburg 1860. F. H a v e t. Origines du christianisme, τόμ. Ι, (ὀλόκληρον κεφάλαιον).

2 Exposui opiniones omnium ferne philosophorum, quibus illustrior gloria est, deum unum multis licet designare nominibus, ut quivis arbitretur, aut nunc christianos philosophos esse aut philosophos fuisse jam tunc christianos (Octav. 20).

ὅστις κατὰ *Πλωτῖνον* εἶναι «νοῦς, εἰκὼν τοῦ ἐνός», καὶ ἐπειδὴ ἡ ὑψίστη ἀρχή, ὁ θεός, δὲν ἐπεμβαίνει εἰς μεταβλητὰ πράγματα, παρεμβάλλονται οἱ «σπερματικοὶ λόγοι». Οὗτοι εἶναι οἱ παράγοντες τῆς ἐν χρόνῳ ἐξελίξεως τοῦ κόσμου ἢ αἱ ἰδέαι, ὧν τὴν ἐνότητα ἀποτελεῖ ὁ λόγος. Τοιοῦτος λόγος ἐνταῦθα νοεῖται ὁ πνευματικῶς ἐπιδρῶν πρὸς φωτισμὸν τοῦ νοῦ.¹ Καὶ ὄντως ὁ ἐκ τῶν πρώτων οὗτος ἀπολογητῶν κατώρθωσε νὰ συμβιβάσῃ ὡς φιλόσοφος τὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸν χριστιανισμὸν καὶ νὰ ἀποδείξῃ κοινὴν τὴν ἀρχήν.

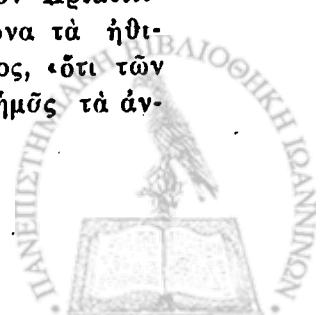
Τόσον δὲ οἱ πρῶτοι «λόγιοι» κήρυκες τοῦ εὐαγγελίου ἐφωρῶντο ἀνθολογοῦντες ἐκ πλατωνικοῦ λειμῶνος, ὥστε ὁ ἐκ τῶν 70 ἀπυστόλων Ἀπολλῶς ἐκήρυττεν ἐν Ἐφέσῳ τὰς πλατωνικὰς ἰδέας, γνωστὰς αὐτῷ ἐκ τοῦ *Φίλωνος*.² Προσεπάθουν οὗτοι νὰ ἐκμαιεύσωσιν ἐκ τῶν φιλοσόφων χριστιαν. ἰδέας πιστεύοντες, ὅτι θεολογήσαντες ἐκεῖνοι «τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις, ἀλληγορίαις τε αὐτὰ καὶ μεταφοραῖς παραδεδώκασιν» (ὅτι δηλ. ἐποίει ὁ λοξίας Ἀπόλλων χρησιμοδοτῶν).³ Τὸ δὲ ἀληθές εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς δύο ἢ τρεῖς πρό Χριστοῦ αἰῶνας ἡ φιλοσοφία περιορίζετο εἰς τὰ «δυνατὰ ὠφέλιμα» δηλ. εἰς ἀπλὴν ἠθικολογίαν, ἐκ τῆς ἐξῆς πρακτικῆς σκέψεως ὁρμωμένη: «τοὺς μέντοι περὶ τῆς φύσεως λόγους πᾶν τοῦναντίον μήτε καταληπτοὺς εἶναι μήτ', εἰ καὶ ὀφθεῖεν, ὄφελος ἔχειν τι... οὐ χαλεποὺς οὐδ' ἀδυνατούς μόνον, ἀλλ' καὶ ἀσεβεῖς καὶ τοῖς νόμοις ὑπεναντίους· τοὺς γὰρ ἀξιούν μηδ' εἶναι θεοὺς τὸ παράπαν, τοὺς δὲ τὸ ἄπειρον ἢ τὸ ὄν ἢ τὸ ἐν καὶ πάντα μᾶλλον ἢ τοὺς νομιζομένους».⁴

1 Ἀπολογ. Β', ἐκδ. Βενετίας σ. 101B.

2 R e i n a c h, Orpheus, Paris 1925, σ. 367. Οὗτος ἦν ὁ «λόγιος» Ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαῖος, γνωστὸς ἐκ τῶν Πράξεων (ιη', 24) καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου.

3 *Κλήμης*, Στρομ. Ε', κεφ. 1, 21, K l o t z, τόμ. III, σ. 17. Ἐν τέλει τοῦ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων λόγου ὑπενθυμίζομεν τῷ ἀναγνώστῃ καὶ τὸ τι ἐφρόνουν οἱ Ῥωμαῖοι περὶ χριστιανισμοῦ, ὄν τὸσφ μανιακῶς οἱ αὐτοκράτορες αὐτῶν κατεδίωξαν. Ὁ *Τάκιτος* ὀνομάζει ὀλεθρίαν δεισιδαιμονίαν (exitiabilis superstitio), ὁ *Σουετώιος* δεισιδαιμονίαν, τοὺς δὲ χριστιανούς μάγους (vita C l a u d i 25, vita N e r o n i s 16), ὁ *Πλίνιος* φαύλην δεισιδαιμονίαν (superstitio prava) καὶ τιμωρίας ἀξίαν (βιβ. X, epist. 97).

4 *Εὐσ.* Εὐαγγ. προπ. XV, 627, 10, 11. Ταῦτα ἐφρόνουν οἱ περὶ τὸν Ἀγρίαιππον τὸν Κυρηναῖον καὶ εἰτα οἱ περὶ τὸν Χίον Ἀρίστωνα «ὡς δέοι μόνα τὰ ἠθικὰ φιλοσοφεῖν» καὶ ἐπάγονται τὸ κῦρος τοῦ *Σωκράτους* δογματίζοντος, «ὅτι τῶν ὄντων τὰ μὲν ὑπὲρ ἡμᾶς εἶη, τὰ δὲ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς, μόνα δὲ πρὸς ἡμᾶς τὰ ἀνθρώπινα».

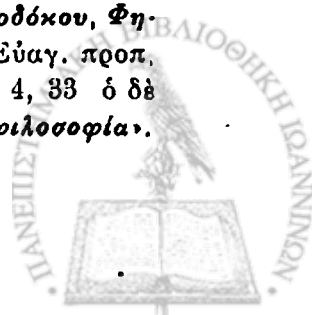
3. Έκ τούτων τρανώς αποδείκνυται, ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι και ποιηταί έξαρθέντες ύπέρ τὰ δρώμενα και «τῇ ψυχῇ ἐκνήψαντες εἶπον ἀκόλουθα τοῖς προφήταις εἰς μαρτύριον αὐτοῖς τε και πᾶσιν ἀνθρώποις περί τε θεοῦ μοναρχίας και τῶν λοιπῶν». Παρά πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων τῶν τε ἔσω και τῶν θύραθεν ἀναφέρεται ἡ γνώμη, ὅτι οἱ φιλόσοφοι *Έλληνες ἐσφετερίσθησαν τὰς πρώτας αὐτῶν γνώσεις παρά τῶν σοφῶν τῆς Ἀνατολῆς.* Ὁ Ἡράκλειτος π.χ. ψέγει τὸν Πυθαγόρα, ὅτι περιηγησάμενος διαφόρους χώρας ἠντλησεν ξένην σοφίαν μάλιστα οὐκ ἐν πᾶσιν ἔγκριτον «ἱστορίην ἠσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων και ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφὰς ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην» (Ἀπόσπ. 127). Ὁ δὲ Ἰώσηπος φέρει και ἄλλην μαρτυρίαν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Πυθαγόρου γραφείσης παρ' Ἐρμίππου, ὅστις ὁμολογεῖ ἀλήθειαν, οἷαν δυσκόλος ἀκούει τις ἀπὸ στόματος Ἑλλήνος: «λέγεται γὰρ ἀληθῶς ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος πολλὰ τῶν παρά Ἰουδαίοις νομίμων εἰς τὴν αὐτοῦ μετενεγκεῖν φιλοσοφίαν».¹ και συμπληροῖ ὁ ἐθνικιστὴς Ἰουδαῖος, λέγων, ὅτι και οἱ ἄλλοι «σοφώτατοι παρ' Ἑλλησιν» τὰς περί θεοῦ ἀρχὰς παρὰ Μωϋσέως «ἐδιδάχθησαν» (Β', 16, 168), και φαινομενικῶς μὲν οὗτοι διεφύλαττον τὰ πάτρια «ἐν δὲ τοῖς γράμμασι και τῷ φιλοσοφεῖν ἐκείνῳ κατηκολούθησαν, ὅμοια μὲν περί θεοῦ φρονοῦντες, εὐτέλειαν δὲ βίου και τὴν πρὸς ἀλλήλους κοινωνίαν διδάσκοντες» (39, 281). Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξαν πρὸ παντὸς οἱ πρῶτοι ἀπολογηταί. Οὗτοι ἀντικρούοντες τοὺς ἐθνικοὺς ἐγκανυμένους ἐπὶ σοφία και παρουσιάζοντας τὴν πεζότητα τοῦ Εὐαγγελίου πρὸ τῆς ὑψηλοῦ φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, ἀπεδείκνυον, ὅτι ἐν τε τῇ φιλοσοφίᾳ και ταῖς τέχναις οὐδὲν ἴδιον εἶπον οἱ Ἑλληνες, ἀλλὰ τὰ πάντα ἐκλεψαν παρά τῶν ξένων. Εἰς τοῦτο ἀναφέρομεν δύο δοκίμους συγγραφεῖς ἐκκλησιαστικούς, τὸν εἰρημένον Θεόφιλον, γράψαντα περί τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρὸς «ἐταῖρον» αὐτοῦ, τὸν *Αὐτόλυκον*, ὅστις ὡς εἰδωλολάτρης ᾧ ἴτερε τὸν φίλον χριστιανὸν ὄντα και οὕτω φρονοῦντα. «μεταγενέστεροι γενόμενοι οἱ ποιηταί και φιλόσοφοι ἐκλεψαν ἐκ τῶν ἀγίων γραφῶν εἰς τὸ τὰ δόγματα αὐτῶν ἀξιόπιστα γεννηθῆναι» (Α' 19). Και ὁ Ἰουστίνος ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν μαρτυριῶν λέγει: «Πυθαγόρας και Πλάτων και ἄλλοι τινὲς ἐν τῇ Αἰγυπτῷ γενόμενοι και ἐκ τῆς Μωϋσέως ἱστορίας ὠφελήθεντες ὕστερον ἐνάντια τῶν πρότερον μὴ καλῶς περί θεοῦ δοξάντων αὐτοῖς ἀπεφήναντο» (Παραίν. πρὸς Ἑλληνας ιη'). Δριμύτατα ἐν τῷ λόγῳ «πρὸς Ἑλληνας» ἐπιτίθεται κατ' αὐτῶν ὁ *Ρατιανός*, ὅστις θαυμάζεται ἐπὶ τῇ ἐγκυκλοπαιδικῇ μορφώσει. Ὅμιλεῖ περί καταγωγῆς τῆς θεησκείας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀστρο-

¹ Κατ' Ἀπλίωνος Α', 22, 165. ὁ Διογ. Λαέρτ ἀποκρούει ταῦτα εἰς τὸ προσίμ.

νομίας καὶ ἐν γένει περὶ πάσης ἐπιστήμης καὶ τέχνης, ὥστε ὁ λόγος οὗτος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρῶτον δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν. Ἐκ τοῦ προοιμίου δύναται νὰ ἐννοήσῃ τις τὸ πνεῦμα τοῦ Πατριοῦ. «Μὴ πάνυ φιλέχθρως διατίθεσθε, γράφει, πρὸς τοὺς βαρβάρους, ὧ ἄνδρες Ἑλληνες, μηδὲ φθονήσητε τοῖς τούτων δόγμασιν· ποῖον γὰρ ἐπιτήδευμα παρ' ὑμῖν τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτήσατο;» Καὶ ἀρχεται ἀπὸ τῆς μαντικῆς, μαγείας, γραμμάτων, ἱστορίας, τεχνῶν κτλ. Ἐπὶ τὸν Μωϋσῆν ἐρχόμενος θεωρεῖ αὐτὸν μᾶλλον ἀξιόπιστον, ὡς πρεσβύτερον πάντων τῶν προειρημένων Ἑλλήνων, ἡρώων, δαιμόνων, ποιητῶν κτλ.¹ ἢ τοὺς Ἑλληνας, οἵτινες παρ' αὐτοῦ «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν» ἔλαβον τὰ δόγματα· «πολλοὶ γὰρ οἱ κατ' αὐτοῦ σοφισταὶ κεχορημένοι περιεργία τὰ ὅσα παρὰ τῶν κατὰ Μωϋσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων ἔγνωσαν καὶ παραχαράττειν ἐπειράθησαν, πρῶτον μὲν ἵνα τι λέγειν ἴδιον νομισθῶσι, δεύτερον δὲ ὅπως, τὰ ὅσα μὴ συνίεσαν διὰ τινος ἐπιπλάστου ῥητολογίας παρακαλύπτοντες, ὡς μυθολογίαν τὴν ἀλήθειαν παραπρεσβεύωσι» (αὐτ. 40, σ. 152). Ἡμεῖς χωρὶς νὰ διαμφισβητήσωμεν, ὅλα τὰ περὶ λογοκλοπίας τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, δεχόμεθα, ὅτι αἱ περὶ θεοῦ καὶ τῶν ὑψίστων ἀληθειῶν ἰδέαι εἴτε ἀπὸ βιβλίων εἴτε ἐκ παλαιότητος παραδόσεως οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ κύκλοφορῶσιν εἰς τὸν κόσμον πρὸς ἔλεγχον καὶ χειραγωγίαν τῶν ἀνθρώπων, «οἵτινες μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα» (Ῥωμ. α', 25). Αἱ μεγάλαι ἀλήθειαι εἶναι ἔμφυτοι εἰς πάντα ἄνθρωπον, ἐσμὲν κατὰ τοῦτο θεοδίδακτοι καὶ φέρομεν μεθ' ἑαυτῶν τὸν θησαυρὸν τοῦτον τῶν γνώσεων, ὡς ἀπόμοιραν τῆς θείας ἡμῶν κατὰ Πλάτωνα καταγωγῆς. Ἄλλως οἱ Ἑλληνες σοφοὶ δὲν ἦτο δυνατόν ἐν τῇ μεγαλοφυΐᾳ αὐτῶν νὰ μὴ προεμάντευον ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν δημιουργὸν καὶ ἐκ τοῦ κάλλους τὸν καλλιτέχνην· «τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε αἰδῖος δύναμις καὶ θεϊότης, εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους» κατὰ Παῦλον (αὐτ. 20). Προηγόρευσε δὲ καὶ ὁ Σολομὼν ἐν Σοφίᾳ (ιγ', 5) «ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀναλόγως ὁ δημιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται» παρὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ προφητάνακτος διδαχθεῖς, ὅστις ἔψαλλε τὸ ἀξιύμνητον: «οἱ οὐρανοὶ διη-

¹ Κατωτ. ἐν κεφ. 41, ἔκδ. Otto, Jena 1851, σ. 154 γράφει: «ὡς οὐχ Ὀμήρου μόνον πρεσβύτερός ἐστιν ὁ Μωυσῆς, ἐτι δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ συγγραφέων, Λίνου, Φιλάμμωνος, Θαμύριδος, Ἀμφίλωνος, Μουσαίου, Ὀρφέως, Δημοδόκου, Φημίλου, Σιβύλλης, Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητὸς κτλ.» Ὁ δὲ Εὐσέβιος ἐν Εὐαγ. προπ. λέγει, ὅτι ὁ Μωυσῆς ὑπῆρξε τοῦ Ὀρφέως διδάσκαλος. βλ. ἰδίως ἐν 10, 4, 33 ὁ δὲ Κλήμης, Στρομ. Α', 10 «πάσης σοφίας ἀρχαιοτάτη ἢ καθ' Ἑβραίων φιλοσοφία».

γούνται δόξαν θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα». ¹ Αὐτὴ εἶναι ἡ λεγομένη *φυσικὴ θρησκεία* ἢ θεολογία, ἡ πρεσβεύουσα τὰς μεγάλας ἀληθείας περὶ ἑνὸς θεοῦ, τῆς προνοίας, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, καὶ ἐκ τῆς σκοπιμότητος τῶν ὄντων ἀποδεικνύουσα τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ. Εἰσηγητῆς ταύτης ὑπῆρξεν ὁ στωικὸς *Χρῦσιππος*: ἀλλὰ καὶ ὁ *Ζήνων* ἐδίδασκεν, ὅτι ὁ θεὸς δημιουργὸς καὶ πατὴρ πάντων προνοεῖ διὰ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, ὃν κατὰ σοφίαν διοικεῖ. ² Κατὰ τὸν *Ἐγελον* «τὸ γνῶρισμα τῆς φυσικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἐνότης τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, καθ' ἣν ἡ φύσις λαμβάνεται ἐν τῇ ἀρχῇ οὐχὶ ὡς ὄλον, ἀλλὰ ὡς μερικὴ ὑπαρξις. Τοῦτο τὸ ὀρισμένον φυσικὸν στοιχεῖον, ὁ οὐρανὸς ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ἥλιος, τὸ ζῶον, ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο τὸ ἄμεσον φυσικόν, λαμβάνεται ὡς θεός». ³ Ὁ *Ἀριστοτέλης* μᾶλλον καταστοχαζόμενος τοῦ ἀκριβοῦς ἐκάλεσε θεολογίαν τὴν πρώτην φιλοσοφίαν· διότι ὁ θεὸς νοεῖται ὡς ἡ πρώτη αἰτία τῶν ὄντων, εἶτα ἐν τῇ Δύσει ὠνομάσθη φυσικὴ θεολογία (*theologia naturalis*) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν (*theologia christiana*) ⁴. Περὶ τῆς φυσικῆς καὶ ἀλληγορικῆς θρησκείας ὁ *Εὐσέβιος* γράφει: «τοιαῦτα ἦν τὰ τῆς παλαιᾶς θεολογίας, ἦν μεταβαλόντες νέοι τινές... τήνδε τὴν φυσικωτέραν τῆς περὶ τῶν θεῶν ἱστορίας δόξαν εἰσηγήσαντο, σεμνοτέρας εὐρεσιλογίας τοῖς μύθοις προσεπινοήσαντες ἐπὶ φυσικὰς διηγήσεις καὶ θεωρίας τοὺς μύθους μετεσκευάσαντο, τὰ θρηπτικά καὶ ἀξητικά τῆς τῶν σωμάτων φύσεως ταῦτ' εἶναι τὰ διὰ τῶν μύθων δηλούμενα. ἔνθεν καὶ ἀνιόντες καὶ οἶδε τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἐπεφήμισαν, οὐκ αὐτὸ μόνον ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἄστρα, προσέτι δὲ καὶ γῆν καὶ ὕδωρ, ἀέρα τε καὶ πῦρ, τὰ τε ἐκ τούτων συγκρίματά τε καὶ ἀποτελέσματα, καὶ μὴν καὶ τοὺς ὠραίους ἀπὸ τῆς γῆς καρποὺς καὶ τὰ λοιπὰ τῆς ξηρᾶς καὶ ὑγρᾶς τροφῆς βλαστήματα... βεβιασμένον καὶ οὐκ ἀληθῆ

¹ Ἐξεπίτηδες παρετάξαμεν τὰ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης παράλληλα, ἵνα δείξωμεν εἰς τοὺς θρησκευτολόγους τῆς Γερμανίας, ὅτι ὁ *Παῦλος* δὲν ἠρύσθη ἐκ τῶν φιλοσόφων τὴν γνώμην αὐτοῦ.

² Τὴν περὶ θεοῦ φυσικὴν ταύτην γνώσιν ἠρνεῖτο ὁ *Εὐνόμιος* καθ' οὗ ὁ *Μ. Βασίλειος* ἔγραψεν.

³ *Κωνσταντίνου Λογοθέτου* καθ. τῆς φιλοσοφίας, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου, Ἀθήναι 1939, σ. 355.

⁴ Ὁ *Εὐγένιος Βούλγαρις*, ἐκλεκτικὸς καὶ αὐτὸς φιλόσοφος, προσεπάθησε νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν θρησκείαν, ὡς ἀρχιερεὺς μάλιστα, καὶ ἀποκρούων τοὺς διατεινομένου, ὅτι δύνανται νὰ ἔχωσι διπλὴν πίστιν, δογματίζοντες ὡς φιλόσοφοι ἐναντία πρὸς τὴν θρησκείαν, εἰσάγει πρὸς τῇ ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ τὴν φυσικὴν θεολογίαν. καὶ ἡ μὲν εἶναι ἀνωτέρα ἐρεῦνης ἢ δὲ εὐπρόσδεκτος εἰς τὸν φιλόσοφον σχηματίζουσα ἐκ τῶν ὀρωμένων κοινὰς ἐννοίας (Λογικὴ σ. 81).

τῶν μύθων τὸν καλλωπισμὸν εἰσηγησάμενοι» (Εὐαγγ. προπ. II, 5, 16 ε.). Καὶ ἐκ τοῦ Πλουτάρχου: «ὅτι μὲν ἡ παλαιὰ φυσιολογία καὶ παρ' Ἑλλησι καὶ βαρβάρους λόγος ἦν φυσικὸς ἐγκεκρυμμένος μύθος, τὰ πολλὰ δι' αἰνιγματιῶν καὶ ὑπονοιῶν ἐπίκρυφος καὶ μυστηριώδης θεολογία, τὰ τε λαλούμενα τῶν σιγωμένων σαφέστερα τοῖς πολλοῖς ἔχοντα καὶ τὰ σιγώμενα τῶν λαλουμένων ὑποπτότερα, δῆλόν ἐστιν ἐν τοῖς Ὀρφικοῖς ἔλεσι καὶ τοῖς αἰγυπτιακοῖς καὶ φρυγίοις λόγοις· μάλιστα δὲ οἱ περὶ τὰς τελετὰς ὀργιασμοί, καὶ τὰ δρῶμενα συμβολικῶς ἐν ταῖς ἱερουργίαις τὴν τῶν παλαιῶν ἐμφαίνει διάνοιαν» (αὐτ. III, 1, 1).

4. Ἄλλ' ἡ ἀκτινοβολία περὶ προσδοκίας τοῦ μέλλοντος λυτρωτοῦ δὲν ἠδύνατο πέραν τῶν τῆς φιλοσοφίας μυστῶν νὰ φθάσῃ, ὁ λαὸς ἐσύρετο εἰς τὰ ῥεύματα τῆς συγχρόνου διανοήσεως, ἐμφανιζομένης ἐκάστοτε ὑπὸ διάφορον σύστημα. Κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν περίοδον τὸ κύριον αἷτιον τῆς μεταβολῆς αὐτῆς ζητητέον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου, οὗ ἡ θέσις ἐναντι τοῦ συνόλου ἐκλονίσθη. Ὁ Ἕλληνας ἤδη καλεῖται νὰ ζήσῃ εἰς νέαν κοινωνικὴν ζωὴν, ἣτις μετεμορφώθη τελείως διὰ τῶν νέων καθεστώτων καὶ νέων νόμων ἐντὸς τῆς πανσπερμίας τῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν. Ἡ ἀνατροπὴ τοῦ πατροπαράδοτου πολιτεύματος παρέλυσε καὶ τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις. Ἡ διάλυσις τῆς πόλεως ἀνέτρεψε τὸ σπουδαιότερον ἔρεισμα, ἐφ' οὗ ἐστηρίζετο ἡ κατὰ παράδοσιν θρησκεία. Ἐβλεπεν ἄρα ἀπομεμονωμένον ἑαυτόν, οὐδεὶς ἐμερίμνα διὰ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ἀνατροφὴν, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ βασισθῇ εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις πρὸς περιφρούρησιν τῆς πνευματικῆς φύσεως, νὰ ἀνακαλύψῃ ἰδίας ἠθικὰς ἀρχάς. Εἰς τοῦτο προσῆλθεν αὐτῷ ἐπίκουρος ἡ φιλοσοφία. Τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν φιλοσοφικὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τοῦ Δ'—Β' π. χ. αἰῶνος εἶναι τὸ ἐγὼ, τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ τὸ «γνώθι σαυτόν.»¹ Τὸ πᾶν εἶναι τὸ ἠθικὸν μέρος, ἡ μεταφυσικὴ ἀνήκει εἰς τὸ παρελθόν, ἦτοι ἡ θεωρητικὴ γνώσις οὐδεμίαν ἀξίαν κέκτηται πλέον. Ἡ ἠθικὴ πράξις ἔχει ἤδη δύο ὄψεις τὴν ἀσκητικὴν τῆς Στοᾶς καὶ τὸν εὐδαιμονισμόν τοῦ Ἐπικούρου. ἡ μὲν ἔγκειται ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐκτελέσει τοῦ καθήκοντος, ἡ δὲ ἐν τῇ εὐγενεῖ ἀπολαύσει τῆς ἡδονῆς, καὶ μέσην ἡ τῶν Σκεπτικῶν ἐν τῇ ἐφεκτικότητι (ἐπέχειν) καὶ τῇ ὁμολογίᾳ τῆς ἀδυναμίας πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας.² Ἀλλὰ καὶ τὰ τρία ταῦτα ἦτοι ἡ ἀπάθεια τῶν Στωικῶν, ἡ γα-

1 «Εἰ βούλει ἀγαθὸς εἶναι, πρῶτον πίστευσον, ὅτι κακὸς εἶ», ἐδίδασκον οἱ Στωικοί.

2 Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον δὲν ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τοῦ σωκρατικοῦ «ἐν οἷδα, ὅτι οὐδὲν οἷδα»;

λήνη τῶν Ἐπικουρείων καὶ ἡ ἀμφιβολία τῶν Σκεπτικῶν ἔχουσι πηγὴν τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀνθρώπου κατάστασιν. Αὕτη δὲ προέρχεται ἐκ τῆς ἀπαλλαγῆς πάσης ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐνοχλήσεως καὶ τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως. ἡ εὐδαιμονία λοιπὸν ἢ ἀληθής, ὡς εἶπε καὶ ὁ Σωκράτης, ἐντὸς ἡμῶν ὑπάρχει,¹ καὶ οὐχὶ ἔξω, ὡς λέγει καὶ ὁ Ἐπίκτητος: «ιδιώτου στάσις καὶ χαρακτήρ οὐδέποτε ἐξ ἑαυτοῦ προσδοκᾷ ὠφέλειαν ἢ βλάβην, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἔξω φιλοσόφου στάσις καὶ χαρακτήρ, πᾶσαν ὠφέλειαν καὶ βλάβην ἐξ ἑαυτοῦ προσδοκᾷ»². Ὁ κλονισμὸς πρὸς τὴν κατάληψιν τῆς ἀληθείας, περὶ ἧς τὰ νέα αὐτὰ φιλοσοφήματα ἤρχισαν νὰ ἀμφιβάλλωσι, ἀνάγεται εἰς αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, ὅστις ἐξήρτησεν αὐτὴν ἐκ τῆς γνώσεως τῶν καθαρῶν ἰδεῶν, εἰς δὲ τὰς περὶ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων κρίσεις ἡμῶν διέβλεπε μόνον γνώμας ἀπλᾶς. Καὶ αὕτη ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀνήγαγε τὸ τοιοῦτον εἰς δόγμα, ὅτι ὁ ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν καὶ δέον νὰ ἀρκῆται εἰς τὴν ἀληθοφάνειαν, τὸ ἔργον τῆς διαλεκτικῆς ἢ μᾶλλον τῆς σοφιστικῆς, ὅπως εἶχε καταντήσῃ ἢ σχολὴ ἐπὶ Καρνεάδου. Οὗτος μεταβάς ὡς πρέσβυς τῶν Ἀθηναίων εἰς Ῥώμην εἰς δημοσίαν ὀμιλίαν ἔπλεξε τὸ ἐγκώμιον τῆς δικαιοσύνης, τὴν ἐπιούσαν ἀνήρθεσεν ἄρδην τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀπέδειξεν, ὅτι γνώμων τῶν πράξεων εἶναι τὸ συμφέρον, καὶ ἔπεισε τὸ αὐτὸ ἀκροατήριον καὶ τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν ἡμέραν. Τοῦτο ἐσκανδάλισε τοὺς τότε πολιτικούς, τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Κάτωνα, οἵτινες καὶ ἀπήλασαν αὐτὸν ὡς ἐπικίνδυνον εἰς τοὺς νέους.³

Δικαίως λοιπὸν ἀποφαίνεται ὁ Croiset, ὅτι «ἡ φιλοσοφία αὕτη ὑπὸ ἀξιοπρεπῆ περιβολὴν ὀδηγεῖ ἡρέμα τὸν ἐλληνικὸν κόσμον πρὸς τὴν παρακμὴν».⁴

5. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι κατέρχονται ἀπὸ τῶν νεφελῶν, ὅπου εἶχεν ἀναβιβίσει αὐτοὺς ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Πλάτωνος, καὶ τρέπονται πρὸς πρακτικούς σκοπούς, καὶ ἡ θεωρητικὴ γνῶσις ἐξοστρακίζεται πλέον ἀπὸ τοῦ φιλοσ. ἐδάφους, περιορίζεται εἰς τὴν Λογικὴν μόνην. Ἡ φιλοσοφία εἶναι χρήσιμος μόνον, ὅταν συντελῇ εἰς τὴν τῆς ἀρετῆς κατόρθωσιν καὶ τὸν πορισμὸν τῆς εὐδαιμονίας. Οὕτω καταλήγομεν ἀπὸ τῆς θεωρίας εἰς τὴν πράξιν, ἣτις νῦν θεωρεῖται τὸ πᾶν. «Μηδαμοῦ σαυτὸν εἴπῃς φιλόσοφον,

1 Περὶ Λουκ. ιζ', 21 «Ἰδοὺ γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐντὸς ἡμῶν ἐστίν.» βασιλεία δὲ τοῦ θεοῦ εἶναι ἡ εὐτυχία διό καὶ ἐν τῇ Κυριακῇ προσευχῇ λέγομεν «ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου».

2 Ἐγγειρ. κεφ. 48.

3 Πλούταρχ. Κάτων 22.

4 Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλλην. λογοτεχνίας, μετάφρ. Α. Πουρναρά, Ἀθήναι 1938, σ. 802.

διεκέλευον οἱ Στωικοί, μηδὲ λάλει τὸ πολὺ ἐν ἰδιώταις περὶ τῶν θεωρημάτων, ἀλλὰ ποιεῖ τὸ ἀπὸ τῶν θεωρημάτων.»¹ Ὁ φιλόσοφος εἶναι ὁ διδάσκαλος καὶ χειραγωγὸς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς πρακτικῆς σοφίας. Τὸ ἐπιστημονικόν, ὅπερ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνιήχθη εἰς περιωπὴν, ὑποχωρεῖ εἰς τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, πῶς νὰ σωθῇ ὁ κόσμος, ἀφοῦ ἡ μεταφυσικὴ ἐχρεωκόπησεν, αἱ ἐπιστῆμαι ἀποχωρίζονται τῆς φιλοσοφίας. Αὕτη δὲ μετὰ τινος κοσμοθεωρίας περιορίζεται εἰς τὴν ἠθικὴν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης. Ἐκτείνεται αὕτη ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν Λογικὴν καὶ Φυσικὴν, ἐφ' ὅσον προάγουσι τὴν ἠθικὴν. Κατὰ τὸ τριμερὲς τῶν Στωικῶν σύστημα ἡ μὲν εἶναι ὁ φράκτης, ἡ δὲ τὰ δένδρα καὶ ἡ ἠθικὴ ὁ καρπός.²

Εὐρισκόμεθα εἰς περίοδον πολιτικῶν ἀναστατώσεων καὶ ἐμφυλίων πολέμων ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Ἑλλάδι, ὅπου ἔχει λήξει ὁ πολιτικὸς βίος· οὐδεμία δὲ διάθεσις παρατηρεῖται πρὸς ἀνάμειξιν· διὸ καὶ οἱ βασιλεῖς περιστοιχίζονται ὑπὸ ξένων, ὅταν δὲν ἐπήρκουν οἱ Μακεδόνες, σπανίως ἀναφέρονται καὶ Ἕλληνας. Οὗτοι ὑπέστησαν ἠθικὸν κλονισμόν. Ἐν πρώτοις ἡ περὶ θεῶν δόξα, ὅθεν ἐτροφοδοτεῖτο ἡ ἠθικὴ, ἐξεφυλλίσθη καὶ ὡς ἀντίδοτον πρὸς τοῦτο ἐνεφανίσθη ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ κατέρρευσαν πᾶσαι αἱ ἀξίαι. Οὕτως ἦνοιξε τὰς πύλας ἡ Στοά, ἵνα συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτου πρὸς στερεοποίησιν τοῦ ἠθικοῦ ἐδάφους, καθ' ὃν χρόνον ἐκεῖ εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ αὕτη ἡ φιλοσοφία συναδελφωθείσα μετὰ τῶν σοφιστῶν ὑπενόμεινε τὸ πᾶν. Νέα λοιπὸν ἐν Ἀθήναις ἀναφαίνεται φιλοσοφία, ἀνατρέπουσα τὸν ἀρχαῖον δογματισμόν. Καὶ οἱ ἰδρυταὶ αὐτῆς ἦσαν καινοφανεῖς, Ζήνων ὁ Κιτιεύς, Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἄσσου τῆς Μυσίας καὶ Χρῦσιππος ὁ ἐκ Σόλων τῆς Κιλικίας, ἐκ τῶν λαϊκῶν προερχόμενοι τάξεων, ὅπως ἔπειτα καὶ ὁ διασώσας τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν Ἐπίκτητος, ὁ Φρύξ. πάντες δ' οὗτοι ξένοι, ὅπως καὶ ὁ διαπρεπέστερος τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ὁ Καρνεάδης, Λίβυς. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς μακεδ. ἐποχῆς, ὅτι εἰς πάντας τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοὺς κλάδους ἡγούνηται ἄνδρες τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὅπερ μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ σκόρος τοῦ μεγάλου ἐκείνου δορυκτῆτορος ἔπεσεν εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ ἀπέδωκεν ἀγλαοὺς καρπούς. Καὶ ὅμως οἱ ξένοι οὗτοι διετήρησαν ὀπωσοῦν τὴν παράδοσιν, ὅπως καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ

1 Ἐπικλήτου Ἐγγειρ. κεφ. 46. Πρὸβλ. Εὐαγγέλιον : «ὅς δ' ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ οὗτος μέγας κτλ.», *Ναζιανζηνόν* : «ἄφωνον ἔργον κρείσσον ἀπράκτου λόγου».

2 *Διογ. Λαέρτ.* Βίοι φιλοσ. VII, 40. Οἱ Στωικοὶ ἔλεγον : «εἰ μηδὲν ἡμᾶς αἱ περὶ μετεώρων ὑποψίαι (ἦτοι διουσημῖαι) ἠνώχλων καὶ αἱ περὶ θανάτου μήποτε πρὸς ἡμᾶς... οὐκ ἂν προσεδόμεθα φυσιολογίας» (X, 142;). Βλ. P. Barth, *Die Stoa*, Stuttgart 1908².

ἐν γένει φιλόλογοι, καὶ εἶχον ἐπαφήν πρὸς τὰ ἀρχαιότερα φιλοσοφήματα, ἐνῶ δ' Ἀθηναῖος Ἐπίκουρος «διέσπασε τελείως τὴν παράδοσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ», καὶ ἡ ὀλίγον ἀπαιτητικὴ αὐτοῦ διάνοια ἐπόθει μᾶλλον τὴν πρακτικὴν εὐδαιμονίαν ἢ τὴν πνευματικὴν περιεργίαν καὶ ἐλευθέραν ἔρευναν (C r o i s e t σ. 797).

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ζήνωνος ἀκριβῶς ἐγκαινιάζει τὴν μακεδονικὴν περίοδον, εἶναι ἐκλεκτικὴ, πρακτικὴ καὶ εἰς τὸ κοινὸν μᾶλλον ἀποβλέπουσα καλόν, ἀνάλογος δηλ. πρὸς τὴν διανοητικότητα τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὸν C r o i s e t (σ. 793) παρ' ὅλας τὰς παραδοξολογίας «εἶναι μία τῶν βαθυτέρων θεωριῶν ἀπὸ τινων ἀπόψεων, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει μία τῶν ἀνωτέρων ἀπὸ ἡθικῆς ἀπόψεως, ἐξ ὧν παρέχει ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως». Οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς ἐξετίμων τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζήνωνος· διὸ δὲ μὲν Ἀντίγονος Γονατᾶς ἦν μαθητὴς αὐτοῦ¹ καὶ Πτολεμαῖος ὁ Φιλαδελφεὺς θαυμαστὴς διὰ τῶν εἰς Ἀθήνας πεμπομένων πρέσβων παρακολουθῶν τὴν κίνησιν. ὡς θρησκευτικὴ φιλοσοφία ἀναμεμιγμένη μύθοις προσιδίαζε εἰς τοὺς Ἀνατολίτας καὶ ἐστεροπολεῖ τὸ νέον κράτος. ἄλλ' ὑπῆρχε καὶ ἕτερος λόγος συμπαθείας τῶν Μακεδόνων, ὁ κοσμοπολιτικὸς χαρακτήρ. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἱστορικὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀρριανός, εἶναι καὶ ὁ μόνος συγγραφεὺς ὁ διασώσας τὴν στωικὴν φιλοσοφίαν.

6. Πρὸ τοῦ κάλλους καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς φύσεως τεθηπότες οἱ Στωικοὶ ἠχθησαν εἰς τὴν πανθεϊστικὴν κοσμοθεωρίαν, καθ' ἣν κόσμος καὶ θεὸς συγγέονται. Πηγὴ τῶν πάντων εἶναι ἡ φύσις, ἣτις εἶναι ὁ θεός. οὗτος ὡς πῦρ ἢ αἰθήρ διαθέων διὰ πάντων τῶν ὄντων ζωογονεῖ καὶ συντηρεῖ αὐτά. Ὅμοίως θεότης εἶναι ἡ εἰμαρμένη, ἡ πρόνοια, ὁ φυσικὸς νόμος· καὶ ἡ μὲν συνδέει κατ' αἴτιον καὶ αἰτιατὸν (περίεργος ἐκδοχή), ἡ δὲ διέταξεν αὐτὰ μετ' ἀγαθότητος καὶ ὁ φυσ. νόμος ὠθεῖ αὐτὰ εἰς τὴν προδιαγεγραμμένην ὁδόν. Τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι θρησκευτικὴ φιλοσοφία ὁρμωμένη ἐκ τῆς περὶ τῆς θείας οὐσίας θεωρίας, ἐξ ἧς τὰ ὄντα παράγονται καὶ περικλείονται. αὐτὰ δὲ οὐδὲν ἕιερόν εἰσιν ἢ τρόποι ἐκδηλώσεως. Ἀλλ' οἱ Στωικοὶ δέχονται παρὰ τὸν ἕνα θεὸν καὶ ἄλλους, οὓς ἐρμηνεύουσιν ὡς φυσικὰς τοῦ κόσμου δυνάμεις. Καὶ ἐνταῦθα ἀναμιγνύουσι πολὺ τὴν θεολογίαν, ἣτις μεταποιῶσι τὸν ἀρχικὸν τῶν θεῶν χαρακτῆρα διὰ ποικίλης ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας προσέδωκεν αὐτοῖς τοιαύτην καθολικὴν

¹ Βλ. Διογ. Λαέρτ. VII, 8, ὅπου καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Γονατᾶ καλοῦντος αὐτὸν εἰς τὴν αὐλὴν πρὸς διδασκαλίαν καὶ ἀπάντησις Ζήνωνος ἀρνηθέντος μὲν νὰ μεταβῇ ἕνεκα γήρατος, ἀλλ' ὀποστειλαντος ἄλλους. ἴσως διότι ἐνόμιζε «πολιτεῖαν ἀρίστην, τὴν μικτὴν ἐκ τε δημοκρατίας καὶ βσιλείας καὶ ἀριστοκρατίας» (131).

ἔννοιαν, ὥστε νὰ ἀποβῶσι διεθνεῖς, ὡς πράγματι παρουσιάζονται ἐν τῇ μακεδονικῇ αὐτοκρατορίᾳ· διὸ ἐφεξῆς οἱ Ἕλληνες δὲν δυσκολεύονται νὰ συναρμόσωσι τὰς ἀντιλήψεις τῆς παλαιᾶς Αἰγύπτου τοῦ Ὀσίριδος καὶ τῶν τερατωδῶν προσώπων πρὸς τὰ δημιουργήματα τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς τοῦ Πραξιτέλους καὶ Βρυάξιδος. Ἡ τριάς, Σάραπις — Ἴσις — Ἀρποκρατίων, δὲν εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα θεῶν ξένων εἰσαχθέντων εἰς τὸ ἔλλην. πάνθεον. ¹ Οἱ Στωικοὶ εἰς τοῦτο ἐσέβοντο τὰς κοινὰς ἀντιλήψεις (ἵνα μὴ πάθωσιν, ὅ τι ὁ Σωκράτης). Διὰ τῆς συγχωνεύσεως ταύτης τῶν θεῶν τῶν νικητῶν καὶ τῶν ἡττημένων ἱκανοποιεῖτο ὁ ἐγωισμὸς ἀμφοτέρων· διότι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἠὺχαριβοῦντο βλέποντες τοὺς θεοὺς αὐτῶν εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς, οἱ Ἀνατολίται ἀφ' ἐτέρου ἐπέιθοντο, ὅτι διὰ τῆς θεοκρασίας ἐξησφαλίζετο καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ναῶν. Παραδεξάμενοι οἱ τῆς Στοᾶς τὴν μυθολογίαν εἰς τὴν θρησκείαν προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσωσιν αὐτὴν πρὸς τὸ σύστημα αὐτῶν διὰ τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, ἣς ἐγένοντο εἰσηγηταὶ (τούτοις ἠκολούθησεν ἔπειτα καὶ ὁ Φίλων διὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸν παραλαβὼν καὶ πλατωνικὰ στοιχεῖα). Καὶ ἄλλα λαϊκὰ στοιχεῖα ἀνακαλύπτομεν ἐνταῦθα. Ἐκ τῆς δημώδους πίστεως προέρχεται ἡ θεία πρόνοια καὶ ἐκ ταύτης ἡ μαντικὴ συνδέουσα αὐτὴν πρὸς τὰς διοσημίας καὶ τὴν ἀστρολογίαν ². Οὕτω διὰ τοῦ θείου λόγου, τοῦ λόγου τοῦ παντός, πρὸς ὃν συγγενεῦει καὶ ὁ ἄνθρωπος, συνδέονται τὰ ὄντα καὶ συνυφαίνονται διὰ τῆς εἰμορμένης καὶ ἀναπτύσσονται ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀδηρίτου ἀνάγκης. Ἐν τούτοις κατώρθωσαν νὰ μὴ παραβιάσωσι καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως· διότι ὁ τρόπος τοῦ συνδέσμου τούτου ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀτόμου.

7. Ἡ φιλοσοφία αὕτη ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις, ὅπου ὁ λαὸς εἶχεν ἀηδιάσει ἐκ τῶν ἀπολαύσεων καὶ τῆς πολυτελείας τοῦ βίου· εἶχεν ἐπίσης ἀποστρέψει τὸ πρόσωπον καὶ ἀπὸ τῆς διαμάχης τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, αἵτινες διὰ τῆς σοφιστικῆς διαλεκτικῆς εἶχον ἐπισκοτίσει τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου τῆς ἀληθείας ἐν γένει. Οἱ πάντες ἦσαν κεκμηκότες ἐν τῇ κεκορησμένῃ ἐκείνῃ ἐκ τῶν παιδῶν ἀτμοσφαῖρα καὶ πρὶν βυθισθῶσιν εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ ἐκλύτου βίου ἐζήτουν σανίδα σωτηρίας ὡς ἀπεγνωσμένοι πλέον.

1 Βλ. τὸ λαμπρὸν βιβλίον τοῦ W. O t t o, *Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten*, I—II, 1905—1908, ὅθεν μανθάνομεν ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἦσαν συντηρητικώτεροι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν θεοκρασίαν ταύτην.

2. Ἐκ τῶν ἀνατολ. θρησκείων ἔλαβεν ἡ Στοὰ καὶ τὴν μυστικοπάθειαν καὶ τὰ ἐρμητικὰ περὶ μικροκόσμου καὶ μακροκόσμου στοιχεῖα, ἀπερ' ἔπειτα ἀπέβαλεν ὁ Παναίτιος ἐν Ῥώμῃ ἰδὼν, ὅτι δὲν συνεβιβάζοντο ταῦτα πρὸς τὸ νηφάλιον καὶ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Ῥωμαίων.

Ὁ Ζήνων ἐτιμᾶτο μεγάλως ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ διανοουμένου κόσμου, καὶ ψήφισμα ἢ πόλις ἐξέδωκε ὑπὲρ αὐτοῦ διὰ τὴν πολυετῆ διδασκαλίαν καὶ διότι «ἐν τε τοῖς λοιποῖς ἀνὴρ ἀγαθὸς ὢν διετέλεσεν, τοὺς εἰς σύστασιν αὐτῷ τῶν νέων πορευομένους παρακαλῶν ἐπ' ἀρετὴν καὶ σωφροσύνην παρῶρα πρὸς τὰ βέλτιστα παραδείγμα τὸν ἴδιον βίον ἐκθεῖς ἀπασιν» (Διογ. V, 10). καὶ οὕτως ἐξηγεῖται ἡ μεγάλη ἐπίδρασις καὶ διάρκεια τῆς Στοᾶς, ἐξαρτηθείσης ἐκ τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ καὶ μόνοῦ. Ἐπομένως λίαν ἐπικαίρως παρουσιάσθη εἰς ἐποχὴν οἰκτρᾶς ἠθικῆς καταστάσεως ὡς σωτήρ, ἵν' ἀνασύρῃ τὸν κόσμον ἐκ τῆς ἰλύος τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀπογνώσεως. Οὕτως ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ συγχρονίζεται καὶ ἔρχεται ὡς ἀντίδρασις εἰς τοὺς Ἐπικουρείους καὶ τοὺς Ἀκαδημεικούς, ὧν οἱ μὲν διὰ τοῦ ὕλισμοῦ, οἱ δὲ διὰ τῆς σοφιστείας ἐδηλητηροῦσαν τοὺς νέους. Ὁ Ζήνων μετὰ τὸν Σωκράτην εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλος τῆς ἠθικῆς. Πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ ταπεινοῦ ἐδάφους, εἰς δὲ κατήνησαν αὐτὸν οἱ ὑλόφρονες, ἐδογματίζεν, ὅτι οὗτος εἶναι ἀπόμοιρα τῆς θείας φύσεως· διότι κατὰ τοὺς Στωικοὺς ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι μῦρον τοῦ θείου λόγου, τοῦ διοικοῦντος τὴν φύσιν ἐπομένως τὸ κατὰ λόγον ζῆν ἢ κατ' ἀρετὴν ζῆν εἶναι «τὸ δμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν».¹ Αἱ τὸν ἠθικὸν βίον διέπουνσαι ἀρχαί, εἶναι αἱ ἀρχαί τῆς φύσεως, ἡ δὲ πρὸς αὐτὰς συμφωνία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἀρετή. Καὶ ὁ Πλάτων ἠσπάζετο τὸ δόγμα τοῦτο, ἀλλὰ φρονῶν, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ, δὲν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν πρὸς τὴν ἄσκησιν, ἀλλ' εἰς τὴν διαλεκτικὴν, ἅτε τοῦ ἀνθρώπου κατ' ἄγνοιαν ἀμαρτάνοντος («οὐδεὶς ἐκὼν κακός»). Συνφδὰ τούτοις καὶ οἱ Στωικοὶ διδακτὴν ἐνόμιζον αὐτήν. «ὅτι διδακτὴ ἐστί, δῆλον ἐκ τοῦ γίνεσθαι ἀγαθοὺς ἐκ φαύλων» (Διογ. VII, 54, 91), ἐνῶ ἐξ ἐναντίας ὁ Ἀριστοτέλης προσέχων πάντοτε εἰς τὴν ἐμπειρίαν, ἐθεώρει τὴν ἀρετὴν προῖον συνεχοῦς ἀσκήσεως, ἥτοι ἔξιν.² Ἀπαιτεῖται προπὸνησις, ἕως οὗ ὁ καθαρὸς λόγος δυνηθῆ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν βούλησιν νὰ ἀποφασίξῃ περὶ τῶν πρακτέων καὶ φευκτέων. Κατ' Ἀριστοτέλην λοιπὸν ἀρετὴ εἶναι τὸ μέσον μεταξὺ δύο ὑπερβολῶν· π. χ. τοῦ θράσους καὶ τῆς δειλίας ἀρετὴ εἶναι ἡ ἀνδρεία. Κατὰ τοὺς Στωικοὺς ὁμως «μηδὲν μέσον εἶναι ἀρετῆς καὶ κακίας» (VII, 65, 127). ἡ ἀρετὴ εἶναι αὐτάρκης πρὸς

1. VII, 87 Τὸ πάθος εἶναι κατὰ Ζήνονα διαστροφὴ τῆς φύσεως «ἡ ἄλογος καὶ παρὰ φύσιν ψυχῆς κίνησις, ἡ δρμὴ πλεονάζουσα». Ὁ Παῦλος ἐντεῦθεν ὡς φαίνεται, δρμώμενος ἐθεώρει ἔμφυτον καὶ κατὰ φύσιν τὴν ἀρετὴν, δταν ἔγραφε πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς «αὐτοὶ γὰρ ὑμεῖς θεοδίδακτοὶ ἐστε εἰς τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους» (δ', 9).

2. «Ἀρετὴν δὲ τὴν τῶν καλῶν ἔξιν λέγομεν» ἐδίδασκεν ἔπειτα καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς Γρηγόριος.

εὐδαιμονίαν, διότι ἀποσκορακίζει τὴν ταραχήν. Αὕτη προέρχεται ἐκ τῶν ἔξωθεν ὀρμῶν καὶ παθῶν δημιουργούντων ἐν ἡμῖν συγκινήσεις καὶ ψευδῆ συναισθήματα. εἰς ταῦτα οἱ Στωικοὶ ἀντιτάσσουσι τὴν «ἀπάθειαν». Ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀπαθὴς εἶναι αὐτάρκης καὶ ἀναίσθητος πρὸς πᾶσαν ἐπίδρασιν. «ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, λέγει ὁ Ἐπίκτητος, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα· οἷον ὁ θάνατος οὐδὲν δεινόν... ἀλλὰ τὸ δόγμα περὶ τοῦ θανάτου, διότι δεινόν, ἐκεῖνο τὸ δεινόν ἐστίν.»¹ Μὴ τις ὑπολάβῃ ὅμως, ὅτι τὸ κατὰ φύσιν ζῆν εἶναι τὸ κατὰ τὰς φυσικὰς ὀρμὰς, αὐτὸ τοῦτο τὸ ζῶδες. Ἡ φύσις, διδάσκει ἡ Στοῖα, ὑπαγορεύει τὴν αὐστηρὰν δικαιοσύνην, ὁ ἄνθρωπος ὁ ἐνάρετος κατὰ Μάρκον Αὐρηλίον πρέπει νὰ εἶναι «βεβαμμένος εἰς βλάβος ἐν τῇ δικαιοσύνῃ», τοῦθ' ὅπερ καὶ ὁ Θεόγνις ἔλεγεν: «ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετὴ ἐστίν». Κατὰ ταῦτα τὸ ἰδανικὸν τῆς Στοῖας ἦν ἡ ἠθικὴ ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου. ἀγὼν λοιπὸν κατὰ τοῦ κακοῦ καὶ κάθαρσις ἀπὸ τῶν παθῶν. Ἐκ τοῦ ἀγῶνος τούτου ἐξέρχεται νικητὴς ὁ νέος ἄνθρωπος, ὁ ἀληθὴς ἄνθρωπος, ὁ ἰδεώδης σοφὸς τῶν Στωικῶν, ὡς περιγράφεται ἐκ κεφ. 64 παρὰ Διογένει. Ὅπως ὁ Πλάτων καὶ οὗτοι τὸν τύπον τοῦ τελείου ἀνθρώπου ἐφαντάσθησαν εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον, ὅθεν ἁμαρτήσας ἐξέπεσεν ἐνταῦθα καὶ περιορίσθη εἰς τὸ δεσμωτήριον τοῦ σώματος². σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἐνταῦθα βιοτῆς εἶναι ἡ ἀποκατάστασις εἰς τὴν πρῶην τελειότητα.

8 Ἄλλ' ἡ ἀρετὴ ἔνεκα τῶν γενικοτήτων καταντῶ παρὰ τοῖς Στωικοῖς ἀκαθόριστος ἐν ταῖς λεπτομερείαις· ὅθεν καὶ ἡ τελειότης κατ' οὐσίαν εἶναι ἀνέφικτος, ὥστε ὁ σοφὸς κατὰ θεωρίαν μόνον εἶναι τέλειος, ἐν τῇ πράξει ὑστερεῖ. Τοῦτο κατεδείχθη, ὅταν ἡ Μέση Στοῖα ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἐκβεβακχευμένην Ῥώμην καὶ ἀπὸ τῆς πενιχρᾶς τοῦ Ἐπικτήτου καλύβης κατέλαβεν αὐτὸν τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον. Ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ Μάρκου Αὐρηλίου, οὗ τὸ «εἰς ἑαυτὸν» σύγγραμμα χαρακτηρίζεται ὡς τὸ εὐαγγέλιον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. «εἶναι θησαυρὸς ἀληθινός, γράφει ὁ Κοραῆς,

1. Ἐγχειρ. κεφ. 5 καὶ 20 «Μέμνησο, ὅτι οὐχ' ὁ λοιδορῶν ἢ ὁ τύπτων ὑβρίζει, ἀλλὰ τὸ δόγμα τὸ περὶ τούτων ὡς ὑβρίζοντων». Ἄλλὰ δὲν εἶναι ὑψιστος βαθμὸς ἀπαθείας τὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπιτάγμα «ὅστις σε ραπίσει ἐπὶ τὴν δεξιάν σου ἀγόνα, στρέφον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην»; (Ματθ. ε', 39)

2. Πρὸβλ. Σενέκαν Epist. 65,16, ὅστις custodia et vinculum animi λέγει τὸ σῶμα καὶ corpus hoc animi pondus et poena est· ὅθεν ὁ κατ' αὐτοῦ ἀγὼν cum hac carne grave certamen est (Διάλ. VI, 24). Ἡ ἀντίληψις αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς διαρχίας τῶν Στωικῶν θεωρούντων τὸ σῶμα ὡς κακόν, ὅπερ ἐκληρονόμησεν καὶ ὁ ἡμέτερος ἀσκητισμός. ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου ἀπολύτως.

νύκτα καὶ ἡμέραν πρέπει νὰ τὸ μελετᾷ, ὅστις ἐπιθυμεῖ νὰ χαλινώσῃ τὰ πάθη του»¹. Οἱ Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες κατεγίνοντο τότε νὰ πνίξωσιν εἰς τὸ αἷμα τοὺς χριστιανούς, τοὺς ὀπαδοὺς τῆς θρησκείας τῆς ἀγάπης. Ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ὁ τοσοῦτον κατὰ θεωρίαν πλησιάζων εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, οὐ μόνον δὲν ἀνέστειλε τὸν διωγμὸν, ἀλλ' ἐσυνέχισεν αὐτὸν κατὰ τὸν ὅμοιον ἀπᾶνθρωπον τρόπον. ὑπέβαλεν εἰς φρικώδη μαρτύρια τὸν γηραιὸν ἐπίσκοπον Σμύρνης *Πολύκαρον*. Καὶ εἶχε πολὺ δίκαιον ὁ Κοραῆς ἀποφαινόμενος, ὅτι «ἡ στωικὴ φιλοσοφία περιέχει πολλὰς θαυμασίας παραινέσεις, ἀλλ' ἀναμεταξὺ εἰς αὐτὰς εὐρίσκονται τινες, αἱ ὁποῖαι συντείνουσι περισσότερον εἰς τὸ νὰ ἐξαγριώσωσι παρὰ νὰ κάμωσι γνήσιον τῆς ἀρετῆς φίλον τὸν ἄνθρωπον»². Πλὴν τούτου καὶ ἄλλα τινὰ τρωτὰ περιέχει τὸ σύστημα τῶν Στωικῶν, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸ θρησκευτικὸν μέρος. Οὗτοι ἠθέλησαν νὰ δικαιολογήσωσι τὴν πολυθεΐαν πρὸς ἄμυναν δῆθεν τῆς δημώδους πίστεως. ἀλλ' αὐτοὶ μὲν ἐξελάμβανον τοὺς θεοὺς ὡς φυσικὰς καὶ ἀπροσώπους δυνάμεις συνωδὰ τῇ πανθειστικῇ θεωρίᾳ, ἀποδίδοντες τὸ ὄνομα θεὸς κυρίως εἰς μίαν πρωταρχικὴν ἀπρόσωπον, ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον οὐσίαν, ἀλλ' ἔπειτα ἀπεκάλεσαν θεοὺς καὶ ἄλλα φθαρτὰ ὄντα, ἐν οἷς ἡ πρωταρχικὴ θεία οὐσία ἀποκαλύπτεται ἄλλως πως, ἦτοι τὰς φυσικὰς δυνάμεις, ἀπορρεούσας πάντως ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀγεννήτου θεοῦ, ὃν συνήθως ὠνόμαζον Δία. «εἷς θεός... Ζεὺς μὲν κατὰ τὸ ζέον τῆς ὕλης ὀνομαζόμενος, Ἡρα δὲ κατὰ τὸν ἀέρα καὶ τὰ λοιπὰ καθ' ἕκαστον τῆς ὕλης μέρος, δι' ἧς κειώρηκε, καλούμενα», ὡς ἀναφέρει ὁ ἀπολογητὴς Ἀθηναγόρας ἐν τῇ «περὶ Χριστιανῶν πρεσβείᾳ»³.

Οὕτως ἐπειράθησαν νὰ συμβιβασθῶσι πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ἐν τούτοις ἡ ἀντίθεσις δὲν αἴρεται· διότι ὁ λαὸς ἐπίστευεν ὡς παρεδόθησαν ὑπὸ τῶν ποιητῶν οἱ θεοί, ἦτοι ἀνθρωπομόρφους καὶ οὐχὶ δυνάμεις τῆς φύσεως. καὶ κατὰ τοῦτο δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καὶ οἱ Στωικοὶ πρόδρομοι τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ἔσεισαν τὰ θεμέλια τῆς εἰδωλολατρείας καὶ ἔφερον τοὺς ὀρθῶς σκεπτομένους εἰς ἀπιστίαν. Τούτου ἕνεκα σφοδρὸν πόλεμον ἤγειραν κατ' αὐτῶν οἱ Σκεπτικοὶ καὶ ἐκ τῆς Ἀκαδημείας ὁ Καρνεάδης.

9 Τότε ἀνεφάνη ὁ Παναίτιος καὶ ἔπειτα ὁ Ποσειδώνιος, οἱ ἰδρυταὶ τῆς Μέσης Στοᾶς, ἐν Ῥώμῃ. Οὗτοι ἀνέλαβον τὴν μεταρρύθμισιν

1. *Θεργιανού*, Ἀδαμ. Κοραῆς, Β', σ. 166.

2. Αὐτ. Γ', σ. 73, Βλ. M. V i l l e m a i n, *De la philosophie stoïque et du christianisme dans la siècle des Antonins* ἐν τῷ ὡραίῳ βιβλίῳ *Tableau de l'éloquence chrétienne au IV siècle*, Paris 1849, σελ. 63 ἔ.

3. Βλ. Διογ. Λαέρτ. VII, 72, 147, κεφ. 6 παρ' Ἀντωνιάδῃ, ἐνθ' ἀνωτ. 69.

τῆς Στοᾶς ἀφαιρέσαντες τὴν κοσμοθεωρίαν καὶ τὸν μυστικισμόν. Πρὸς ἐξήγησιν δὲ τῆς δημιώδους πίστεως εἰσήγαγον τὴν ἀλληγορίαν εἰς τὴν θρησκείαν, ἣτις τοσοῦτον ἐπηρέασεν ἔπειτα καὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἀπέβαλον καὶ τὸ θεωρητικὸν μέρος καὶ ὁ Παναίτιος περιορίσθη ἐν Ῥώμῃ εἰς τὴν αὐστηρὰν ἠθικὴν καὶ τὴν διαπαιδαγωγίαν τῆς παραπαιούσης νεότητος.¹

Ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα ἡ Στοά κατὰ τὸν Α΄ μ. Χρ. αἰῶνα ὑπὸ διασήμων διδασκάλων, οἵτινες ἐξήσκουν τὸ ἔργον ἱεροκηρῶν μᾶλλον ἢ συγγραφέων ὡς ὁ Κ. Μουσώνιος Ῥοῦφος, ὁ τοῦ Ἐπικτήτου διδάσκαλος. Ἄλλ' ἐν τῇ θεολογικῇ ἀλληγορίᾳ διέπρειψε μεγάλως ὁ ἐκ Λιβύης Κορνούτος γράψας «Ἐπιδρομὴν τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παραδεδομένων» δι' ἧς ἀνέλαβεν, ὅπως καὶ ὁ Ποσειδώνιος, τὴν ἀλληγορικὴν τῶν μύθων ἐρμηνείαν καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Περιέργον εἶναι τὸ βιβλίον τοῦτο διὰ τὰς παραδόξους ἔτυμολογίας, ἐξ ὧν φαίνεται, ὅτι πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἠσχολήθησαν περὶ τὴν Γραμματικὴν. Ἄρχεται οὕτως: «Ὁ οὐρανός, ὦ παιδίον, περιέχει κύκλῳ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλατταν καί... πάντα, καὶ διὰ τοῦτο ἔτυχε τῆς πρόσηγορίας, οὗρος ὧν πάντων καὶ ὀρίζων τὴν φύσιν». Δι' αὐτῆς τῆς μεθόδου ἐρμηνεύονται πάντα τὰ τῶν θεῶν ὀνόματα ὡς προσωποποιήσεις φυσικῶν δυνάμεων καὶ ἐκτίθενται διεξοδικῶς αἱ ἰδιότητες καὶ ἐνέργειαι αὐτῶν ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς ἐκ τούτου εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τὸ βιβλίον.

Ἐκεῖνο ὅπερ προβιβάζει ἐπὶ πλεόν τὴν ἔννοιαν τῆς ἀρετῆς παρὰ τοῖς Στωικοῖς εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς μονώσεως (VII, 123) καὶ ἡ ὑποστήριξις τῆς κοινωνικῆς δράσεως. Ἡ ἀρετὴ εἶναι γινόμενον δύο παραγόντων καί, ἐφ' ὅσον ὁ ἕτερος δὲν ἐνεργεῖται, αὕτη καταντᾷ ὑποπτος, ὅπως καὶ ἡ τοῦ μοναχοῦ περιοριζομένου ἐντὸς τοῦ κελλίου αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκδηλοῦται δι' ἔργων ἀγάπης καὶ φιλάνθρωπίας. Ἐν τούτοις ἡ Στοά πολὺ ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος—καὶ ὁ ὅρος οὗτος εἶναι στωικὸς σημαίνων τὸ ἀπολύτως ὀρθὸν ἐν τῇ πράξει²—καὶ διδάσκει ὅτι τὸ δίκαιον,

1. Ἐνεκα τῶν ἀτελειῶν ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἀρετολογίας τῆς Στοᾶς ὁ Παναίτιος ἐμετρίασε τὰς ἀξιώσεις αὐτῆς καὶ ἀφῆκεν ἕκαστον ἐλεύθερον εἰς τὴν ἀσκήσιν τῆς ἀρετῆς. Ἐν τούτοις κατὰ βάθος τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀρετῆς εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὑλιστικὴν θεωρίαν τῶν Στωικῶν, ὅπως καὶ τὸ θρησκευτικὸν ἰδανικόν.

2. «Κατωνομάσθαι δὲ οὕτως ὑπὸ πρώτου Ζήνωνος τὸ καθήκον ἀπὸ τοῦ κατὰ τινος ἦκειν τῆς προσωνομίας εἰλημμένης» διὸ καὶ βιβλίον ἔγραψε «περὶ καθήκοντος». (βλ. VII, 25) «Καθῆκόντα μὲν οὖν εἶναι ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν, ὡς ἔχει γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφοὺς, πατρίδα, συμπεριφέρεσθαι φίλοις· παρὰ τὸ καθήκον δὲ ὅσα μὴ αἰρεῖ λόγος· ὡς ἔχει τὰ τοιαῦτα, γονέων ἀμελεῖν... πατρίδος ὑπερορᾶν». Διογ. Λαέρτ. VII, 108.

ὅπερ δὲν γνωρίζει συμβιβασμούς, καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὡς μετέχοντες τοῦ λόγου τοῦ παντός, ἔσμεν ἀδελφοί, τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς, διαφορὰ δὲ γένους καὶ καταγωγῆς δὲν ὑπάρχει ¹.

Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι καὶ τὸ δίκαιον εἶναι ἐνιαῖον δι' ὅλους, εἶναι φυσικὸν τὸ δίκαιον: «φύσει τε τὸ δίκαιον εἶναι καὶ μὴ θέσει» (VII, 66), διότι οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολῖται τοῦ αὐτοῦ παγκοσμίου κράτους.

10. Οὕτω κατήνησαν οἱ Στωικοὶ εἰς τὴν κοσμοπολιτείαν, τὴν κεντρικὴν πολιτικὴν ἰδέαν, ἣν συνέλαβεν ὁ μέγας νοῦς τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀλλὰ παρ' ὅλην τὴν εὐνοίαν, ἣς ἀπελάμβανον παρὰ τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν ἄλλων Μακεδόνων βασιλέων, δὲν διανοήθησαν διὰ κοσμικῆς ἐξουσίας νὰ ἐπιβάλωσι τὰς ἀρχάς: διότι ἡ ἑλληνικὴ κοσμοπολιτεία, ὑψηλὴ καὶ ἀκραιφνῶς ἠθικὴ ἀρχή, δὲν εἶχεν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἡγεμονικῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάδοσιν, ἣν οὕτως εἶπειν θρησκεία τοῦ ὑψηλοτέρου πνευματικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, διαδιδομένη μόνη ἀφ' ἑαυτῆς, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ ἐν τῇ ἔπειτα χριστιανικῇ φάσει αὐτῆς (Παπ. Β', 1, 125). Ὁ Παναίτιος ἠθέλησε νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν κοσμοπολιτείαν ἐν τῷ ὄρωμ. κράτει: διὸ καὶ μετέφερε τὴν Στοᾶν εἰς Ῥώμην, ἀλλ' οὐδὲν ἤνυττεν. οἱ Ῥωμαῖοι δὲν ἦσαν προωρισμένοι νὰ συνεχίσωσι τὸ ἐμπολιτιστικὸν πρόγραμμα τοῦ Ἀλεξάνδρου. ἡ διαίρεσις αὐτῶν εἰς πατρικίους καὶ πληβείους καὶ ὁ ἔσμός τῶν δούλων οὐδὲν ὡς συνεβιβάζοντο πρὸς τὰς περὶ ἰσότητος ἀρχὰς τῆς Στοᾶς.

Ἀλλὰ πόθεν ἔσχε τὴν ἀρχὴν ἡ κοσμοπολιτεία ἐν τῇ ἀρχαιότητι; καὶ πῶς ἐξεφυλλίσθη ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος ἐν Ἑλλάδι εἰς τὸν κοσμοπολιτισμόν; Πάντες κατὰ τὴν μετασωκρατικὴν περίοδον εἶχον στραφῆ περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ὅπερ οὐδέποτε ἄλλοτε ἐδημιούργησε τόσον μέγα καὶ κοινὸν ἐνδιαφέρον, ὅσον τότε. Ὁ Δ' ὄμως π.Χ. αἰὼν εἶναι ὁ αἰὼν τῆς ἐθνικῆς ἐν Ἑλλάδι κρίσεως. ² Οἱ πρὸς ἀναζωπύρωσιν τοῦ

¹ Ἡ ὑψηλὴ αὕτη διδασκαλία, ἂν μὴ εἶναι δάνειον ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου, εἶναι ὄντως ἄξια τῆς τόσῃ φιλαλληλίου στωικῆς φιλοσοφίας. Περὶ τῆς χριστιανικῆς ἐπιδράσεως βλ. W e n d l a n d, Die hellenisch-römische Kultur I, σ. 95 καὶ ἰδίᾳ τὸ κεφ. Christliche Brüderliebe und stoische Humanität σ. 233ε. ἐν ᾧ καὶ περὶ ἄλλων ὁμοιοτήτων. Ἡ ἰδέα τῆς κατὰ τὴν καταγωγῆς θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων διατυπῶνται τὸ πρῶτον παρ' Ἡσιόδου, Ἔργ. Ἡμ. 108: «ὡς δὲ μὲν θεοὶ θνητοὶ τ' ἀθάνατοι». Ἐντεῦθεν καὶ Πίνδαρος, Νέμ. 6,1 «ἐν ἀνδρῶν—ἐν θεῶν γένος—ἐκ μᾶς δὲ πνέομεν—ματρὸς ἀμφοτέρου». Οἱ τοῦ Ἑλικῶνος θεῖοι ἀοἶδοι εἶναι οἱ πρῶτοι ἀκροβολισταὶ βάλλοντες κατὰ τῶν ψευδῶν θεῶν καὶ καλοῦντες τὸ ἔθνη εἰς ἕνωσιν.

² Βλ. K a e r s t, ἐνθ' ἄνωτ. κεφ. Die national-hellenische Idee im vierten Jahrhundert, I, σ. 138-153 διεξοδικῶς πραγματευόμενον τὸ δύσκολον τοῦτο ζήτημα καὶ περὶ κοσμοπολιτείας τῶν Στωικῶν II, σ. 111-121.

ἔθνικοῦ προνήματος φλογεροὶ λόγοι τοῦ Δημοσθένους, ἦσαν «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ», ἡ νόσος ἀπεδείχθη ἀνίατος. Ἀλλὰ καὶ τούτου ὁ ἔθνικὸς ὀρίζων ἦτο περιορισμένος, ἐκινεῖτο ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τοῦ τοπικισμοῦ, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς. Δυστυχῶς ἡ ἀντιμακεδονικὴ πολιτικὴ ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Αἱ περιφανεῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου νίκαι, αἵτινες κατέπληξαν τὸ σύμπαν, καὶ αἵτινες ἦσαν ἄξιοι νέας ὁμηρικῆς ἐποποιίας, δὲν συνεκίνησαν τοὺς Ἕλληνας, μάλιστα ἔφερον ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. ἐφοβήθησαν τὸν στραγαλισμὸν τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τὴν μεταβολὴν τῶν πολιτευμάτων. Ἡ ῥαγδαία ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας καὶ ἡ ὑποδούλωσις τοῦ προαιωνίου ἐχθροῦ, τῶν Περσῶν δὲν ἐξύψωσαν, ὡς ἔδει, τὸν ἔθνικὸν φρόνημα τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοπατρία ἡ τοπικὴ, ἣτις ἐθαυματούργει ἄλλοτε καὶ «ἀπέβη κατάρρα τοῦ ἔθνους», καὶ αὐτὴ ἐξησθένησεν.¹ Καὶ δὲν ἐξέλιπε βεβαίως παντελῶς αὕτη, ἀλλ' ἐν τῇ συρροῇ τόσων ἀντιξῶν περιστάσεων καὶ οἱ Ἕλληνες ἔφθασαν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι ἡ εὐτυχία δὲν ὑπάρχει μόνον ἐν τοῖς στενοῖς τῆς πατρίδος ὁρίοις, ἀλλ'

«ἅπας μὲν ἀἷρ ἀετῷ περάσιμος,
ἅπασα δὲ χθὼν ἀνδρὶ γενναίῳ πατρίς».²

Ὁ Δημόκριτος τὴν ἐλευθερόφρονα ταύτην σκέψιν περιορίζει εἰς τὸν σοφὸν μόνον «ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρίς ὁ σύμπας κόσμος».³ Τὸ παράδοξον εἶναι, ὅτι ὁ Κικέρων ἀναφέρει (καθ' ὑπόπτον βεβαίως παράδοσιν), ὅτι ὁ Σωκράτης ἐρωτηθεὶς «τίς ἡ πατρίς αὐτοῦ» «ὁ κόσμος», ἀπήντησεν, ὅτι σύμπασα ἡ ἀνθρωπότης ἀποτελεῖ μίαν πόλιν.⁴ Τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο ὁ Ἐπίκτητος πραγματεύεται ὧδε: «Εἰ ταῦτά ἐστιν

1 Ταῦτα κατὰ B e l o c h IV, 1, 404 ἐπὶ λέξει ὧδε: Unter diesen Umständen konnte es nicht fehlen, dass jener Lokalpatriotismus sich abschwächte, der die Hellenen einst zu ihren schönsten Taten begeistert hatte, gleichzeitig aber der Fluch der Nation gewesen war. βλ. καὶ σ. 535.

2 *Ἐυριπίδης*, ἀπόσπ. 1034. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Ὀβίδιος ἐν *Fast.* 1, 493 omne solum forti patria est, ut piscibus aequor, ut volucris vacuo, quidquid in orbe patet.

3 Ἀπόσπ. 168 Natorp (225 M.).

4 *Tuscul. V.* (κατὰ λέξιν mundanus=κοσμοπολίτης). Βλ. Πλούταρχ. Ἐθνικ. 600. ἄλλοι πατέρα τῆς ἰδέας ταύτης θεωροῦσι τὸν Πυθαγόραν (βλ. Πρόκλον ὑπόμν. εἰς Ἀλκιβιάδην Πλάτωνος 221). Ὁ Kaerst ἀφιερῶν ἴδιον κεφ. εἰς τὸν 1 βιβλ. τοῦ Β' τόμου περὶ τῆς μεταναστάσεως τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς τὴν κοσμοκρατορίαν καὶ ἀπὸ τοῦ ἀτομισμοῦ εἰς τὴν κοσμοπολιτείαν (βλ. καὶ I, 1-153 Die griechische Polis.

ἀληθῆ τὰ περὶ τῆς συγγενείας τοῦ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων λεγόμενά ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τί ἄλλο ἀπολείπεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ τὸ τοῦ Σωκράτους μὴδέποτε πρὸς τὸν πυθόμενον ποδαπὸς ἐστὶν εἰπεῖν, ὅτι Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, ἀλλ' ὅτι κόσμιος; διατι γὰρ λέγεις Ἀθηναῖον εἶναι σαυτὸν, οὐχὶ δὲ ἐξ ἐκείνης τῆς γωνίας, εἰς ἣν ἐρρίφη γεννηθέν σου τὸ σωματίον; ἢ δῆλον ὅτι ἀπὸ τοῦ κυριωτέρου καὶ περιέχοντος οὐ μόνον αὐτὴν ἐκείνην τὴν γωνίαν, ἀλλ' καὶ ὅλην σου τὴν οἰκίαν καὶ ἀπλῶς ὅθεν σου τὸ γένος τῶν προγόνων εἰς σὲ κατελήλυθεν ἐντεῦθεν ποθεν καλεῖς σεαυτὸν Ἀθηναῖον καὶ Κορίνθιον; ὁ τοίνυν τῇ διοικήσει τοῦ κόσμου παρηκολουθηκὼς καὶ μεμαθηκὼς, ὅτι τὸ μέγιστον καὶ κυριώτατον καὶ περιεκτικώτατον πάντων τοῦτό ἐστι τὸ σύστημα τὸ ἐξ ἀνθρώπων καὶ θεοῦ, ἀπ' ἐκείνου δὲ τὰ σπέρματα καταπέπτωκεν οὐκ εἰς τὸν πατέρα τὸν ἐμὸν μόνον οὐδ' εἰς τὸν πάππον, ἀλλ' εἰς ἅπαντα μὲν τὰ ἐπὶ γῆς γεννώμενά τε καὶ φυόμενα, προηγουμένως δ' εἰς τὰ λογικά, ὅτι κοινωεῖν μόνον ταῦτα πέφυκε τῷ θεῷ τῆς συναναστροφῆς κατὰ τὸν λόγον ἐμπεπλεγμένα, διατι μὴ εἶπη αὐτὸν κόσμιον; διατι μὴ υἱὸν τοῦ θεοῦ;...»¹

Ἀλλὰ τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι τὴν ἰδέαν τῆς κοσμοπολιτείας ἀνέπτυξεν ὁ κυνικὸς Διογένης. Οὗτος ἀποχωρήσας τοῦ κόσμου καὶ περιφρονῶν πᾶσαν κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἀρχήν, καθιέρωσε τὸ «Λάθε βιώσας» καταστάς καὶ ἀπομεμονωμένος ὅπωςδήποτε, ἐπομένως ἀπώλεσε καὶ τὴν ἰδέαν τῆς πατρίδος· διότι αὕτη στηρίζεται κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἰδίου οἴκου, οὗτινος θεωρεῖται ἀποικία (πρῶτον ἡ πόλις, καὶ ἔπειτα ἡ πατρίς ἢ τοῖς ὁ οἶκος τῆς πατριᾶς). Πρῶτος ἄρα οὗτος ἀπεκήρυξε τὴν πατρίδα· διὸ ὡς Σινωπεὺς «ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶ; κοσμοπολίτης, ἔφη²». Κᾶντούτω τὸ ἀληθὲς εἶπεν· «εἶναι γοῦν ἄπολις, ἄοικος, πτωχός, πλανήτης, βίον ἔχων τοῦφμερᾶν» (αὐτ. 38)· διότι κατηγορηθεὶς ἐπὶ κιβδηλείᾳ ἀπεμακρύνθη ἐκουσίως ἐκ Σινώπης καὶ ἐλθὼν διέτριβεν εἰς Κόρινθον, ὅπου καὶ ὁ Ἀλέξανδρος συνήνητησεν αὐτῷ, καὶ ἠθέλησε νὰ δείξῃ καὶ εἰς αὐτόν, ὅπως καὶ εἰς ἄλλους διανοουμένους, τὴν γενναιοδωρίαν, ἀλλ' ἤκουσε τὸ «ἀποσκοτήσον

1 Διατριβαὶ Α', 9, 1-6.

2. «Διογ. Λαερτ. βίοι φιλοσόφων VI, 6» 'O Z e l l e r ἐν Die Philosophie der Griechen III, 1, 1909, σ. 306 γράφει, ὅτι οὐδὲν τῶν προτέρων συστημάτων ἐτόλμησε νὰ ἄρῃ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ ἐθνισμοῦ. καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔχονται τῆς προλήψεως τοῦ ἐλληνισμοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων. Μόνοι οἱ Κυνικοὶ παρουσιάζονται οἱ πρόδρομοι τῆς Στοᾶς θεωροῦντες πατρίδα τὴν οἰκουμένην καὶ ἑαυτοὺς ταύτης πολίτας», καὶ ἡ ἰδέα αὕτη παρὰ τοῖς Στωικοῖς κυρίως ἔλαβε σάρκα καὶ ὄστέα. καὶ ἀναπτύσσει οὗτος τοὺς λόγους δι' οὓς ἐπὶ Μακεδονοκρατίας ἠδύνατο εὐκόλως ἡ ἰδέα αὕτη νὰ ἐνσαρκωθῇ. Πρὸς τοῦτον συμφωνεῖ καὶ ὁ Beloch, πρὸς ὄν, ὡς νεώτερον ἀναφερόμεθα,

μου»!¹ Ἄγαμος αὐτὸς καὶ ἀπρεπῆ βίον ζῶν, ὥστε λέγεται «πάντα ποιεῖν ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὰ Διμήτρος καὶ τὰ Ἀφροδίτης» (αὐτ. 69), ἐδίδασκε τὴν κοινογαμίαν «κοινὰς εἶναι δεῖν τὰς γυναῖκας, γάμον μηδὲν ὀνομάζωιν, ἀλλὰ τὸν πείσαντα τῇ πεισάσῃ συρεῖναι, κοινούς δὲ διὰ τοῦτο καὶ τοὺς υἱέας» (αὐτ. 72). Ἀλλὰ, κυρίως ἦν κεκηρυγμένος ὑπὲρ τῆς ἀγαμίας· διότι «ἐρωτηθεὶς ποῖω καιρῷ δεῖ γαμεῖν, ἔφη, τοὺς μὲν νέους μηδέποτε, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους μηδεπώποτε» (54). Εἶναι περίεργον, ὅτι οἱ τε Κυνικοὶ καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἐπαναλαμβάνουσι ἐώλους θεωρίας τοῦ Πλάτωνος ὑπ' αὐτοῦ τούτου ἀποκηρυχθείσας. Οὗτος δὲν ἐκήρυξε τὴν ἀπόλυτον κοινοκτημοσύνην· διότι εἰς τοὺς δημιουργοὺς ἐπέτρεπε τὴν ἰδιοκτησίαν, καὶ μόνον εἰς τοὺς φρουροὺς καὶ ἄρχοντας τῆς πολιτείας ἀπηγόρευε ταύτην, ἵνα μὴ πλεονεκτῶσιν ἐξ ἀδικίας. Ἐπίσης μόνον τῶν δύο ἀρχουσῶν τάξεων αἱ γυναῖκες ἦσαν κοιναὶ «δεῖ εἶναι τὰς κτήσεις καὶ τὰς γυναῖκας κοινὰς, κοινούς δὲ καὶ τοὺς παῖδας». Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τῇ Πολιτείᾳ· ἀλλὰ προβεβηκῶς τὴν ἡλικίαν ἐν τῇ ἀναθεωρήσει αὐτῆς, ἐν τοῖς Νόμοις (737 ἔ.) ἀνακαλεῖται καὶ τὴν κοινοκτημοσύνην καὶ τὴν κοινογαμίαν: «τοῦτ' οὖν εἴτε που νῦν ἐστὶν εἴτ' ἔσται ποτέ, κοινὰς μὲν γυναῖκας κοινούς δὲ παῖδας, κοινὰ δὲ χρήματα ξύμπαντα καὶ πάσῃ μηχανῇ τὸ λεγόμενον ἴδιον πανταχόθεν ἐκ τοῦ βίου ἅπαν ἐξήρηται—τούτων ὑπερβολὴ πρὸς ἀρετὴν—οὐδεὶς ποτε ὄρον ἄλλον θέμενος ὀρθότερον οὐδὲ βελτίω θήσει».

Παρὰ τῶν Κυνικῶν οἱ Στωϊκοὶ ἔλαβον τὸν ὄρον «κοσμοπολίτης» καὶ ὁμιλοῦσι περὶ κοσμοπολιτείας ὡς περὶ κοινουῦ πλέον πράγματος. Δὲν εἶναι ἀνεξήγητον πῶς τόσον ταχέως ἐκυλλοφόρησεν ἡ ἰδέα αὕτη. Τὰ ὄρια τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶχον ἤδη εὐρυνθῆ καταπληκτικῶς. Τὸ πλεῖστον τῶν διανοουμένων Ἑλλήνων εἶχον ὡς κέντρον δράσεως τὰς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος χώρας, ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων, καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἀσίαν. Τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ ἦσαν καὶ οἱ κήρυκες οὗτοι τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ. Ὁ μὲν, καίτοι Ἕλλην Κύπριος, «ἀπὸ Κύπρου πολίσματος ἑλληνικοῦ» Φοίνικας ἐποίκους ἐσχηκότο, (Διογ. VII, 1) θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Beloch Σημίτης (Zenon selbst war Semit), ἴσως ὡς μελανόχρους, ὁ δὲ Διογένης ἐκ Σινώπης τοῦ Πόντου. Παρ' αὐτοῖς ὡς πολῖταις τῆς ἀπεράντου μακεδони-

1. Τότε εἰς Κόρινθον κατ' ἀγχίστροφον τῆς τύχης σύμπτωσιν συνητήθησαν δύο ἀντίθετα ἄκρα, ὁ μὲν τόσῳ ὀλιγαρχικῆς ὥστε ἐθεώρει τὸν πῖθον αὐτοῦ τὸ πᾶν, ὁ δὲ τόσῳ ἀκόρεστος εἰς δόξαν καὶ κατακτήσεις, ὥστε ἀναβλέψας καὶ πρὸς τὴν αὐτὴν ἐθλίβετο μὴ δυνάμενος νὰ ἀνέλθῃ, ὅτε ἔμαθε ὅτι κατοικεῖται. Τὸ δὲ λεγόμενον, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐθαύμασε τὸν Διογένην εἰπὼν «ἂν δὲν ἦμην Ἀλέξανδρος, ἐπεθύμουν νὰ γείνω Διογένης» ἀποδεικνύει, ὅτι εἶχε μόνον θαυμαστάς, οὐχὶ δὲ καὶ μίμητῶς ὁ κυνικὸς φιλόσοφος.

κῆς αὐτοκρατορίας ἢ πατρὶς εἶχε λάβει τὴν ἔννοιαν τοῦ κόσμου. «Ἡ κοσμοκρατορία ἢ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου σχεδιασθεῖσα εἶχε πραγματοποιηθῆ ἤδη μέχρι ὁρισμένου σημείου. ἦν δ' αὕτη οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἰδέας ταύτης ἐπὶ πολιτικοῦ ἐδάφους». ¹ Ὡστε ἔχομεν ἐφηρμοσμένην κοσμοπολιτείαν, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἡ διάκρισις εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους, τὸ μεσοτοιχόν τὸ χωρίζον τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων, ἦρθη ὑπ' αὐτοῦ τούτου διὰ τῆς συμμείξεως καὶ ἀνακράσεως Ἑλλήνων καὶ Περσῶν τὸ πρῶτον. Διέκρινε πλέον οὗτος τοὺς ἀνθρώπους μόνον ἀπὸ τῆς ἀρετῆς καὶ κακίας. Ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ χρῶμα τῆς ψυχῆς, καὶ ὅπως δ' Ἄραψ διακρίνεται ἀμέσως ἀπὸ τοῦ λευκοῦ, ὁμοίως καὶ ὁ κακὸς ἀπὸ τοῦ ἐναρέτου. Οὕτω διασκεπτόμενος ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος βασιλεὺς προσεδέχετο τοὺς ὀφειδόμενους αὐτῷ εὐδοκίμους ἀνδρας καὶ εὐηργέτει αὐτούς· «πολλοὺς γὰρ τῶν Ἑλλήνων εἶναι κακοὺς καὶ τῶν βαρβάρων ἀστεῖους, καθάπερ Ἰνδοὺς καὶ Ἀριανούς, ἔτι δὲ Ῥωμαίους καὶ Καρχηδονίους οὕτω θαυμασιῶς πολιτευομένους». ² Τὸ διεθνὲς πνεῦμα τοῦ κόσμου τῶν γραμμάτων εἶχεν ἐπιδράσει καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὥστε τὰ φιλελεύθερα πολιτεύματα μόλις ὑφίσταντο· διότι καὶ ὁ περιορισμένος ἐκεῖνος πατριωτισμὸς καὶ ἡ ἐνεργὸς δύναμις εἶχον ἐκλείψει.

Ἐπὶ τοιαύτας συνθήκας τὸ κήρυγμα τοῦ Ζήνωνος ἐν Ἀθήναις δὲν ἀπετέλει παραφωνίαν. Οὗτος ὡς ἐμπορευόμενος ἀπὸ Κιτίου πλέων καὶ ναυαγήσας ἐσώθη ἐξελθὼν εἰς Πειραιᾶ, καὶ ἀπώλεσε μὲν τὸ φορτίον πολυτίμου πορφύρας, ἀλλ' ἐκέρδισε τοὺς Ἀθηναίους διὰ παραδόξου διδασκαλίας ἐμπνεομένης ὑποσοβαρᾶς ἠθικολογίας. Τὴν ἰδιότητα ταύτην ἐκτίησάτο ἀκροασάμενος τοῦ διαδόχου τοῦ Διογένητος Κράτητος, ὅστις τὰ μάλιστα ἐθέλε καὶ ἐμάγευσεν αὐτὸν διὰ τῆς ἰδέας τῆς κοσμοπολιτείας. Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀλεξάνδρου θὰ ἐπαρηγορεῖτο, διότι εἰς τὸ τῆς Παλλάδος ἄστυ, ἐνῶ δὲν ἐπανηγγυρίσθησαν αἱ νίκαι αὐτοῦ, τὰ ἀποτελέσματα ὁμοῦς αὐτῶν ἀπετέλουν θέμα φιλοσοφικῆς σκέψεως χειροκροτουμένης ὑπὸ τῶν σπερμολόγων Ἀθηναίων. Ἀφοῦ οὗτος ἔβλεπε κλονιζόμενας τὰς κατὰ τόπους πολιτείας, ὄντως ὡς προάγγελος τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας, εὐηγγελίσασατο αὐτοῖς ἐν τῷ «Περὶ πολιτείας» ἔργῳ τὸ διάγραμμα παγκοσμίου πολιτείας, κράτους τόσῳ προηγμένου καὶ τετελειωμένου, ὥστε ναοί, δικαστήρια, ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου, τὰ σχολεῖα καὶ αὐτὰ τὰ χρησιμώτατα νομί-

1. Beloch IV, 1, σελ. 403.

2. Ἐρατοσθένης ὁ ἱστοριογράφος Κυρηναῖος παρὰ Στράβωνι Α', βλ. ἀνωτ. σελ. 9 καὶ 24, ἐνθ' εἶπομεν περὶ τῆς προτιμήσεως τῶν Περσῶν, ὅπερ διασαφηνίζεται ἤδη ἐκ τοῦ σπουδαίου τούτου χωρίου.

σμάτα νὰ θεωρῶνται— ὅλως περιττά : « κοινὰς τε τὰς γυναῖκας δογματίζει . . . καὶ . . . μήτε ἱερά, μήτε δικαστήρια, μήτε γυμνάσια ἐπὶ ταῖς πόλεσιν οἰκοδομεῖσθαι . . . Νόμισμα δ' οὔτ' ἀλλαγῆς ἔνεκεν οἶεσθαι δεῖν κατασκευάζειν, οὔτε ἀποδημίας ἔνεκεν. καὶ ἐσθῆτι δὲ τῇ αὐτῇ κελεύει χρῆσθαι ἄνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ μηδὲν μόριον ἀποκεκρῦφθαι » (Διογ. VII, 34). Εἰς τὴν ἰδεώδη αὐτὴν κοσμοπολιτείαν οἱ ἠθικαὶ νόμοι ἄνευ νομοφυλάκων θὰ ἐπεβίβλλοντο αὐτομάτως καὶ θὰ ἐτήρουν τοὺς κοσμοπολίτας ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ. Εἶναι εὐτύχημα, διότι δὲν ἐπεχείρησε ποτέ τις νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ σύστημα τοῦτο, δι' οὗ κατ' οὐσίαν αἴρεται ἡ ἔννοια τῆς πολιτείας καὶ ἀντικαθίσταται αὕτη διὰ τῆς ἀναρχίας.¹

Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι τὸ πολιτειακὸν σύστημα τοῦ Ζήνωνος εἶναι τὸ πρότυπον τοῦ σημερινοῦ λεγομένου κομμουνισμοῦ. ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὁρθόν. Πρῶτον τὸ περιβάλλον, εἰς ὃ προωρίζετο ἡ κοσμοπολιτεία ἐκείνη κατὰ *Beloch*, ἦτο ὁ μόνος ὁ ἑλληνικὸς κόσμος· ἀκριβῶς δ' ὁ κόσμος ἐκεῖνος ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τῇ ἀληθείᾳ συμπίπτει σχεδὸν τῇ γνωστῇ οἰκουμένῃ. ἀλλὰ τὸν κόσμον τοῦτον ἀπετέλουν μόνοι οἱ Ἑλληνομακεδόνες καὶ τινες προσήλυτοι, ἦσαν δὲ οὗτοι αἱ δύο μόνον τάξεις τοῦ Πλάτωνος, οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ φύλακες καὶ ὀλίγοι ἐμπορευόμενοι. Περὶ τῶν βαρβάρων, ὑφ' οὓς ἀνελευθέρους ὑπετάγησαν ὄρους εἰς τὰς κατακτηθείσας χώρας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνηται λόγος πρὸς ἐπιβολὴν τοιοῦτου σαστήματος. Δεύτερον ἡ Στωὰ ἐφιλοτέχνησε τὸ πρότυπον ἠθικοῦ κράτους, τὴν συγκρότησιν ἀνωτέρας καὶ τελείως διαπεπαιδαγωγημένης κοινωνίας². Ἡ ἐπιτυχία τούτου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς τελειότητος τοῦ ἀτόμου, συγκεντρουμένου δι' αὐστηρᾶς ἐγκρατείας καὶ ἀσκήσεως εἰς ἑαυτόν. Ἐκ τῆς αὐτοεξετάσεως παρορμᾶται εἰς τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ διὰ τῆς προσευχῆς ἔνωσιν, ὅθεν ἄρχεται ἡ ἀναγέννησις. Διὰ ταύτης λαμβάνει πλήρη καὶ τελείαν συνείδησιν τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ προσωπικότητος καὶ ἐπιθυμεῖ, ἵνα θρασῆ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας,³ ἄρῃ τὰ σύνορα τῶν διαφορῶν ἔθνων καὶ ἐνώσῃ ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς μίαν κοινὴν—τὴν οἰκουμένην—πα-

1 *Beloch*, IV, 1 535-536. πλείω βλ. *Adler*, *Geschichte des Socialismus und Kommunismus* τόμ. I, Leipzig 1899 σ. 46 ἔ. καὶ ἐν σ. 269 τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

2 *Beloch*, σ. 405, βλ. *Pfeiderer* *Kosmopolitismus* 1875.

3 Ὁ Στωϊκὸς σκέπτεται οὕτως : « εἰς ἐμὲ οὐδεὶς ἐξουσίαν ἔχει ἠλευθέρωμαι ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ἔγνωκα αὐτοῦ τὰς ἐντολάς, οὐκέτι οὐδεὶς δουλαγωγῆσαι με δύναται, καρπιστὴν (= κύριον) ἔχω, ὅλον δεῖ, δικαστὰς ὅλους δεῖ » Ἐπικτήτου Διατρ. Δ', 7, 17,

τρίδα. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν σύστημα οὐ μόνον πολιτειακόν, ἀλλὰ καὶ ἠθικοθησκευτικόν, εἶδος ἀσκητικῆς ἢ «θείας πολιτείας» τοῦ Ἀύγουστίνου. Ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς τιαύτης πολιτείας τεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πυθαγόρου «τέλος ἀπάσης ἀρετῆς φιλία καὶ ἔνωσις», ἀνήχθη εἰς σύστημα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ἔλαβε τὴν πρώτην διεθνῆ ὄθησιν ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους, θέντος ὡς προσὸν τῶν πολιτῶν οὐχὶ τὸ γένος, ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴν μόρφωσιν, καὶ ἐτελειοποιήθη διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου καὶ τῆς ἀσκητικῆς μορφῆς ὑπὸ τῆς Στοᾶς. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης ἀνέπτυξε περαιτέρω τὴν θεωρίαν ὁ πλατωνικὸς Ἰουδαῖος Φίλων, καὶ μόνον ὡς θεωρία πλέον εἶναι γνωστή διότι «τσιαύτη πολιτεία εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἐπαινεθῆ ἢ νὰ πραγματωθῆ καὶ ἐὰν ἐπραγματοῦτο, ὀλίγον χρόνον ἦθελε διαρκέσει».¹

Αἱ περὶ κοσμοπολιτείας ἀρχαὶ τῶν Στωικῶν συμπύπτουσι ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς τοῦ Εὐαγγελίου περὶ ἀγάπης, ἰσότητος, δικαιοσύνης, ἀκτημοσύνης, περὶ καταργήσεως τῆς δουλείας καὶ τῶν φυλετικῶν διαφορῶν κτλ. καὶ ὡς πρὸς τοῦτο, ἐὰν ἐξαίρεσωμεν τὰς ἐκκεντρικότητας, ὁ Ζήνων πρόπει νὰ θεωρηθῆ δικαίως ὡς πρόδρομος τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ὠνειροπόλησε ἐν μέρει νὰ ἐφαρμόσῃ πολιτείαν ἀγγέλων ἐπὶ τῆς γῆς. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ῥητῶς δὲν συνίσταται ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ κοινοκτημοσύνη, οὐχ ἦττον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ χάριν τῆς στερεώσεως τῆς ἐκκλησίας ἀπήτησαν καὶ δὴ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι παρὰ τῶν πιστῶν νὰ θυσιάσωσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, καὶ συνέστησαν τὰ κοινὰ δεῖπνα ἦτοι τὰς «ἀγάπας», ὅπως ἐλέχθη ἢ κοινοβιακὴ τράπεζα. Ἀλλὰ μήπως αὐτὸς ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ἔζη κοινοβιακῶς μετὰ τῶν ἀποστόλων, κοινήν ἔχων τὴν ἐστίασιν καὶ κοινὸν τὸ ταμεῖον;

Κατὰ τὰς Προξίεις τῶν ἀποστόλων «πάντες δὲ οἱ πιστεύοντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινὰ, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ἀπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε» (β', 45). συνερχόμενοι δὲ καθεκάστην «ἐν τῷ ἱερῷ κλῶντές τε καὶ οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει...» (46). Ἦτο δὲ παραδειγματικὴ ἢ ὁμόνοια καὶ ψυχικὴ ἐνότης τῶν χριστιανῶν ἐκείνων. «τοῦ δὲ πλήθους τῶν πιστευσάντων ἦν ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, καὶ οὐδὲ εἰς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ ἔλεγεν ἴδιον εἶναι, ἀλλ' ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κοινὰ» (δ', 32). Ἀλλ' ἡ ὑψηλὴ αὕτη ἀρχὴ ἦτο δύσκολον εἰς τὴν ἀρτιπαγῆ ἐκείνην κοινωνίαν ἐκ διαφορῶν, ποικίλης προελεύσεως, ἀτόμων ἀποτελουμένην νὰ ἐφαρμοσθῆ, παρ' ὄλον τὸν ἐπιδειχθέντα ζῆλον καὶ τὴν αὐταπάρνησιν τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἐκτοτε οὐδέποτε ἐπεχειρίσθη τσι-

1. Τάμιτος Aunal. IV, 88.

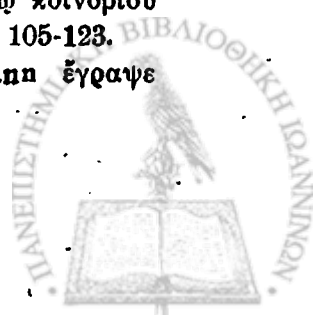
οὗτόν τε ἐν ταῖς χριστιανικαῖς κοινότησιν, καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ ἀριδῆλως τὸ ναυάγιον τῆς ἰδέας τῆς κοινοκτημοσύνης, ἀφοῦ καὶ ὑπὸ τὴν σκέπη τῆς κατ' ἐξοχὴν θρησκείας τῆς ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας δὲν ἠδυνήθη νὰ ζωογονηθῇ. Ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων συμφερόντων, ὅπου ὁ ἔγγαμος βίος ἦν σημαντικὸν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ κώλυμα, ἡ κοινοκτημοσύνη εὔρε καταφύγιον εἰς τὰ μοναστήρια, ἐν οἷς οἱ μοναχοὶ ἐπαγγέλλονται νὰ μετέλθωσιν τὸν βίον τῶν ἀγγέλων. Καὶ πράγματι ἐνταῦθα τὸ κοινοβιακὸν σύστημα, διὰ τῶν μεγάλων ἰδρυτῶν Παχωμίου, Ἀντωνίου, Σάββα, Θεοδοσίου καὶ Εὐθυμίου ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παλαιστίνῃ ἀπέδωκεν ἀγλαοὺς καρποὺς καὶ αἱ ἐρημικαὶ ἐκεῖναι ἐστίαὶ ἐγένοντο φυτώρια πίσης ἀγιότητος καὶ ἀρετῆς καὶ θεραπείας τῶν γραμμάτων. ἀνέδειξαν μεγάλους ἀγίους καὶ ἐστερέωσαν ὄντως τὴν ἐκκλησίαν καὶ κατεπολέμησαν τὰς αἱρέσεις.¹ Σήμερον ὁ κοινοβιακὸς βίος συνεχίζεται ἐν Ἀθῶν μεταφυτευθεὶς ἐκ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν τύπον τοῦ στουδιακοῦ κοινοβίου ὑπὸ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ Λαυριώτου.² Διὰ τὰς ἀρχὰς ταύτας, αἵτινες ἀνάγονται εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, ὁ Χριστὸς ὑπὸ τοῦ *Claud H. de Saint-Simon* ἐχαρακτηρίσθη ὡς σοσιαλιστής, ἐχθρὸς δὲ τοῦ τότε καθεστώτος ὑπὸ τοῦ Πολσότη, ὅστις μάλιστα ἐξέδωκε καὶ «Νέα εὐαγγέλια» σοσιαλιστικά, ἀνθ' ὧν ἐκ τῶν Εὐαγγελίων, παρ' ἄλλων δὲ ὡς ὁ πᾶτρων τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν.³

Οὕτως ὁ χριστιανισμὸς ἐθεωρήθη ὡς κομμουνιστικὴ τοῦ ὄχλου ἐπανάστασις καὶ ὁ Χριστὸς ἡ προσωποποίησις τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων. Ὁ *Kautsky* ἀνάγει τὸν ἀγῶνα τῶν τάξεων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ διὰ τὸ μῖσος, ὅπερ ἔτρεφεν οὗτος κατὰ τῶν Φαρισαίων (Εὐαγγ. Λουκᾶ, ἐπιστ. Ἰακώβου), διὸ καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ ὄψιμου κράτους ἀναμένοντες τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ,

1. Περὶ τούτου βλ. τὸ Λαυσαϊκόν, τὸ Λειμωνάριον, τὰς Διηγήσεις τοῦ ἀπὸ ἐπάρχων ὁσίου *Νεΐλου*, τοῦ Θεοδωρήτου τὴν Φιλόθεον ἱστορίαν, τὸν ἱστοριογράφον Σωκράτην κλπ. Εἰδικῶς τοῦ κ. *Δ. Πετρακάκου*, Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἀνατ. ἐκκλησίᾳ, Λειψία 1907, ὅπου ἐν ἀρχῇ πλουσία βιβλιογραφία. *Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου*, Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ἀθωνίται, τόμ. Α', Θεσ/νίκη 1929, Εἰσαγ. σ. 1-38.

2. Βλ. *Δημ. Πετρακάκου*, Τὸ μοναχικὸν πολίτευμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους (μετὰ βιβλιογρ.), Ἀθῆναι 1935. *Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου*, Ἀθῶν. Μοναχικὸς βίος—Πολίτευμα ἐν Ὁρησκ. καὶ Χριστιαν. ἐγκυκλ. τόμ. Α', Ἀθῆναι 1930, σ. 487-616 (μετὰ βιβλιογραφίας). *Τοῦ αὐτοῦ*. Μοναχολογία. Περὶ τοῦ ἐν Ἀθῶν κοινοβίου (ἀνάτυπ. ἐκ τῶν Ἐναισίμων Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, Ἀθῆναι, 1931, σ. 105-123.

3. Βλ. *C. E. Raven*, *Christian socialism* 1920, καὶ ὁ *Neumann* ἔγραψε περὶ χριστιαν. σοσιαλισμοῦ.

ἦτις θὰ ἐδημιούργει νέαν κατάστασιν, τὸν θρίαμβον τοῦ πτωχοῦ λαοῦ. Ὁ Χριστὸς λοιπὸν κατ' αὐτὸν ἦτο κοινωνικὸς ἐπαναστάτης. Ὁ χριστιανισμὸς ἐξ ἄλλου, ὑποστηρίζει ὁ *Kalthoff*, ἐφημέριος ἐν Βορέμῃ, ὀφείλει τὴν γένεσιν εἰς τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν καὶ ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτοῦ αἱ «κομμουνιστικαὶ λέσχαι» τοῦ καιροῦ ἐκείνου! Ἄλλ' εἶναι ἄξιον περιεργίας, διατι μόνον ὡς κοινωνικὸν πρόσωπον πάντες οὗτοι κρίνουσι τὸν Χριστόν; διατι δὲν ἐνθυμοῦνται, ὅτι αὐτὸς πρὸ παντὸς εἶναι ὁ μέγας ἄρχων τῆς εἰρήνης τοῦ κόσμου, ὁ τὰ διεσιῶτα εἰς ἓν συνάψας, ὁ ἰδρυτὴς τῆς θερησκείας τῆς ἀγάπης· οἱ δὲ ὀπαδοὶ αὐτοῦ, ὅσοι θέλουσι νὰ εἶναι ἄξιοι τοῦ ὀνόματος χριστιανοί, πιστεύουσιν, ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἰσότης, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀληθὴς εὐδαιμονία ἐπιτυγχάνονται μόνον διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς θείας αὐτοῦ διδασκαλίας, δηλ. ὅτι ἡ μεταβολὴ γίνεται ἐκ τῶν ἔνδον. Ὁ Χριστὸς δὲν ἦτο καθόλου ἐπαναστάτης, ἀφοῦ ἐδίδασκεν: «ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ» καὶ ἐδημιούργησε ξένον τι πρὸς τὴν πολιτείαν καταφύγιον διὰ τὰς ψυχὰς ἐντὸς τοῦ κράτους τῆς ἀποτόμου βίας. «χάρις εἰς αὐτὸν ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους περιωρίσθη εἰς τὰ γήινα πράγματα, τὸ πνεῦμα ἀπηλευθερώθη ἢ τοῦλάχιστον τὸ τρομερὸν ῥόπαλον τῆς ῥωμαϊκῆς παντοδυναμίας ἐθραύσθη διαπαντός».¹ Οὕτω κατώρθωσεν ἐπὶ τριακόσια ἔτη ὁ χριστιανισμὸς νὰ ἀντεπεξέλθῃ καὶ νὰ νικήσῃ τὸν κόσμον, καὶ διὰ τῶν ἀπλοϊκῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ, τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, τῶν ταπεινῶν καὶ μικρῶν—«τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ὁ θεὸς ἐξελέξατο, ἵνα τοὺς σοφοὺς καταισχύνῃ...καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐξουθενημένα ἐξελέξατο»...(Α Κορ. α', 28)—δι' αὐτῶν ἐθεμελίωσε τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. «Τὸ μέγα σύνθημα τοῦ Μεσσία εἶναι ὁ εὐαγγελισμὸς εἰς τοὺς πτωχοὺς. Ἡ εἰδυλλιακὴ καὶ γλυκεῖα φύσις τοῦ Ἰησοῦ, λέγει ὁ *Ρενάν*, ἀνελάμβανεν ἐδῶ τὴν ὑπεροχὴν της. Μία πολὺ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπανάστασις, διὰ τῆς ὁποίας αἱ κοινωνικαὶ τάξεις θὰ ἀλλάξουν τάξιν, ὅπου πᾶν τὸ ἐπίσημον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον θὰ ταπεινωθῇ, ἴδου τὸ ὄνειρόν του» (σ. 165).

Ἡ ἰδέα τῆς κοσμοπολιτείας τοῦ *Ζήνωνος* ὡς ἀνεφάρμοστος δὲν ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῆς φιλοσοφίας τῆς Στοᾶς, εἰς αὐτὴν τὸ πᾶν συνίσταται εἰς τὴν ἠθικὴν. Ἐν τούτοις ὁ *Ποσειδώνιος* ὁ βαθυνοῦστατος τῆς σχολῆς ταύτης φιλόσοφος, ὁ ἐπιστημονικώτατος τῶν Στωϊκῶν, σοφὸς πράγματι καὶ πόλυγραφώτατος, ἐρμηνεύει πῶς συνέλαβεν ὁ *Ζήνων* τὴν ἰδέαν ταύτην ὡς ἐξῆς: ἐκ τῆς συγγενείας τοῦ λογιστικοῦ πρὸς τὸ σύμπαν συνάγεται, λέγει, ὅτι ἡ περὶ φύσεως ἐπιστήμη ἐνέχει καὶ ἠθικὸν

1. *Ρενάν*, Βίος τοῦ Ἰησοῦ, μεταφρασθεὶς ὑπὸ *Α. Καμπάνη*, Ἀθήναι 1916, σ. 161-162.

σκοπὸν μὴ περιοριζόμενον εἰς τὸ ἄτομον. Ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τῆς θείας αὐτοῦ καταγωγῆς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἀνήκῃ ὡς μέλος καθολικῆς πολιτείας, συνδεοῦσης θεοῦ καὶ ἀνθρώπους ὁμοῦ διὰ τοῦ θεοῦ λόγου, ὅστις ἐνυπάρχει τοῖς ἀνθρώποις. Ταύτης τῆς πολιτείας ἀτελεῖς μορφαὶ εἶναι τὰ διάφορα κράτη. Ἐκ τῆς ὑπερβατικῆς ταύτης περὶ πολιτείας ἰδέας, καθ' ἣν ἐν στενῇ ἀλληλοῦχίᾳ συνδέονται τὰ πάντα καὶ προάγουσι πᾶσαν πρόοδον ἐν τῷ κόσμῳ ἐνόητα ἐνεπνεύσθη ὁ Ποσειδώνιος τὴν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ἣ ἐξηρέυνησε τοὺς χαρακτῆρας τῶν λαῶν.¹

11. Στερωθῶς ἀντεχόμενος τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς συνέδεσεν αὐτὰς πρὸς τὴν μυστικοπάθειαν καὶ ἀνέρχεται πρὸς ὑπεράσπισιν αὐτῆς μέχρι τῶν Πυθαγορείων καὶ τῶν Ὀρφικῶν. Κατ' αὐτὸν φιλοσοφία εἶναι γνῶσις θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ὧν γίνεται τις κίτοχος δι' ἀρετῆς ἐξομοιούσης τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν θεόν. Οὕτως ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς Στοᾶς καὶ ἀνασυνδέεται πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸν ἰδεῶδες τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς ἀθείας τῶν Ἐπικουρείων ἀναλαμβάνει ἀγῶνα, οἵτινες ἦσαν πολυπληθεῖς ἐν Ῥώμῃ. Ὡς μυστικιστῆς ἀνέπτυξε σύστημα θεολογικὸν ὑπέροχον ὅθεν θεωρεῖται μᾶλλον θεολόγος ὑπὸ τινων ἢ φιλόσοφος. Κατὰ τοῦ Ἐπικούρου ἀναμειγνύει καὶ τὴν ἐπιστήμην τῆς φύσεως, ἣν ἐκεῖνος τελείως ἠγνόει, δι' ἣς ὑπεραμύνεται καὶ τοῦ πανθεϊσμοῦ. Διδάσκει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐνοικοῦντος θεοῦ λόγου ἐκ τῆς φύσεως ἐμπνεόμενος ἔρχεται εἰς ἄμεσον πρὸς τὸ θεῖον ἐπαφὴν καὶ πρὸς τὰς τὸν κόσμον διοικούσας μυστηριώδεις θείας δυνάμεις, φαντάζεται δὲ ὅτι διὰ τῶν ἀστέρων, οὓς θεωρεῖ ὡς θεῖα ὄντα, προσεγγίζει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν θεότητα. Εἰσδύει διὰ τῆς ἀστρολογίας καὶ μαντικῆς εἰς τὰ μυστήρια καὶ προσπορίζεται τὴν γνῶσιν θείων πραγμάτων. Αὐτὸς ἀνήγαγε τὸν ἐρημητισμὸν εἰς ἐπιστημονικὸν σύστημα καὶ ἀνέμειξε τοσοῦτον τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ὥστε ἐπήνεγκε τὸν ἐξανατολισμὸν τῆς θρησκείας. Τὴν μυστικοπάθειαν αὐτοῦ ἐξεδήλωσεν εἰς ἔνθεον πλήρη λυρισμοῦ ὕμνον πρὸς τὴν φύσιν. Αὕτη ὡς δοχεῖον τοῦ ἐνοικοῦντος θεοῦ πνεύματος ζωογονεῖ καὶ διακοσμεῖ τὰ πάντα.

Ψυχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ποσειδωνίου εἶναι ἡ ἠθικὴ, τὸ δὲ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἠθικὸν πρόβλημα παρουσιάζεται τόσῳ μέγα καὶ γενικὸν κατὰ

1. Οὗτος κατήγετο ἐξ Ἀπαμείας τῆς Συρίας (νόμῳ δὲ ἦν Ῥόδιος) κατὰ Λουκιανὸν (περὶ μακροβίων τόμ. III, 123) διότι μετέφερε τὴν σχολὴν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Παναγιῶν ἐκ Ῥώμης εἰς Ῥόδον). Κατὰ Σουλδαν «ἔγραψεν ἱστορίαν τὴν μετὰ τὸν Πόλεμον εἰς νβ' βιβλία ἕως τοῦ πολέμου τοῦ κυρηναϊκοῦ» (βλ. Posidonii Rhodii reliquae doctrinae, collegit Ianes Bake. Lugduni Bat. 1819, σ. 196. Zeller, ἐνθ' ἄνωκ. III, 1, σ. 592-608.

νήν περίοδον ταύτην, ὅσον εἰς οὐδεμίαν ἄλλην. ¹ Οὗτος ἀπέδειξεν, ὅτι αὕτη συνδέεται πρὸς τὴν πανθειστικὴν γνῶσιν· ὅθεν ἀποστὰς τοῦ ὀρθολογισμοῦ συντάσσεται τῇ ψυχολογίᾳ τοῦ Πλάτωνος, ἧς τὸ λογιστικὸν εἶναι τῆς θείας οὐσίας καὶ οὕτως ὑποχρεούμεθα πρὸς ἐνάρετον βίον, ἵνα ἀπαλλαγῶμεν τοῦ βάρους τῆς ὕλης καὶ ἀνυψωθῶμεν πρὸς τὸ θεῖον. Ἡ ἀρετὴ, ἧτις ταυτίζεται πρὸς τὴν σοφίαν καὶ δι' ἧς ἀναγεννᾶται ὁ ἄνθρωπος, ἐπιτυγχάνεται δι' αἰφνιδίας μεταστροφῆς, καὶ εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς πρὸς ὃν κλίνει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ μεταβολὴ αὕτη, ἧτις συνέβη καὶ εἰς τὸν Παῦλον καὶ εἰς τὸν Ἀύγουστίνον², συντελεῖται, ὅταν ἐνοικίση ἐν ἡμῖν τὸ θεῖον, ὅταν γνωρίσωμεν τὸν θεόν καὶ ἐννοήσωμεν καλῶς τὴν θείαν καταγωγὴν τῆς ψυχῆς ἡμῶν καὶ τὴν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὸ σύμπαν. Ἐν τοιαύτῃ γειόμενος ὁ ἄνθρωπος κατασιάσκει κατὰ τὸ ὄντως τὸ «γνώθι σαυτὸν», ὃπερ συνεπάγεται τὴν γνῶσιν τῆς ἐν τῇ φύσει θείας τάξεως καὶ τὴν εἰς τὴν βουλήν τοῦ θεοῦ ὑποταγὴν ἡμῶν. Ἐν τῇ ἀφυπνίσει τῆς αὐτογνωσίας καταπνίγεται πᾶσα ταπεινὴ ὁρμὴ καὶ ὁ βίος ἡμῶν προσαρμόζεται πρὸς τὸν λόγον τοῦ παντός, ὅστις ἀποτελεῖ κατὰ τοὺς Στωικοὺς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, εἶναι «ὁ τῶν ὄλων οὐσίαν διοικῶν λόγος». Οὕτως εἰσαγόμεθα εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὴν ἰδεολογίαν τοῦ Πλάτωνος ἣτοι εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔκστασιν, ἣν ἀνήγαγον εἰς περιωπὴν οἱ Νεοπλατωνικοί, ὡς ὁψόμεθα.

Τότε λαμβάνομεν γνῶσιν τοῦ ἐν ἡμῖν οἰκοῦντος ἀγαθοῦ δαίμονος, συγγενοῦς ὄντος πρὸς τὸ θεῖον καὶ ὅστις ἀπομακρύνων ἡμᾶς ἀπὸ τῆς κακοδαιμονίας ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν³. Κατὰ τὸν Ἐπίκτητον ὁ Ζεὺς «ἐπίτροπον ἐκάστω παρέστηκεν τὸν ἐκάστων δαίμονα καὶ παρέδωκε φυλάσσειν αὐτὸν αὐτῷ καὶ τοῦτον ἀκοίμητον καὶ ἀπαραλόγιστον. . . ὥστε ὅταν κλείσῃτε τὰς θύρας καὶ σκότος ἔνδον ποιήσῃτε, μέμνησθε μηδέποτε

1. B e l o c h, IV, 1, 535.

2. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Παύλου, ἐν Πραξ. κς', 12-18 τὴν τοῦ Ἀύγουστίνου ἀναφέρουσιν Αἰ ἐξομολογήσεις. μετάφρ. ἐκ τοῦ Λατινικοῦ ὑπὸ Α. Δαλεζίου, Ἀθήναι 1930 Βιβλ. Η', σ. 202 ὅπου ἀκούει φωνὴν ἄνωθεν «Λάβε καὶ ἀνάγνωσε».

3. Κατὰ Ποσειδώνιον «τὸ δὴ τῶν παθῶν αἷτιον, τουτέστι τῆς τε ἀνομολογίας καὶ τοῦ κακοδαίμονος βίου, τὸ μὴ κατὰ πᾶν ἐπεσθαι τῷ ἐν αὐτοῖς δαίμονι συγγενεῖ τε ὄντι καὶ τὴν ὁμοίαν φύσιν ἔχοντι τῷ τὸν ὅλον κόσμον διοικοῦντι, τῷ δὲ χεῖρον καὶ ξηρότερον ποτὲ συνεκκλίνοντας φέρεσθαι. οἱ δὲ τοῦτο παριδόντες οὔτε ἐν τούτοις βελτιοῦσι τὴν αἰτίαν τῶν παθῶν οὔτε ἐν τοῖς περὶ εὐδαιμονίας καὶ ὁμολογίας ὀρθοδοξοῦσιν· οὐ γὰρ βλέπουσιν, ὅτι πρῶτόν ἐστιν ἐν αὐτῇ τὸ κατὰ μὴδὲν ἀγεσθαι ὑπὸ τοῦ ἀλόγου τε καὶ κακοδαίμονος καὶ ἀθέου τῆς ψυχῆς. (παρὰ Γαληνῶ, Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην καὶ Πλάτωνα δογμάτων, ἐκδ. Iw. Mueller, I, Lipsiae 1874, σ. 448-449).

λέγειν δι' ἑστέ»¹. Καὶ ἐν τῇ ἀγίᾳ Γραφῇ γενικῶς πορίστανται οἱ ἄγγελοι ὡς διάκονοι θεοῦ, προστάται καὶ φρουροὶ τῶν ἀνθρώπων, ἡ δὲ ἐκκλησία ἔχει καὶ τὴν γνωστὴν εὐχὴν «πρὸς τὸν φύλακα ἄγγελον», (ἧς ἡ ἀρχή: «Ἄγιε ἄγγελε, ὁ ἐφρεστὸς τῆς ἀθλίας μου ψυχῆς καὶ ταλαιπώρου μου ζωῆς, μὴ ἐγκαταλίπῃς με τὸν ἁμαρτωλὸν μηδὲ ἀποσιῆς ἀπ' ἐμοῦ. . . »).

Ὁ δαίμων οὗτος (ἢ ὁ θεὸς αὐτὸς) εἰσδύει εἰς τὴν ψυχὴν ἡμῶν καὶ ἀνυψοῖ ἡμᾶς εἰς θεϊαν τάξιν, γίνεται συμφυῆς τῷ σώματι καὶ ἀποιελεῖ τὸ πνεῦμα παρὰ τὴν ψυχὴν. (Ἐντεῦθεν τὸ τρισύνθετον τοῦ Μακράκη, ὅπερ καὶ τινες τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ἐδέχοντο, στηριζόμενοι ἐν τῇ Γραφῇ, ὅπου ἔχομεν πνεῦμα, ψυχὴν καὶ σῶμα, τὰ συνιστῶντα τὸν ἄνθρωπον, ἐνθά πνεῦμα εἶναι αἱ ἀνώτεροι δυνάμεις ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεόν). Τότε σπεύδει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν τελειότητα καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπυλλαγῇ τοῦ δεσμοῦ τῆς σαρκός, ἀναπολῶν τὴν αἰωνίαν πατρίδα, ἐξ ἧς ἐξέπεσεν καὶ ἐνοῦται μετὰ τοῦ θεοῦ δι' ἐκστάσεως καὶ κτάται οὕτω τὴν θέωσιν. Πρὸς ἐξήγησιν τῶν μετὰ θάνατον ὁ Ποσειδώνιος καταφεύγει καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Πλάτων, εἰς τοὺς μύθους, οὓς πειρᾶται νὰ ἐξηγήσῃται ἀλληγορικῶς².

Τελειῶς συγκεχυμένην ἰδέαν ἔχουσι περὶ θεοῦ οἱ Στωικοί, ἐφ' ὅσον συγγέουσι αὐτὸν πρὸς τὸν σύμπαν, ὅπερ ἐπίσης ὀνομάζουσι θεόν. «Θεὸν δὲ εἶναι ζῶον ἀθάνατον, λογικόν, τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορον. εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὄλων καὶ ὡσπερ πατέρα πάντων· κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις» (Διογ. VII, 147). Ἄλλ' οὗτος εἶναι εἰς μὲν καὶ μόνος, ἀλλὰ ζῶον πεπερασμένον καὶ αἴδιον, ἐν αὐτῷ περιέχονται πάντα τὰ σώματα καὶ κενὸν ἐν αὐτῷ δὲν ὑπάρχει, καὶ ὁ κόσμος ἐπομένως εἶναι πόλις συνεστῶσα ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ὧν οἱ μὲν βασιλεύουσιν οἱ δὲ ὑποτάσσονται³. Ἐν τῇ παιθειστικῇ ταύτῃ θεωρίᾳ ἡ προσωπικότης τοῦ θεοῦ ἐξαφανίζεται καὶ καταντῶμεν εἰς ὕλισμόν.

1. Διατρ. I, 14, 12, πρβλ. *Μαρκ. Ἀυρήλιον* V, 27: «ὁ δαίμων, ὃν ἐκάστῳ προστάτην καὶ ἡγεμόνα ὁ Ζεὺς ἔδωκεν, ἀπόσπασμα ἑαυτοῦ· οὗτος δὲ ἐστὶν ὁ ἐκάστου νοῦς καὶ λόγος», καὶ *Διογ.* VII, 151.

2. Βλ. περὶ τούτου ὅσα ἀξιόλογα γράφει ὁ Zeller, ἐνθ' ἄνωτ. 330—343, «Ἐπειτα ἡσχολήθη περὶ τὴν ἀλληγορίαν τῶν μύθων ὁ νεοπλατ. Πρόκλος εἰς τὸ «εἰς τὰς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος ὑπόμνημα» «B'. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς τῶν θεῶν μύθων διασκευῆς παρὰ τοῖς θεολόγοις. . . Γ'». Τίνες οἱ παρὰ τοῖς θεολόγοις θεομαχίας διάφοροι τρόποι, τὴν αὐτῇ ἀπόρρητον ἀλήθειαν εἰς φῶς ἄγοντες», ἐκδ. D. K r o l l, Lipsiae 1899, I, σ. 71 ἔ. 87 ἔ.

3. *Εὐσεβ.* Εὐαγγ. προπ. 15, 15, 1 ἔ. ἐκ τῆς «ἐπιτομῆς Ἀρείου Διδύμου». *B e l o c h* IV, 1, 457 *Theologie der Stoiker*.

Ὁ κόσμος ὁμοίως δὲν εἶναι αἰώνιος, ἀλλὰ καταστρέφεται κατὰ περιόδους ὑπὸ πυρός, καὶ τὸ πῦρ εἶναι ὁ θεός, πῦρ νοερόν, ἀλλὰ καὶ πῦρ φθειρόν, ἐπομένως ὡς τὸ ὑλικὸν πῦρ, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης μόνον τὸν αἰθέρα εἶπε πύρινον. Ἡ περίοδος αὕτη λέγεται «ἐκπύρωσις» ἢ ἀνακύκλωσις τοῦ κόσμου καὶ εἶναι παλαιὰ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ἣν ἔπειτα ὁ Πολύβιος ἐπειράθη νὰ ἐφαρμόσῃ ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου εἰς τὸν πνευματικόν, ἦτοι εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἣτις ἔχει ἀκμὴν καὶ παρακμὴν. Κατὰ νόμους ἀμεταβλήτους ἐν τῇ πορείᾳ τῆς φύσεως ἔρχεται περίοδος, καθ' ἣν τὰ πάντα ἐπανέρχονται εἰς τὴν πρώτην μορφήν τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ σπερματικοῦ λόγου καὶ διὰ νέας συμπυκνώσεως τοῦ πυρός. Ἀλλὰ πάλιν δι' ἐκπυρώσεως ὁ κόσμος διαλύεται κ.ο.κ.¹ Οὕτω κατὰ περιόδους ἐδέχοντο ῥιζικὴν αὐτοῦ μεταμόρφωσιν καὶ φθορᾶν, «καὶ αὐτὸν δὲ τὸν θεόν, κατὰ Ἰουστίνον, εἰς πῦρ ἀναλύεσθαι δογματίζουσι, καὶ αὐτὸ πάλιν κατὰ μεταβολὴν τὸν κόσμον γενέσθαι λέγουσιν» (Ἀπολ. Α', 66). Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐν τῇ συντελείᾳ τῶν αἰώνων κατὰ τὸν ἀπόστολον Πέτρον θὰ καταστραφῇ ὁ κόσμος ὅλος πρὸς τιμωρίαν τῶν ἀσεβῶν². Ἡ ψυχὴ κατὰ Ζήνωνα (VII, 110) προέρχεται οὐχὶ ἐκ τοῦ θεοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου σπέρματος εἰς ὃ ἀναμίγνυται καὶ πνεῦμα, ἐπομένως εἶναι μέρος τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αἰσθητικὴ ἢ ἀναθυμίασις, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Ἡράκλειτος: «ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται» καὶ «ἀνθρώπου δὲ σπέρμα, ὃ μεδίησιν ὁ ἀνθρώπος μεθ' ὑγροῦ συγκιρονᾶσθαι τοῖς τῆς ψυχῆς μέρεσι κατὰ μιγμοῦ τοῦ τῶν προγόνων λόγου... εἶναι δὲ πνεῦμα κατὰ τὴν οὐσίαν»³ (VII, 158). Καὶ τοῦ κόσμου δὲ ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ αἰθέρ ἢ ὁ περὶ

1. Βλ. Z e l l e r. ἐνθ' ἄνωτ. III, 1, σ. 156 Kreislauf der Welt. καὶ Εὐσέβιον, ἐνθ' ἄνωτ. 15, 18, ὅστις διὰ πολλῶν ἐκτίθησι τὸ σύστημα τῶν Στωικῶν καὶ ἐξελέγγει τὰ τρωτά: «ἀρέσκει δὲ τοῖς προεβυτάτοις τῶν ἀπὸ τῆς αἰρέσεως ταύτης ἐξαιθεριοῦσθαι πάντα κατὰ περιόδους τινὰς τὰς μεγίστας εἰς πῦρ αἰθερώδες ἀναλυομένων πάντων· κατωτέρω διασαφεῖ, ὅτι τοῦτο λέγοντες οἱ Στωικοὶ ὑπελάμβανόν μεταβολὴν τινα τοῦ κόσμου· οὐ γὰρ ἐπὶ τῆς τοῦ κόσμου κατὰ περίόδους τῆς μεγίστης γινομένης φθορᾶς κυρίως παραλαμβάνουσι τὴν φθορᾶν οἱ τὴν εἰς πῦρ ἀνάλυσιν τῶν ὄλων δογματίζοντες, ἣν δὴ καλοῦσιν ἐκπύρωσιν, ἀλλ' ἀντὶ τῆς κατὰ φύσιν μεταβολῆς χρωῶνται τῇ προσηγορίᾳ τῆς φθορᾶς· ἀρέσκει γὰρ τοῖς Στωικοῖς φιλοσόφοις τὴν ὅλην οὐσίαν εἰς πῦρ μεταβάλλειν, οἷον εἰς σπέρμα καὶ πάλιν ἐκ τούτου αὐτὴν ἀποτελεῖσθαι τὴν διακόσμησιν, οἷα τὸ πρότερον ἦν» αὐτ. 18,2-3.

2. Ἐπιστ. Β', γ', 7. «οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῷ αὐτοῦ λόγῳ τεθησαυρισμένοι εἰσι πυρὶ τηρούμενοι εἰς ἡμέραν κρίσεως καὶ ἀπωλείας τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων». 10 «στοιχεῖα δὲ καυσούμενα λυθήσονται καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται».

3. Τοῦτο ἀντίκειται εἰς τὸ δόγμα τῆς ἐκκλησίας. Περὶ τούτου ὁ Μηδείας ἐπί-

τὴν γῆν καὶ θάλασσαν ἀῆρ καὶ ἐκ τούτου αἱ ἀναθυμιάσεις. ἄρα ἡ ψυχὴ ὡς γεννητὴ εἶναι φθαρτὴ, καὶ φθείρεται τῶν μὲν ἀφρόνων καὶ τῶν ζώων ἀμέσως μετὰ τοῦ σώματος, τῶν δὲ σπουδαίων διαμένει μέχρι τῆς εἰς τὸ πῦρ ἀναλύσεως τῶν πάντων. εἶναι ἀναθυμιάσεις καὶ καπνός, ὅπως κατ' ἀκολουθίαν καὶ ὁ θεός, οὐ αἴτιη εἶναι μόριον. Ἡ ἀληθεία ταῦτα εἶναι ἀνάξια τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς καὶ εὐσεβείας τῶν Στωικῶν καὶ ἐξήγειραν πολλοὺς ἐναντίον αὐτῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ δὴ τὸν Πλωτῖνον ⁽¹⁾.

12. Τὸ εὖοσμον τῆς στωικῆς φιλοσοφίας ἀνθὸς ἀναμφιβόλως εἶναι ἡ ὑψηλὴ ἠθικὴ καὶ ἡ προσπάθεια τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ. Εἰς τὴν ταραχώδη ἐκείνην ἐποχὴν, ἐν ἣ οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἔκδοτοι εἰς τὴν κτηνώδη ἀνηθικότητα, εἰς τὰς πικρὰς δοκιμασίας τοῦ πολυωδίνου βίου, ἡ διδασκαλία αὐτῶν ἦτο θεοῦ εὐλογία, ἦλθε πράγματι ὡς ἰσχυρὸν ἀντίδοτον, καὶ βάλσαμον παρηγορίας εἰς τὰς τεθλιμμένας ψυχάς. Διὰ τοῦτο οἱ Στωικοί, λέγει ὁ Κοραῆς, ὠφέλησαν οὐκ ὀλίγον τοὺς Ἕλληνας καταπολεμωμένους ὑπὸ τῶν ἀγρίων παθῶν τῆς φιληδονίας, τῆς πλεονεξίας καὶ τῆς φιλαρχίας καὶ τῶν ἐντεῦθεν παραγενομένων διχονοιῶν . . . καὶ συνήρρησαν εἰς τὸ νὰ διευκολύνωσι τὴν νεοφανῆ διδαχὴν τοῦ Εὐαγγελίου διότι ἐδίδασκον, ὅτι ἐκήρυττον οἱ ἀπόστολοι, τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πάθη» ⁽²⁾. Πράγματι τὴν ὁμοιότητα ἔχουσι αἱ ὑποθῆκαι αὐτῶν πρὸς τὰς τῆς-Κ. Διαθήκης, ὥστε ὁ μὴ γνωρίζων, ὅτι ἐκεῖ διὰ τῆς ἐξελίξεως εἶχε καταλήξει ἡ ἠθικὴ τῶν χρόνων ἐκείνων, θὰ ἐδέχτο χριστιανικὴν ἐπίδρασιν ⁽³⁾. Τὸ μέγα κατόρθωμα τῆς Στοῆς ἦτο ἡ ἔνωσις τῆς ἠθικῆς μετὰ τῆς θρησκείας καὶ ἡ προσέγγις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον «τῆς περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβείας ἴσθι, ὅτι τὸ κυριώτατον ἐκείνόν ἐστιν, ὀρθὰς ὑπολήψεις περὶ αὐτῶν ἔχειν ὡς ὄντων καὶ διοικούντων τὰ ὅλα καλῶς καὶ δικαίως, καὶ σαυτὸν εἰς τοῦτο κατατεταχέναι τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς καὶ εἶκειν πᾶσι τοῖς γενομένοις τε καὶ ἀκολουθεῖν ἐκόντα ὡς ὑπὸ τῆς ἀρίστης γνώμης ἐπιτελουμένοις» ⁴, αὕτη εἰς περιωπὴν ἀνήγαγε τὴν

σκοπος Θεοφάνης ἔγραψεν ἕκτενῆ λόγον περὶ ψυχῆς ἀποδεικνύων ὅτι τοῦ ἀνθρώπου σπέρματος ἀψύχου καταβληθέντος, τῇ δὲ σπερματικῇ αὐτοῦ δυνάμει συμπήξαντος ἐν τῇ μήτρᾳ τὸ ἔμβρυον, ἐνίησιν αὐτῷ τὴν ψυχὴν ὁ θεός. (βλ. Νικηφόρου... Βλεμμίδου Ἐπιτομὴ λογικῆς κτλ. Λειψία 1784. Βιβλίον Γ', σ. 49-76).

1. Εὐσεβ. Εὐαγγ. προφ. 15, 20 ἐ. Z e l l e r, ἔνθ' ἄνωτ. III, 1, σ. 197 ἐ.
2. Θερεϊανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς Γ', σ. 77.
3. Περὶ τῶν σχέσεων τούτων βλ. M a r t h a, Les moralisres sous l' empire romain. Paris 1886.
4. Ἐγχειρίδιον Ἐπικτήκτου ἐκδ. Schenkl 1916, κεφ. 31 καὶ ὁ Ζήνων ἔλεγε :

πολυμερῆ τῶν ἀρετῶν ἔρευναν καὶ τὴν μελέτην τοῦ βίου διὰ τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως. Ἡ ἀρετὴ κατὰ Ζήνωνα λέγεται «τελείωσις» ἢ συγκεκριμένη καὶ «ἀθεώρητος», ἢ ἀφηρημένη (ὡς ὑγίεια) καὶ ἡ «θεωρητικὴ» ὡς φρόνησις· εἶναι δὲ διδακτὴ καὶ τοῦτο «δῆλον ἐκ τοῦ γίνεσθαι ἀγαθοὺς ἐκ φαύλων». Ὁ Παναίτιος δριζεῖ δύο εἴδη ἀρετῆς, θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν, ἄλλοι δὲ τρία, λογικὴν, φυσικὴν καὶ ἠθικὴν καὶ τέσσαρα οἱ περὶ τὸν Ποσειδώνιον καὶ ἕτεροι πλείονα. Πρῶται ἀρεταὶ εἶναι ἡ φρόνησις, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σωφροσύνη, καὶ ἐκ τούτων μεγαλοψυχία, ἐγκράτεια, καρτερία, ἀγχίνοια, εὐβουλία κ.ο.κ., ἀκολουθεῖ πληθώρα ἀρετῶν καὶ κακιῶν, αἵτινες προσδιορίζονται καὶ ἐρμηνεύονται ἀκριβῶς κατὰ διαφόρους ἐκδοχὰς (αὐτ. 90-131). Αἱ κακίαι εἶναι ἀρρωστήματα τῆς ψυχῆς ὡς φιλοδοξία, φιληδονία καὶ τὰ παραπλήσια· «τὸ γὰρ ἀρρώστημά ἐστι νόσημα μετὰ ἀσθενείας» (115). Βαθμοὶ ἀμαρτημάτων δὲν ὑπάρχουσι· «εἰ γὰρ ἀληθὲς ἀληθοῦς μᾶλλον οὐκ ἔστιν, οὐδὲ ψεῦδος ψεύδους... οὐδὲ ἀμάρτημα ἀμαρτήματος»· καὶ ἀναφέρει παράδειγμα τὸ ἐξῆς: ὁ ἀπέχων ἀπὸ Κανώβου (Ἀλεξανδρείας) ἑκατὸν σταδίους καὶ ὁ ἕνα ἐπίσης δὲν εὐρίσκονται ἐν τῷ Κανώβῳ «οὕτω καὶ ὁ πλεῖον καὶ ὁ ἕλαττον ἀμαρτάνων ἐπίσης οὐκ εἰσὶν ἐν τῷ κατορθοῦν» (120). Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Ζήνωνος παραδόξως συμφωνεῖ πρὸς τὸ Ἰακώβου β' 10: «ὅστις τὸν νόμον ὄλον τηρήσῃ, πταίσις δὲ ἐν ἐνί, γέρονε πάντων ἔνοχος» (πρβλ. Ματθ. ε' 19). Τὸ αὐτὸ φρονοῦσι καὶ περὶ ἀρετῶν: «τὰς ἀρετὰς λέγουσι ἀντακολουθεῖν ἀλλήλαις καὶ τὸν μίαν ἔχοντα ἔχειν πάσας». Ἡ λέξις ἐνάρετος τὸ πρῶτον ἠκούσθη παρὰ στόματος τῶν Στωϊκῶν, οἵτινες ἐδίδαξαν τὴν ἀπάθειαν καὶ τὴν ἀταραξίαν συνιστῶντες ὡς ἄρθρον πίστεως τὸ «ἀνέχου καὶ ἀπέχου, καὶ μὴ ζῆτει τὰ γινόμενα γενέσθαι ὡς θέλεις, ἀλλὰ θέλε τὰ γινόμενα, ὡς γίνεται καὶ εὐροίσεις».

Ἄλλ' ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην, παρ' ὄλην τὴν σταθερὰν βούλησιν, ἣν ἀνέπτυξαν ἐπιμελῶς, τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ βοήθειας. Εἰσῆγαγον λοιπὸν τὴν προσευχὴν καὶ περὶ αὐτὴν ἠσχολήθησαν πάντες οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Στωῆς. «εὐξεται τε ὁ σοφὸς (φασί), αἰτούμενος τὰ ἀγαθὰ παρὰ τῶν θεῶν» (Διογ. VII, 124). Ὡς πρὸς τὴν ὁρολογίαν, ἣτις ἐγκαινιάζει νέαν περίοδον καλλιεργηθεῖσαν μεγάλως ἐν τῷ χριστιανισμῷ, κατέφυγον καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τὴν μυθολογίαν ἐν μέρει, ὡς ἔπραξεν ἔπειτα καὶ ὁ Συνέσιος. Πρότυπον ἔχομεν τὸν εἰς τὸν Δία ὕμνον τοῦ

«θεοσεβεῖς τοὺς σπουδαίους· ἐμπείρους γὰρ εἶναι τῶν περὶ θεῶν νομίμων, εἶναι τε τὴν εὐσέβειαν ἐπιστήμην θεῶν θεραπείας. Ἀλλὰ μὴν καὶ θύειν αὐτοὺς θεοῖς, ἀγνοῦς τε ὑπάρχειν· ἐκνεύειν γὰρ τὰ περὶ τοὺς θεοὺς ἀμαρτήματα. Καὶ τοὺς θεοὺς ἀγασθαι αὐτούς· δαίους τε γὰρ εἶναι καὶ δικαίους πρὸς τὸ θεῖον, μόνους τε ἰστέας τοὺς σοφοῦς» (Διογ. VII. 119).

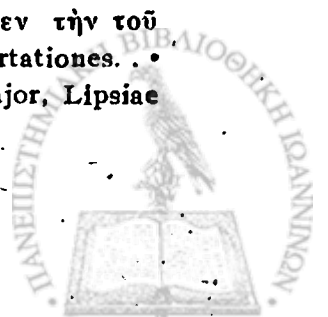
Κλεάνθους, ὅστις καὶ σήμερον ἀναγινώσκεται εὐχαρίστως κατὰ τὸν *Croiset*: «εἶναι ποίησις σοβαρά, αὐστηρότατα προσκεκολλημένη εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ συστήματος μὲ ὀλίγην καθόλου εἰπεῖν λογοτεχνικὴν γλαφυρότητα—εἰς ταύτην ὀλίγον προσεῖχον οἱ Στωικοὶ— καὶ ὁμῶς ὠραιότητα ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ τόνου τῆς σκέψεως».¹

13. Τὴν παράδοσιν τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τῆς Στωᾶς ὀφείλομεν εἰς τὸν ἐμπνευσμένον ὀπαδὸν αὐτῆς Ἐπίκτητον. Ὅπως ὁ ἁγ. Ἀντώνιος θεωρεῖται ὁ πατήρ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, ἂν καὶ οὐδὲν αὐτὸς ἔγραψεν, οὕτω καὶ ὁ Ἐπίκτητος εἶναι ὁ ἀπόστολος τοῦ Ζήνωνος, οὗ τὴν φιλοσοφίαν μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἐπιβολῆς ἐδίδαξε δι' ὅλου τοῦ βίου. Ἡ ἐνδοξος τότε πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου, ἣτις εἶχε φιλοξενήσει καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον, ἔσχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἀκούσῃ αὐτὸν ἐπὶ τριακονταετίαν διδάσκοντα τὴν ἠθικὴν τῆς Στωᾶς.² Ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ τῆς Νικοπόλεως προσῆλθε καὶ ἐγένετο τοῦ Ἐπικτήτου ὁμιλητῆς ὁ μετὰ ταῦτα στρατηγὸς Ῥωμαῖος Ἀρριανὸς ὁ Νικομηδεύς. οὗτος περιέσωσε τὰ ἀκουσθέντα μαθήματα διότι καὶ ὁ Ἐπίκτητος τὸν Σωκράτην μιμούμενος οὐδὲν ἀφήκε γραπτὸν μνημεῖον. Εἶναι α') τὰ 4 βιβλία τῶν «Ἐπικτήτου διατριβῶν» καὶ β') τὸ «Ἐγχειρίδιον», περὶ οὗ ὁ Ἄγγλος John Lubbock ἀπεφώνησε, ὅτι εἶναι «τῶν εὐγενεστέρων βιβλίων τῆς καθόλου φιλολογίας».³ καὶ ὁ Croiset «ἐκ τῶν σπανίων βιβλίων πάσης ἐποχῆς καὶ πάσης χώρας» (σ. 911). Ἐλέχθη, ὅτι δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἐπίδρασιν χριστιανικὴν, καίτοι ἀπαξ ἀναφέρει μετ' εὐλαβείας τοὺς «Γαλιλαίους» (IV, 7, 6). ἀλλὰ τὸ καινότροπον ὕφος, ὅπερ ἀνάγεται μὲν εἰς τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, ἀλλὰ πλουτίζεται διὰ συχνῶν παραδειγμάτων, ἡ ἀπλότης, τὸ ἀνεπιτήδευτον, τὸ ἀποφθεγματικόν, τὸ τραχὺ καὶ ἐπιτακτικόν, εἶναι πάντῃ ἀλλότρια τῆς ἑλλην-

1. Ἱστορία τῆς ἑλλην. λογοτεχνίας, μεταφρ. Πουρναρά, σ. 794. Ἐπιθετὴ παρὰ Zeller III, 1 Die Ethik σ. 210 ἔ. Das Verhältnis der stoischen Philosophie zur Religion σ. 318 ἔ. καὶ Διογ. VII, 133-61.

2. Νομίζομεν ὅτι δὲν ἀφιστάμεθα τοῦ ὀρθοῦ φρονούντες ὅτι εἰς τὴν σχολὴν ταύτην ὀφείλει πολλὰ ἢ πολυπαθῆς Ἠπειρὸς ἰδίᾳ τὰς ὑψηλὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς, δι' ὧν ἐμορφώθη ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἠπειρώτου καὶ ἡ ἐμμονὴ αὐτοῦ εἰς τὰ πάτρια. Γνωστὴ ἀνά τὸ Πανελλήνιον ἡ φιλοπατρία καὶ ἡ εὐσέβεια αὐτοῦ. ταύτην ἐπεβεβαιούται ἡ ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Νικοπόλει θαυμασία ἀρχαία Βασιλική, ἣτις διὰ τῶν μουσειωμάτων τοῦ δαπέδου παριστάντων διαφόρους μορφὰς κατέπληξε τὸν κόσμον.

3. The pleasure of life 1886. Ἀρίστην ἐκδοσιν ἀμφοτέρων ἔχομεν τὴν τοῦ Ἐρρίκου Schenk I ἐν τῇ Τεῦβνερεϊφ βιβλιοθήκῃ: Epicteti dissertationes... accedunt fragmenta. Enchiridion Gnomologiorum reliquae... edit. major, Lipsiae 1916 (μετὰ πλουσιωτάτου λεξιλογίου).

νικῆς λογοτεχνίας τῶν χρόνων ἐκείνων. Δὲν νομίζετε, ὅτι διαβάζετε τὰς καθολικὰς ἐπιστολάς τῆς Κ. Διαθήκης ἢ τὸν «Ποιμένα τοῦ Ἐρμᾶ»; ἢ ὅτι ἔχετε τὸν Παῦλον ἐνώπιον, ὅταν ὁ ἐθνικὸς οὗτος Παῦλος διὰ τοῦ αὐστηροῦ καὶ συνταρακτικοῦ τρόπου ἀπευθύνῃ τὰ παιδαγωγικὰ μαθήματα ἢ τὰ ἄρθρα τῆς ἠθικῆς εἰς τοὺς ἀκροατὰς ὡς θέσφατα καὶ θεοχάρακτον νόμον; Πάντως αἱ παραδόσεις τοῦ Παύλου ἦσαν νωπαὶ παρὰ τοῖς Νικοπολίταις καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἀνεγινώσκοντο ἀπλήστως ὑπ' αὐτῶν τοσούτων ὑπὸ τοῦ ἀποσιόλου τῶν ἐθνῶν εὐνοηθέντων, ὥστε «κέκρικε παραχειμάσαι» παρ' αὐτοῖς καὶ παρατεῖναι τὴν διαμονὴν εἰς τὴν θελκτικὴν πόλιν τοῦ Ὀκταβίου. Ἔχει καὶ ἄλλην πρὸς τοὺς ἀποσιόλους ὁ Ἐπίκτητος ὁμοιότητα. Ἐξ ἀσήμων γονέων καταγόμενος ἐπωλήθη ὡς δοῦλος εἰς Ῥώμην, ὅπου γενόμενος ἐπὶ τέλους ἀπελευθερὸς ἐπεδόθη εἰς τὸν ἀγῶνα νὰ ἀπελευθερώσῃ ἑαυτὸν καὶ ἀπὸ τῶν παθῶν καὶ νὰ καταστῇ ἱκανὸς νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀληθινὴν ταύτην ἐλευθερίαν. Ἠρξάτο τῆς διδασκῆς ἀπ' αὐτῆς τῆς Ῥώμης, τῆς νέας Βαβυλῶνος, μέχρι τοῦ 94 μ. Χ., ὅτε μετὰ τῶν ἄλλων φιλοσόφων ἐξεδιώχθη ὑπὸ τοῦ Δομιτιανοῦ καὶ ἀποκατεσιάθη εἰς Νικόπολιν.

Εἰς τὴν ἀνάστατον καὶ δεινοπαθοῦσαν ἐκείνην κοινωνίαν ἐχρειάζετο ἐν ἰσχυρὸν ἀντιφάρμακον. Μετὰ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ Ἰουδαίους, οἵτινες κατεδιώκοντο ἀπηνῶς καὶ ἔβαπτον τὴν ῥωμαϊκὴν γῆν διὰ τῶν αἱμάτων, ἔξικετο ἡ μῆνις τῶν αὐτοκρατόρων καὶ εἰς τοὺς φιλοσόφους. Ἡ παροιμιώδης *στωικὴ ἀπάθεια* ἔπρεπε νὰ θαυματουργήσῃ ὡς τονωτικὸν εἰς τὴν πάσχουσαν ἀνθρωπότητα. Τώρα ἔπρεπεν ὄντως νὰ ἀποδειχθῇ «*ἰατρεῖον ψυχῆς τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον*». Ἡ λύπη προέρχεται ἐκ τῆς ἀποτυχίας τῶν προσδοκωμένων ἢ ἐκ τῆς ἀπωλείας τῶν κεκτημένων καὶ ἐξ ἄλλων κακῶν, ἅτινα ἀδοκίμως ἐπισυμβαίνουν ἡμῖν. Πῶς νὰ τηρήσωμεν εἰς ὅλα αὐτὰ τὴν ἀταραξίαν; ἔαν σκεφθῶμεν, ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν· ὅθεν ὁ Ἐπίκτητος ἐδογματίσει «*τῶν ὄντων τὰ μὲν ἔστιν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν· ἐφ' ἡμῖν μὲν ὑπόληψις, δορμή, ὄρεξις, ἐκκλισις καὶ ἐνὶ λόγῳ ὅσα ἡμέτερά ἔργα· οὐκ ἐφ' ἡμῖν δὲ τὸ σῶμα, ἡ κτῆσις, δόξαι, ἀρχαὶ καὶ ἐνὶ λόγῳ ὅσα οὐχ' ἡμέτερα ἔργα*» (Ἐγχ. 1, καὶ Διατρ. I, 1). Κατὰ ταῦτα εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν εἶναι ἐκεῖνα ὅσων ἡ ἐνέργεια ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς θελήσεως ἡμῶν καὶ τοῦναντίον, διατὶ λοιπὸν νὰ λυπώμεθα ἐπὶ τῷ θανάτῳ φιλάτου, ἀφοῦ τοῦτο ἐκφεύγει τῆς ἐξουσίας ἡμῶν; Τὴν ζωὴν δὲν δίδομεν ἡμεῖς, ἵνα ἔχωμεν αὐτὴν ὑποχείριον. Τὰ «*οὐκ ἐφ' ἡμῖν*» εἶναι δι' ἡμᾶς ἀλλότρια «*ἀδιάφορα*». Δὲν εἶναι λοιπὸν κατ' οὐσίαν κακά, καὶ μόνον ἡ περὶ αὐτῶν γνώμη ἡμῶν δύναται νὰ βλάβῃ ἡμᾶς, ἐφ' ὅσον δὲν θεωρήσωμεν ταῦτα ὡς ἀδιάφορα καὶ μηδόλως δυνάμενα νὰ ἐπηρεάσωσιν ἡμᾶς. Πρὸς τὰς τοιαύτας «*φαντασίας*» ὁ ἀληθὴς ἀσκητὴς δεῖ νὰ γυμιάζῃ

ἐαυτόν· διότι εἶναι «μέγας, λέγει, ὁ ἀγών,¹ θεῖον τὸ ἔργον, ὑπὲρ βασιλείας, ὑπὲρ εὐροίας, ὑπὲρ ἀταραξίας, τοῦ θεοῦ μέμνησόν, ἐκείνον ἐπικαλοῦ βοηθὸν καὶ παρασιάτην. . . ἄρον τὸν φόβον τοῦ θανάτου καὶ φέρε ὅσας θέλεις βροντὰς καὶ ἀστραπὰς (κατὰ τρικυμίας ἐν χειμῶνι) καὶ γνώση, ὅση γαλήνη ἐστὶν ἐν τῷ ἡγεμονικῷ καὶ εὐδία». (II, 18, 27). Περὶ τῶν «δογματῶν» τούτων, ὡς ὀνομάζει τὰς ὑπολήψεις ἢ γνώμας, γράφει ἐν ἐκτάσει ὁ Ἐπίκτητος καὶ δὴ ἐν τῷ 19 κεφ. τοῦ Β' βιβλίου καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλάξῃ ἡμᾶς τοιούτων προλήψεων καὶ καταλήγει: «ἐντεῦθεν ἐκ τῆς διανοίας ἐκβαλε. . . λύπην, φόβον, ἐπιθυμίαν, φθόνον, ἐπιχαιρεκακίαν, φιλαργυρίαν, μαλακίαν, ἀκρασίαν». Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ ἐκβάλλῃ τις, λέγει, «εἰ μὴ πρὸς μόνον τὸν θεὸν ἀποβλέπων. . . τοῖς ἐκείνου προστάγμασι καθωσιωμένος». Δὲν εἶναι ἄλλως δυνατόν ν' ἀπαλλαγῶμεν τῶν περιστοιχούντων ἡμᾶς κακῶν, εἰ μὴ δι' ἀρετῆς, «ἡ ἀρετὴ ταύτην ἔχει τὴν ἐπαγγελίαν εὐδαιμονίαν, ποιῆσαι καὶ ἀπάθειαν» (I, 4, 3).

Ὁλος ὁ ἀγὼν λοιπὸν τοῦ Ἐπικτητοῦ στρέφεται εἰς τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τε τῆς κοινωνικῆς μορφώσεως καὶ τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἐπιστροφῆς· διὸ ὡς πρὸς τοῦτο ὁ Ὀριγένης θεωρεῖ αὐτὸν ὡς ρελιμιώτερον τοῦ Πλάτωνος.

14. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι, ὅτι αὐτὸς ὁ τόσο ἀσθηρὸς πρὸς ἑαυτόν, ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους μετριάζει τὴν τραχύτητα καὶ ἀσπλαχνίαν τοῦ Ζήνωνος, διδάσκων «ὅτι φύσει κοινωνικοὶ γεγόναμεν» καὶ ὀφείλομεν ταύτην τὴν κοινωνίαν πρὸς πάντας νὰ τηρῶμεν (Διατο. II, 20, 13) «ὀρμώμενοι ἀπὸ τινος φυσικοῦ ἀπὸ τοῦ φύσει κοινωνικοῦ εἶναι καὶ φιλαλλήλου καὶ ἡδέως συναναστρέφασθαι ἀνθρώποις» (III, 13, 5). Ἐκ τῶν τριῶν «τόπων», δι' ὧν δύναται τις ἀσκούμενος ν' ἀποβῆ καλὸς τε καὶ ἀγαθός, «δεύτερός ἐστιν ὁ περὶ τὸ καθῆκον· οὐ δεῖ γάρ με εἶναι ἀπαθῆ ὡς ἀνδριάντα, ἀλλὰ τὰς σχέσεις τηροῦντα τὰς φυσικὰς καὶ ἐπιθέτους ὡς εὐσεβῆ, ὡς υἱόν, ὡς ἀδελφόν, ὡς πατέρα, ὡς πολίτην» (III, 2, 4) καὶ δὲν δύναται τις νὰ ἀπολαύσῃ ἀγαθὸν «ἂν μὴ τι εἰς τὸ κοινὸν ὠφέλιμον προσφέρηται» (I, 19, 13). Προσπαθεῖ πάσῃ δυνάμει νὰ πείσῃ ἕκαστον πῶς εἶναι δυνατόν νὰ κυβερνᾷ αὐτὸς ἑαυτόν διὰ τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τῆς ἐνισχύσεως τῆς βουλήσεως καὶ νὰ ἀπολυτρώσῃ τὴν ψυχὴν τῶν παθῶν. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγὴ προσπορίζεται ἡμῖν ταύτην τὴν ἀπολυτρωτικὴν ἀλήθειαν, «ἥς ἐπιμελούμενος, λέγει, καὶ ἐν ἧ τὰ σαυτοῦ τιθέμενος οὐδέποτε κωλυθήσῃ, οὐδέποτε ἐμποδισθήσῃ, οὐ στενάξεις, οὐ μέμψῃ, οὐ κολακεύσεις οὐδένα» (I, 1, 12).

1. Καὶ ὁ μέγας Βασίλειος εἰς τὸν πρὸς τοὺς νέους, «Παραινητικόν» κεφ. ε' γράφει: «καὶ ἡμῖν δὴ οὖν ἀγῶνα προκείσθαι, πάντων ἀγῶνων μέγιστον. . . ὑπὲρ οὐ πάντα ποιητέον ἡμῖν καὶ πονητέον».

Κατὰ πρῶτον δέ διδάσκουσιν οἱ φιλόσοφοι, ὅτι δέον νὰ μάθωμεν τοῦτο «*ὅτι ἔστι θεὸς καὶ προνοεῖ τῶν ὅλων καὶ οὐκ ἔστι λαθεῖν αὐτόν, οὐ μόνον ποιοῦντα, ἀλλ' οὐδὲ διανοούμενον ἢ ἐνθυμούμενον*» (II, 1, 11). Τὴν πανταχοῦ παρουσίαν τοῦ θεοῦ ἐξίγει ἐκ τῆς σκοπιμότητος καὶ τῆς κανονικῆς τοῦ κόσμου λειτουργίας, περὶ οὗ οὗτος φροντίζει ὡς περὶ οἰκείου πράγματος· διὸ «*καὶ ἐπίτροπον ἐκάστῳ παρέστηκεν τὸν ἐκάστου δαίμονα*» ὥστε καὶ ὅταν κλεισθῆτε ἐντὸς τοῦ κοιτῶνος καὶ τοῦ σκότους, μὴ λέγετε, ὅτι εἰσθε μόνοι, διότι δὲν εἰσθε, «*ἀλλ' ὁ θεὸς ἔνδον ἐστὶ καὶ ὁ ὑμέτερος δαίμων ἐστίν*» (I, 14, 12-14). Τούτων οὕτως ἐχόντων διερωτᾶται «*ποῦ μοι καιρὸς ἔτι μαντεύεσθαι;*» (II, 7, 3) καὶ ποιούμενος διαφόρους συλλογισμούς, δι' ὧν αἴρεται ἡ ἀναγκαιότης τῆς μαντείας, ἐπιφέρει, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρωτήσης, ἂν πρέπη νὰ συγκινδυνεύσης ὑπὲρ τοῦ φίλου καὶ τῆς πατρίδος, ἐφ' ὅσον ὁ λόγος ἐπιβάλλει νὰ πράξη τοῦτο ἐκ καθήκοντος, ἀπόδειξις δὲ ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἐξέβαλε τοῦ ναοῦ τὸν μὴ σπεύσαντα εἰς βοήθειαν τοῦ κινδυνεύοντος νὰ φονευθῆ φίλου ('Εγγ. 32). Ἡ δὲ πρὸς τὸν θεὸν εὐσέβεια ἐγκρατεῖται ἐν τούτῳ, εἰς τὸ νὰ μορφώσωμεν «*ὀρθὰς ὑπολήψεις*» περὶ αὐτοῦ καὶ νὰ πειθώμεθα, ἀκολουθοῦντες αὐτῷ ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις ἡμῶν ('Εγγ. 31). Ἐπὶ τῇ βίσει τῶν κανόνων τῆς ἀρετῆς πρέπει νὰ χαράξωμεν τὸ πρόγραμμα τῶν καθηκόντων πρὸς τε ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους (33). Ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἀξία τῶν ἐναρέτων πράξεων περιέχεται ἐν αὐτοῖς τούτοις· διότι δι' αὐτῶν ἐξομοιούμεθα πρὸς τὸν πανάγαθον καὶ πάγκαλον θεόν, ἐξ οὗ τὸ ἡγεμονικὸν ἡμῶν ἐκπορεύεται καὶ μετὰ θάνατον πρὸς αὐτὸν ἐπιστρέφει—εἶναι δὲ τὸ ἡγεμονικὸν ἢ ψυχὴ—οὕτως ὁ φιλόσοφος συνδέει ἡμᾶς ἀμέσως πρὸς τὸν θεὸν καὶ *συνάπτει τὴν ἠθικὴν πρὸς τὴν θρησκείαν*. Ἀνύψωσε τὴν ἀνθρωπίνην ἀξίαν κηρύττων, «*ὅτι γεγόναμεν ἀπὸ θεοῦ πάντες καὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἡμῶν ἐστίν*» (I, 3, 1) καὶ ὁ κόσμος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ «*σύστημα ἀνθρώπων καὶ θεῶν*». Ἐκ πάντων τῶν ὄντων μόνον τὰ λογικὰ εἶναι ἀξία τῆς συναναστροφῆς μετὰ τοῦ θεοῦ, ἐντεῦθεν διομάζει τὸν ἀνθρώπον «*νόον τοῦ θεοῦ*», ὡς ἐκ τούτου οὗτος οὐδὲν ἔχει νὰ φοβηθῆ. Ἐν τοιαύτῃ θέσει καὶ περιοπῆ ἰστάμενος δέον νὰ φρονῆ ὑπέρογια καὶ ἀνάλογα πρὸς τὴν θέλαν αὐτοῦ καταγωγὴν. δι' αὐτό, λέγει, δὲ δυνάμεθα νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ δεσμὰ τῆς σαρκός, ἀλλὰ τείνομεν πάντοτε νὰ ἀπέλθωμεν πρὸς τοὺς συγγενεῖς (I, 9, 15), εἰς τὸν ἄλλον ἀτέρμονα βίον. Πρὸς ἐκεῖνον τὸν κόσμον ὀφείλει ὁ διδάσκαλος νὰ ἐδήγησῃ τοὺς νέους καὶ νὰ συνδέσῃ αὐτοὺς μετὰ τοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ φεῦ! ἐπιλέγει, «*νῦν δὲ τί γίνεται; νεκρὸς μὲν ὁ παιδευτής, νεκροὶ δ' ὑμεῖς· ὅταν χορτασθῆτε σήμερον κάθησθε κλάοντες περὶ τῆς αὔριον, πόθεν φάγητε*» (I, 9, 18). Εἶτα ἐξετάζει «*πῶς ἕκαστα ἔστιν ποιεῖν ἀρεστῶς θεοῖς*» καὶ παρέγει μαθήματα ἀποδεικνύοντα ὅλην τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Ὅταν ζητήσης θεομὸν παρὰ

τοῦ ὑπηρέτου, λέγει, αὐτὸς δὲ κομίση σοι χλιαρὸν, μὴ ὀργισθῆς· διότι τοῦτο δὲν εἶναι εὐάρεστον εἰς τὸν θεόν. δὲν εἶναι ἀνδράποδον ὁ ἀδελφός σου, «ὃς ἔχει τὸν Δία πρόγονον», οὐδὲ πρέπει σύ, ὅστις εἰρήσκεισαι εἰς τοιαύτην ὑπερέχουσαν θέσιν, νὰ καταστήσης σεαυτὸν τύραννον (I, 13, 3-4).

15. Οὕτω προβαίνει ὁ Ἐπίκτητος εἰς τὸ σπουδαῖον ζήτημα τῆς στωικῆς ἠθικῆς ἥτοι τὴν καθηκοντολογία. Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἄπορρεῖ, λέγει, ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος· ὡς πολίτης τις π.χ. γνωρίζει τι τὸ ἔργον τοῦ πολίτου ἥτοι «μηδὲν ἔχειν ἰδία συμφέρον, περὶ μηδεὸς βουλευέσθαι ὡς ἀπόλυτον (γρ. ἀπολύτου), ἀλλ' ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον· καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ, οὐδέ ποτ' ἄν ἄλλως ὄρμησαν ἢ ὠρέχθησαν ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὄλον».. (II, 10, 4). Κατ' αὐτὸν λοιπὸν δὲν δύναται νὰ κινηθῆ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ τὸ μέρος, εἰ δὲν ἀποβλέψῃ εἰς τὸ ὄλον· διότι «κυριώτερον τὸ ὄλον τοῦ μέρους καὶ ἡ πόλις τοῦ πολίτου» (5).¹ Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐξετάζει τὸ πατήρ, ἀδελφός, πρεσβύτερ, νέος, βουλευτής κττ. ὡς δηλωτικὸν ἕκαστον ὄνομα τοῦ ἔργου «αἰεὶ γὰρ ἕκαστον τῶν τοιούτων ὀνομάτων ὡς ἐπιλογισμὸν ἐρχόμενον ὑπογράφει τὰ οἰκεῖα ἔργα» (11). Οὕτως ἀπὸ τῶν μεμονωμένων λέξεων καὶ ἀπὸ τοῦ στενοῦ ἀττικοῦ ὀρίζοντος «ὁ στωικισμὸς ἀπεφάνθη τὰ ὑψηλότερα ἀξιώματα περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου θεωρουμένου ὡς πολίτου τοῦ κόσμου καὶ ὡς μέλους τῆς μεγάλης ἀδελφότητος» καὶ καθιέρωσε τέως ἄγνωστον «γενικὸν σύστημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας περιλαμβάνον ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα» ('Ρενάν σ. 112).

Ἀπὸ τῶν καθηκόντων πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν πατρίδα ὁ λόγος ἁρμονικῶς προβαίνει πρὸς τὸν θεόν καὶ ὁ θεωρούμενος φιλόσοφος ἐδῶ λαμβάνει θέσιν πατρὸς τῆς ἐκκλησίας. Αἰσθανόμενος τὸν θεὸν ἐντὸς αὐτοῦ, διακρίνει τὴν πανταχοῦ παρουσίαν ἐν τοῖς ἔργοις τῆς δημιουργίας. βλέπει αὐτόν, ὡς ὁ Διναῖος, ἐν μέσῳ τῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ θαυμασίας φύσεως, περιδιαβάζοντα ἐν τοῖς ἄνθεσι, καὶ ἐν πᾶσιν ἀνακαλύπτει κατὰ πᾶν βῆμα τὴν πρόνοιαν αὐτοῦ. καταλαμβανόμενος δὲ ὑπὸ ἀπείρου θαυ-

1. «Τὰ καθήκοντα ὡς ἐπίπαν ταῖς σχέσεσι παραμετρεῖται. πατήρ ἐστὶν ὑπαγορεύεται ἐπιμελεῖσθαι, παραχωρεῖν ἀπάντων, ἀνέχεσθαι λοιδοροῦντος, παλιοντιος κτλ.». «Ὁ ἀδελφός ἀδικεῖ τῆρει τοιγαροῦν τὴν τάξιν τὴν σεαυτοῦ πρὸς αὐτόν, μηδὲ σκόπει τί ἐκεῖνος ποιεῖ, ἀλλὰ τί σοὶ ποιήσαντι κατὰ φύσιν ἢ σὴ ἔξει προαίρεσις· σὲ γὰρ ἄλλος οὐ βλάψει, ἂν μὴ σὺ θέλῃς· τότε δὲ ἔση βεβλαμμένος, δταν ὑπολάβῃς βλάπτεσθαι· οὕτως οὖν ἀπὸ τοῦ γείτονος, ἀπὸ τοῦ πολίτου, ἀπὸ τοῦ στρατηγοῦ τὸ καθήκον εὐρήσεις, εἰάν τὰς σχέσεις ἐθίξῃ θεωρεῖν» ('Εγγ. 30). Ἐκ τούτου φαίνεται ἀντλῶν καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος εἰπέ που: «ἂν μὴ σεαυτὸν παραβλάψῃς, ἀνθρώπε, οὔτε φίλος, οὔτε ἐχθρός, οὔτε αὐτός σε ὁ διάβολος παραβλάψαι δυνήσεται».

μασμοῦ διερωτᾶται, πῶς ἐνῶ ὅλα τὰ κτίσματα ἐκτελοῦσι τὸν προορισμόν, πρὸ ὧν ἐτάχθησαν, τὰ ἄλογα ζῶα πράττουσι τὸ καθήκον καὶ ὑπηρετοῦσιν ἀγογγύστως εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ὑποτάσσονται αὐτῷ. «Ἐἷ παιδίον μικρόν καὶ ῥάβδῳ ἐλαύνει τὰ πρόβατα», ἡμεῖς τὰ λογικὰ ὄντα δὲν θέλομεν νὰ πράξωμεν τὸ ἴδιον, οὐ μόνον δὲν προσφέρομεν τὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν θεόν, ἀλλὰ καὶ ἐγκαλοῦμεν αὐτῷ! Πόσον ἀνόητοι, πόσον ἀχάριστοι εἴμεθα ἔναντι τοῦ σοφοῦ τούτου δημιουργοῦ τοῦ μετὰ τῆς τῆς προνοίας διατάξαντος καὶ διέποντος τὰ πάντα! καὶ ἄρχεται, ὡς ὁ Σωκράτης, νὰ ἐξάρη τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον εὐνοϊαν καὶ στοργήν, τὰ ἔκτακτα προτερήματα, δι' ὧν ἐπροίκισε τὴν φύσιν ἡμῶν καὶ ἐν ἐκστάσει πρὸ τῆς θείας μεγαλειότητος ἀναφωνεῖ: «τίς ἐξαρκεῖ λόγος ὁμοίως αὐτὰ ἐπαινεῖσαι ἢ παραστῆσαι; ¹ εἰ γὰρ γοῦν εἶχομεν, ἄλλο τί ἔδει ἡμῖς ποιεῖν καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ ἢ ὑμνεῖν τὸ θεῖον καὶ εὐφημεῖν καὶ ἐπεξερχεσθαι τὰς χάριτας; οὐκ ἔδει καὶ σκάπτοντας καὶ ἀροῦντας καὶ ἐσθίοντας ἄδειν τὸν ὕμνον τὸν εἰς τὸν θεόν; «μέγας ὁ θεός, ὅτε ἡμῖν παρέσχεν ὄργανα ταῦτα, δι' ὧν τὴν γῆν ἐργασόμεθα. μέγας ὁ θεός, ὅτι χεῖρας δέδωκεν, ὅτι κατάποσιν, ὅτι κοιλίαν, ὅτι αὔξασθαι λεληθότως, ὅτι καθεύδοντας ἀναπνεῖν». ταῦτα ἐφ' ἑκάστου ἐφυμνεῖν ἔδει καὶ τὸν μέγιστον καὶ θειότατον ὕμνον ἐφυμνεῖν, ὅτι τὴν δύναμιν ἔδωκεν τὴν παρακολούθητικὴν τούτοις καὶ ὁδῶ χρησικικῆν».² Καὶ ὁ εὐσεβέστατος φιλόσοφος, τὴν ἀδιαφορίαν καὶ ἀποτύφλωσιν τῶν πολλῶν ἐξελέγγων, ἐπάγεται τὰ ἀξιωματικώτερα ταῦτα, ἅπερ οἱ νέοι πρέπει νὰ ἐκστηθίσωσιν. «τί γὰρ ἄλλο δύναμαι γέροντος χωλός, εἰ μὴ ὑμνεῖν τὸν θεόν; εἰ γοῦν ἀηδῶν ἡμῖν, ἐποιοῦν οὖν τὰ τῆς ἀηδόνος, εἰ κύκνος, τὰ τοῦ κύκνου. νῦν δὲ λογικός εἰμι: ὑμνεῖν με δεῖ τὸν θεόν, τοῦτό μου τὸ ἔργον ἐστίν. ποιῶ αὐτό, οὐδ' ἐγκαταλείψω τὴν τάξιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἂν διδῶταις καὶ ὑμᾶς ἐπὶ τὴν αὐτὴν ταύτην ὁδὴν παρακαλῶ».³ Τὰ πρὸς τὸν θεὸν λοιπὸν καθήκοντα καὶ τὸ ἔργον τῆς προσευχῆς, δι' ἧς ἐπικοινων-

¹ Πρβλ. τὸ τοῦ Δαβὶδ: «τί ἀνταποδώσωμεν τῷ Κυρίῳ περὶ πάντων, ὧν ἀνταπέδωκεν ἡμῖν»;

² I, 16, 15-21. Εἰς ταῦτα ὁ χριστιανὸς σχολιαστὴς ὑπογράφει: «καὶ οὐ παύομεθα, ὃ Ἐπίκτητε, ἕμνοῦντες καὶ λέγοντες «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. 113, 14). πρβλ. καὶ τὴν εὐχὴν τοῦ μεγάλου ἁγίου: «Μέγας εἰ, Κύριε, καὶ θαυμαστά τὰ ἔργα σου, καὶ οὐδεὶς λόγος ἐξαρκεῖ πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασιῶν σου».

³ Περὶ προνοίας I, 16, 5, 15 ε. Τὸ κεφάλαιον τοῦτο εἶναι ὅμοιον πρὸς τὰ Ἀπομνημ. (κεφ. Α'—Γ'). Ταῦτα εἶναι ὁμοιότατα πρὸς τὰ τοῦ Παύλου γράφοντος πρὸς Θεσσαλονικεῖς (Α', ε', 13). «Παρακαλοῦμεν δὲ ὑμῶν... πάντοτε χαίρετε, διαλείπειν προτεύχεσθε, ἐν παντὶ εὐχαριστεῖτε».

νοῦμεν αὐτῷ καὶ λαμβάνομεν τὴν χάριν καὶ τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας ἡμῶν, ἐξ ὧν τῶν ἀρχαίων προῦτι ἐδίδαξαν ἡμᾶς οἱ Στωικοί, οἵτινες καὶ συνέταξαν ὕμνους (ἐνῶ οἱ ἀρχαῖοι ὀρφικοὶ ὕμνοι δὲν διεσώθησαν καὶ οἱ διασωθέντες εἶναι νεώτεροι, ἀλλὰ καὶ οὗτοι καὶ οἱ ὀμηρικῶν πρὸς ἄλλον σκοπὸν συνταχθέντες δὲν ἀποπνέουσι, ὅπως τῶν Στωικῶν, τὸ χριστιανικὸν ἄρωμα).

Ἐκ τούτων θαυμάζεται τοῦ Κλεάνθου, ὁ πρὸς τὸν Δία ὕμνος, ὃν καὶ νῦν δυνάμεθα ν' ἀναγνώσωμεν, ὡς σπουδαῖον δείγμα, χάρις εἰς τὸν **Στοβαῖον**, ὅστις διέσωσεν αὐτόν· καὶ θεωρεῖται ὅτις πολῦτιμον μνημεῖον τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας περιέχον τὴν φιλοσοφίαν τῶν Στωικῶν. Ὁ ἐμπνευσμένος φιλόσοφος καὶ λίαν θεοσεβῆς ὑποτάσσει τὰ πάντα εἰς τὴν θεῖαν δύναμιν καὶ διακηρύττει, ὅτι ὁ σοφὸς εὐλαβῶς ὑπέκει εἰς τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, ὅστις εἶναι ὁ ἀπόλυτος ἀρχὼν τοῦ σύμπαντος. Ἡ ποίησις εἶναι νεώτερα, ἀλλὰ μὴ διακόπτουσα ὡς πρὸς τὴν ὀρολογίαν καὶ τὴν ὀμηρικὴν παράδοσιν συγχρονίζουσα αὐτὴν μάλιστα ἐν τῇ ἀναμείξει τῶν τύπων.¹

16. Ὁ Ἐπίκτητος ἐθαυμάσθη παρὰ τε τῶν θύραθεν καὶ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (Γρηγ. Ναζιανζηνοῦ, Καισαρίου ἀδελφοῦ αὐτοῦ, Ὁριγένους, Χρυσοστόμου, Ἀγουστίνου, Παλλαδίου, Νείλου, Θεοδωρήτου) διὰ τὴν ἀπάθειαν αὐτοῦ, ἣτις διειρανώθη, ὅτε διεστρεβλοῦτο ὑπὸ τοῦ κυρίου αὐτοῦ Ἐρμαφροδίτου. Τὸ ἀδέσποτον τοῦτο ἀνέκδοτον διεσώθη ὑπὸ τοῦ Κέλσου, ἀντιτάξαντος αὐτὸ πρὸς τὴν ἀνεξικακίαν τοῦ Ἰησοῦ· «οὐκοῦν (ἐνν. εἴχετε) Ἐπίκτητον, ὃς τοῦ δεσπότου στρεβλοῦντος αὐτοῦ τὸ σκέλος, ὑπομειδιῶν ἀνεκπλήκτως ἔλεγε «κατάσσεις», καὶ κατάξαντος, «οὐκ ἔλεγον», εἶπεν, «ὅτι κατάσσεις»;² Ἄλλ' ἴδωμεν καὶ τὴν κρίσιν Βυζαντινοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ἣν καὶ παρατιθέμεθα ἐνταῦθα ὡς ἐπισφράγισμα τῶν εἰρημένων.³ Ὁ Ἐπίκτητος οὗτος τὴν ἠθικὴν φιλοσο-

1 Croiset σ. 794. Βλ. τὸν ὕμνον παρὰ Παπαρηγοπούλω, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 94, ὅστις θεωρεῖ αὐτὸν ἄξιον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ μᾶλλον ἢ ἐθνικοῦ φιλοσόφου. Straz-Merzdorf, Cleanth Hymn in Joveus, Leipzig 1835.

2 Ὁριγέν. κατὰ Κέλσον I, VII, 53, σ. 203 ἐκδ. Koetschau. ἀλλὰ βλέπε καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Ὁριγένους: «καὶ ἐπὶ Ἐπίκτητον δέ ἡμᾶς ἀναπέμπει, θαυμάσας τὸ εὐγενές μὲν αὐτῷ λελεγμένον, οὐ μὴν ὥστε παραβληθῆναι αὐτοῦ τὸν ἐπὶ κατάξει τοῦ σκέλους λόγον τοῖς παραδόξοις τοῦ Ἰησοῦ ἔργοις ἀπιστουμένοις ὑπὸ Κέλσου καὶ λόγοις» (βλ. εἰς τὰ Testimonia τοῦ Ἐπικλήτου σ. VI).

3 Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπικλήτου πρὸς τὴν τῆς Κ. Διαθήκης παραπέμπομεν εἰς δύο ἔργα: Th. Zahn, Der stoiker Epiktet und sein Verhältniss zum Christentum, Erlangen-Leipzig 1895 καὶ A. Bonhoff, Die Ethik des stoiker Epiktet und das N. Testament, Stuttgart 1911.